T.C
MANİSA CELAL BAYAR ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS TEZİ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEZLİ YÜKSEK LİSANS PROGRAMI

SAFEVÎ DÖNEMİNDE ŞİÎ İTİKÂDININ GELİŞİMİ

Elkhan GARAYEV

DANIŞMAN
Prof. Dr. Abdülgaffar ASLAN

MANİSA-2023

YEMİN METNİ

Yüksek Lisans olarak sunduğum “Safevî Döneminde Şiî İtikadının Gelişimi” adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin bibliyografyada gösterilen eserlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

28 /05/2023

Elkhan Garayev

ÖZET

Hz. Muhammed'in ahirete irtihal etmesinden sonraki dönemlerde İslâm çatısı altında farklı mezhepler kurulmuştur. Bu mezheplerin ilk çıkış sebebi araştırıldığında, kimisinin siyasî, kimisinin de fıkhî, usulî farklılıklardan dolayı ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Aynı zamanda İslâm devleti adı altındada birçok devlet kurulmuştur. Safevîler devleti de aynı zamanda İslâm şemsiyesi altında kurulan bir devletidir. Bu devlet hakkında araştırmalar yapılmış olsa da, bazı konuların yeterince aydınlatılmadığı anlaşılmaktadır. Kaynaklarda rastlanılan bilgilere göre, bu devleti kuran hanedan, ilk zamanlarda Ehl-i sünnete müntesip iken, zamanla bazı politik sebeplerden dolayı Şia mezhebini benimsememişdir. Bunun en önemli politik sebeplerinin biri, eski İran hanedanlıklarında "veraset" sisteminin bulunması, ikincisi ise, Safevîler'in komşuluğundaki devletlerin Sünnî mezhebinde oluşudur. Safevîler'in mezhep değiştirmesi, hangi hanedan liderinin döneminde olduğu ihtilaflıdır. Eski İran devlet geleneklerine oldukça fazla atıf yapılarak iki devlet arasındaki idari ve fikri açılardan benzerlikler kaydedilmiştir. Bu benzeşme sadece Safevî devletiyle sınırlı olmayıp, Şia düşüncesinde de çokça rast gelinmektedir. Safevi Devleti tarihinde en çok tartışılan diğer konu ise, nesep meselesidir. Mezhep meselesinde olduğu gibi nesep meselesi de, tamamen politik sebeplere dayanmaktadır. Mezhep değiştirme olayı ve devletin kurulmasından sonra Sünnî kesime şiddetli zulümler yapılmış ve mezheplerini değiştirmeleri için işkencelere maruz kalmışlardır. Sünnî ulemaya yapılan katliamlarla yetinilmemiş, Ebu Hanife ve Fahrettin Râzî gibi âlimler kabirlerinden çıkartılarak kemikleri teşhir edilmiştir. Safevîler'in bu tutumu ve Şah İsmail'in Sünnî halka karşı izlediği bu kanlı siyasetin sebepleri kaydedilmektedir.. Safevîler'in bu tutumu, Sünnî olan Özbekler ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından iyi karşılanmamış ve Osmanlıların ilk İslâm Halifesi Yavuz Sultan Selim'in İran'a üzerine yürümesine ve Çaldıran harbine sebep olmuştur. Safevîler aynı zamanda Özbeklerle de savaşmış ve Herat şehrinde mezheplerinden dolayı yerli halkı vahşicesine katlemişlerdir. Safevîler'in inanç sisteminin temelinde Şiî mezhebi bulunsa da, kızılbaş öğretileri hakim durumundaydı. Kızılbaşların inancı sistemsizdi ve belirli kaynağa dayanmıyordu. Kızılbaşların bu yanlış itikadı, muhacir ulema tarafından ortadan kaldırılmıştır. İmamiyye itikat sistemi hakim rol oynamıştır. Safevî devletinin ikinci döneminde çok farklı bir siyaset izlenilmiştir. Şah Tahmasb'la başlayan bu dönemde dışarıdan davet edilen âlimlerin devlet makamlarına getirildiği

müşahede edilmektedir. Alimlerden dolayı ilmiye sınıfı güçlenmiş ve bu sınıfın sayesinde "Merceiyyet" makamı tesis edilmiştir. Bir zaman sonra ulema sınıfı, Şahların otoritesi de büyük rol oynamıştır. Alimlerin bu konumu ve Safevî devletinin zayıflaması, "Velayet-i Fakih" nazariyesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şah İsmâil. Safevîler. Şia, Râfizî. Akâid.

ABSTRACT

After the Prophet Muhammad passed away, different sects were established under the roof of Islam. When the reason for the emergence of these sects is investigated, it is understood that some of them emerged due to political, some due to ethical and procedural differences. At the same time, many states were established in the name of Islam. The Safavid state was also a Muslim-Turkic state established under the of Islam. Although much research has been done on this state, some parts remain obscure. According to the information found in the history books, the dynasty that founded this state was a follower of Ahl'i-Sunnah in the early days, but in the course of time, due to some political reasons, they adopted the Shia sect. The most important political reasons were, firstly, the system of "succession" in the ancient Iranian dynasties, and secondly, the fact that the neighboring states of the Safavids were of the Sunni sect. There is a dispute as to which dynastic leader led the Safavids to change their sect. The general consensus and opinions of historians are recorded on this issue. The administrative and intellectual similarity between the two states was noted with a lot of references to the ancient Iranian state traditions. This similarity is not limited to the Safavid state, but is also very common in Shia thought. The other most debated issue in the history of the Safavid state was the issue of lineage. Like the sectarian issue, the issue of lineage was based on purely political reasons. After the sectarian conversion and the establishment of the state, Sunnis were severely persecuted and tortured to change their sect. Not content with the murders of Sunni scholars, same time scholars such as Abu Hanifa and Fakhrettin Razi were exhumed from their graves and their bones were exposed. The reasons for this manner of the Safavids and this bloody policy pursued by Shah Ismail are recorded. At the same time, they went too far in religious thought. This manner of the Safavids was not well received by the Sunni Uzbeks and the Ottoman Empire and led to the expedition of the first Islamic Caliph of the Ottomans, Yavuz Sultan Salim to Iran and the battle of Chaldiran. The Safavids also fought with the Uzbeks and massacres took place in the city of Herat. Although the belief system of the Safavids was based on Shia, the teachings of the Qizilbash were dominant. The beliefs of the Qizilbash were unsystematic and unsourced. This false belief of the Qizilbash was eliminated by the Muhajir ulama.

Imami belief played a dominant role. In the second period of the Safavid state a very different policy was pursued. In this period, which began with Shah Tahmasb, it is observed that scholars invited from abroad were appointed to state posts. Thanks to the scholars, the scholarly class became stronger and the "Merjiyyat" position was established. After a while, the scholarly class played a major role in the authority of the Shahs. This position of the scholars and the weakening of the Safavid state led to the emergence of the theory of "Velayat-e-Faqih".

Keywodrs: Shah Ismail. Safavids. Shia. Rafizi. Aqaid.

ÖNSÖZ

Hz. Muhammed hayattayken, sahabiler ona gelir ve karşılaşmış oldukları problemleri arz ederlerdi. Hz. Peygamber de onların sorularını cevaplar ve sorunlarını çözerdi. Hz. Muhammed'den sonra yaşanan bazı olaylara ilaveten, sonraki dönemlerde sahabenin adaleti meselesi ve müteşabihat konuları üzerinde ihtilaflar meydana gelmiştir. Emevî ve Abbâsîlerın iktidarları zamanında Ehli-beyte karşı bazı sert tavırlar sergilenmiştir. İslâm mezhepleri denildiği zaman fiili olarak Mutezile, Ehli-sünnet, Şia giibi mezhepler ortaya çıkmıştır. Bu mezheplerin zengin ve renkli düşünce haritası ilk dönemlerde ilim havzası çizgisinde gelişmiş olsa da, zamanla çizgiyi aşmış ve arkası kesilmeyen düşmanlıklara sebep olmuştur. Abbasilerin son zamanlarında Şia mezhebi güç kazanmıştır. Moğol ordusu, Bağdat şehrini tahrip ettikten sonra, İslâm coğrafyasında merkezi devlet anlayışı sarsılmış ve irili ufaklı devletler meydana gelmiştir. Aynı dönemde hüküm süren Şiî Büveyhi devleti, Sünnîlere karşı ılımlı bir siyaset izleseler de, tam serbestlik hakkı tanımıyorlardı. Safevî devleti kurulduktan sonra, Şiîler temsil eden merkezi devlet kurulmuş oldu. Kurucu atası olan Şeyh Safiyyuddin el-Erdebilî, Zâhidi Gilanî`ye müntesip ve fıkıhta Şafiî mezhebine bağlı bir zat idi. Zamanla tarikat politika meydanına çıkmış ve İran`da siyasi arenada söz söylemek maksadıyla meşruiyet arayışlarına girmiştir. Bu amaçla soylarını İmamiyyenin yedinci imamı İmam Musa Kazım`a dayandırmışdır. Şeyh Cünyed'e kadar, tarikat şeyhleri diğer komşu devletler tarafından itibar görmüşlerse de, Cüneyd`in atmış olduğu yalnış adımlardan dolayı Safevî tarikatına gönderilen hediyeler durmuştur. Osmanlı-Safevî, Safevî-Özbek savaşları patlak vermiştir. Aynı dinden olan binlerce insanın kanı dökülmüştür. Safevî devletinin ilk dönemlerinde izlenmiş olan dini program ve Kızılbaş`ların inanç sistemi, Şah Tahmasp zamanına kadar devam etmiştir. Tahmasb zamanında kurulan ilmiye sınıfı, Kızılbaşların inancının doğru olmadığını ve Şah İsmail'in yapmış olduğu aşırılıkların Şia`ya uymadığını beyan etmişlerdir. Merceiyyet makamıyla beraber ulema sınıfı özerk bir konum kazanmıştır. Çalışmamızda bu süreç, kelâm ve İslâm mezhepleri tarihinin metodolojisi esas alınarak incelenmiştir. Tarihsel süreç takip edilerek, tartışmalar o dönemin kaynakları ışığında yapılmıştır. Çalışmam boyunca yardımlarını benden esirgemeyen, ilmî kişiliğinden faydalandığım çok değerli danışmanım Prof. Dr. Abdülgaffar ASLAN hocama derin şükranlarımı arz ediyorum. Aynı zamanda tezin

her aşamasını titizlikle takip eden Arş. Hasan Sefa TURAN ve Muhammed Cihat ORUÇ`a teşekkür ederim.

Elkhan GARAYEV

MANİSA, 2023

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ iii
ÖZET iv
ABSTRACT vi
ÖNSÖZ viii
GİRİŞ 1
I. Araştırmanın Amacı 1
II. Araştırmanın Önemi 1
III. Araştırmanın Yöntemi 2
IV. Araştırmanın Kaynakları 2

BİRİNCİ BÖLÜM

SAFEVÎLER ÖNCESİ ŞİİLİK VE İRAN

1. SAFEVÎLERE KADAR ŞİÎLİĞE GENEL BAKIŞ 4
2. SAFEVÎLER ÖNCESİ İRAN`DA DÎNÎ VE SİYASÎ DURUMA GENEL BAKIŞ 11
3. SAFEVÎLER'İN KÖKENİ 21
3.1. Şeyh Safiyyuddîn el-Erdebilî Dönemi 30
3.2. Hoca Ali es-Safevî Dönemi 33
3.3. Şeyh Cüneyd es-Safevî Dönemi 35
3.4. Şeyh Haydar es-Safevî Dönemi 39
3.5. SAFEVÎLER'İN MEŞRÛ'İYYET KAZANMA ÇABALARI 48
3.6. Şah İsmail b. Haydar es-Safevî Dönemi 52
4. SAFEVÎLERİN ORTAYA ÇIKIŞI 57
5. SAFEVÎLERDE ŞİÎ İTİKADININ RESMÎLEŞTİRİLMESİ 59
6. SÜNNÎ ULEMÂNIN KABİRLERİNİN TAHRİP EDİLMESİ VE ÂLİMLERLE MÜNASEBET 72

İKİNCİ BÖLÜM

SAFEVİLER`İN İNANÇ ESASLARI VE FARKLILAŞMASI

1. ULÛHİYYET 79
2. HULÛL 81
3. NÜBÜVVET 85
4. MEHDÎLİK 86
5. ULÛHİYYET VE HZ. ALİ 92
6. SAHÂBE 97
7. KIZILBAŞLIK'TAN İMAMİYE ŞİA'SINA GEÇİŞ SÜRECİ 101
SONUÇ 113
KAYNAKÇA 116

KISALTMALAR

Age.	Adı geçen eser
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
Çev.	Çeviren
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
ed.	Editör
Hz.	Hazreti
İSAM	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi
M. Ö.	Milattan Önce
ö.	Ölüm tarihi
s.	Sayfa
t.y.	Tarih Yok
TTK.	Türk Tarih Kurumu.
TÜY.	Tahran Üniversitesi Yayınları
y.y.	Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

I. Araştırmanın Amacı

Bu çalışmanın temel amacı, Ahbarilik'in ikinci dönemine rastlayan ve şeyhlikten şahlığa yükselen Safevî Devleti'nin mezhebî eğilimi, dini tasavvurları, inanç sistemi hakkında bilgi vermektir. Çalışmanın birinci kısmında tarikat hakkında bilgiler verilmekte ve her hanedan reisinin dini düşüncesi ele alınmaktadır. Burada genellikle Safevî ailesinin dini konumu ve komşu ülkelerin onlarla olan münasebeti, tarikat liderlerinin dini düşüncesinde Sasani-Pers etkisinin izleri ve onların yaptıkları seferler ele alınmaktadır. Burada dikkat çeken en önemli nokta, neseplerinin Türk olmasına rağmen politik sebeplerden dolayı neseplerini ve aynı zamanda mezhep değiştirmeleri olmuştur. Her iki konu, tarihi deliller ışığında ele alınmaktadır. Birinci bölüm İran coğrafyasında Şiî-İmamiye mezhebine müntesip olanların neredeyse hiç bulunmadığı, bölgede yaşayanlarınsa uç bölgelerde meskûn olduğunu anlatmaktadır. İkinci bölüm ise, Safevîler'in devletleşme sürecinden bahsetmekle beraber, Şia'nın devletin resmi mezhebi olduğunu, bu mezhebi tebliğ edecek, öğretecek âlimlerin olmayışı, kızılbaş dini düşüncesinin İmamiye Şiasıyla hiçbir ilgisinin olmadığı gibi konuları ihtiva etmektedir. Devlet kurulduktan sonra, hangi çizginin izlendiğini iyi anlamak maksadıyla kendi kaynaklarına müracaat edilmiştir.

II. Araştırmanın Önemi

Bu çalışmanın Kelâm ve İslâm Mezhepleri Tarihi alanına mütevazi bir katkı sunacağını ümit ediyorum. Akademik çevrelerde konuyla ilgili çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Bu çalışmada ise, Safevî devletinden önce İran toplumunun din anlayışı ve siyasi çizgisine az da olsa değinilmiştir. İran`da Safevîlerden önce çoğunluğun Ehli-sünnet mezhebi üzerinde olduğu da, kaynaklara istinaden tespit edilmiştir. Safevîlerin kökeni hakkında eski kaynaklara binaen bilgiler aktarılmaya çalışılmıştır. Safevî devletinin izlemiş olduğu siyasi çizgiye dikkat çekilmiştir. Tezimizin akademik katkısı ise, birinci bölümde hanedan reislerinin dini ve siyasi şahsiyetlerini ele alınması ve ikinci kısımda ise, Kızılbaşların düşünce dünyası ve İran`a davet edilen ulemanın din alanında yapmış oldukları ıslahatlar ele alınmıştır. İkinci bölümde de görüleceği üzere, İran İslâm İnkılabı`na giden yol ve İlamiye-Ruhani sınıfının halkın üzerindeki tesiri

ve devletin siyasi programına rahat bir şekilde müdahele etmeleri gibi konular daha iyi anlaşılacaktır. Aynı zamanda bazı terimler, tarihî şahsiyetler, tarihî olaylar hakkında da dipnot kısmında geniş bilgiler verilmiştir.

III. Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada izlenen yöntem, nitel araştıma yöntemidir. İlk olarak araştırmanın ismiyle ilgili genel bir literatür taraması yapılmıştır. Daha sonra, konuyla ilgili ilk dönem kaynaklar araştırılmıştır. Çağdaş dönem kaynaklar tespit edildikten sonra, araştırma boyunca, ilk dönemden çağdaş zamana kadar olan kaynaklar kronolojik olarak sıralanmıştır. Araştırma konusu itikadi mezheplerle münasebeti dolayısıyla, ilk dönem fırkalarının fikirleri, kendi kitaplarından aktarılmıştır. Çalışmamızda daha çok sözlü verilerin analizine ve tarihi vukuatın arzına yönelik bir sistem izlenilmiştir. Klasik eserler, makaleler, yayınlanmamış bazı nüshalarda olan bilgilerin tümünü tasdik edici yöntemle ele aldındı. Arapça, Farsça yazılmış eserlerden faydalanılmıştır. Tek taraflı olan çalışmalar subjektif yanlılığa düşme ihtimalinden sakınmak için, Osmanlı-Türk kaynaklarıyla birlikte İran-Fars kaynaklarından da bilgiler aktarılmıştır. Bu tür tartışmalı konularda sağlam sonuca varmak için mukayeseye konu olan taraflar titizlikle bir şekilde incelenmiştir. Her iki taraf hakkında derinlikli bilgiler kaydedilmiştir. Araştıma boyunca bazı eserlerin nüshalarını ve tercümelerin uyumunu daha iyi izlemek amacıyla Tahran Üniversitesi ve Kum İlim Havzasında okuyan öğrencilerle irtibat kurulmuştur. Farsçaya hakim olan bir akademisyenin nezaretinde klasik kaynaklara ulaşılmıştır. Diğer mezheplere dair klasik kaynaklardan aktarılan bilgilere ise Mektebü`ş-Şamile programı vasıtasıyla ulaşılmıştır. Bununla beraber, İslâm`dan önce İran coğrafyası hakkında bilgi aktarılırken, Batılı yazarların eserlerine de müracaat edilmiştir.

IV. Araştırmanın Kaynakları

Safevîler dönemi hakkında yapılan çalışmalar, iki kısımda incelenir. Birincisi, dini-mezhebi, ikincisi ise, siyasi tarihle ilgilidir. Konuyla ilgili önemli bilgiler, klasik dönemde yazılmış eserlerde mevcuttur. Bu eserlerin başında İbn Bezzaz el-Erdebili`nin yazmış olduğu "*Saffetü`s-Safâ*" isimli eseridir. Bu eser, Şeyh Safiyuddin

el-Erdebilî`nin şahsiyyeti, yazmış olduğu eserler ve tasavvufi düşüncelerini aktaran çok önemli eserlerdendir. Hasan Bey Rumlu`nun yazmış olduğu "*Ahsenu`t-Tevârih*" isimli eseri, Safevîlerin siyasi ve mezhebi hakkında önemli bilgiler içermektedir. Giyasudin b. Hamiduddin`in "*Habîbu`s-Siyer*" isimli eseri, o dönemin dini yapısını anlamamız ve Safevîlerin muhaliflerine karşı tutumunu iyibir şekilde incelememiz açısından çok önemli eserdir. İskender Bey Münşî`nin telif etmiş olduğu "*Tarih`i-Alem Arayi Şah İsmail es-Safevi*" eseri de Safevilerin siyasi tarihi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu eserlerin yanında, İran İslâm İnkilabı`ndan sonra Tahran Üniversitesinde, Safevîler hakkında yazılmış fazla eserlerden ve makalelerden de alıntılar yapılmıştır. Çağdaş yazarlar da bu konuyu ele alıp derinlemesine incelemişlerdir. Mehmet Çelenk`in yazmış olduğu "*İran`da Şiîliğin Seyri*" isimli eseri, Safevîler`den önce İran`ın dini ve siyasi yapısı hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir. Ali Şeriati`nin "*Ali Şiası-Safevi Şiası*" isimli eseriyle Güntay Gençalp`in yazmış olduğu "*Safevîler*" isimli eseri, tenkid açısından çok önemlidir. Aynı zamanda bu iki eser, devletin islahatlarındaki bazı olumsuzluklara dikkat çekmesi açısından önemli eserlerdendir. Farhat Daftary`nin yazmış olduğu "*Şiî İslam Tarihi*" eserinde Safevîler dönemine de dokunmuş ve bazı kıyaslamalara gitmiştir. Ahmed el-Katib`in yazmış olduğu "*Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi*" isimli eseri, çok önemli bir eser olup aynı zamanda Safevîler zamanında meydana çıkan mutlak "*Merceiyyet*" hakkında geniş bilgi vermektedir. Oktay Efendiyevin "*Safeviler*" isimli eseri, tamamen siyasi tarihle ilgili bir eserdir. Aynı zamanda Batılı yazarların da fikilerini ihtiva etmektedir. Mirza Abbaslının "*Safevilerin Kökenine Dair*" eseri, Safevîlerin soyu ve tarihçilerin Safevî hanedanın kökeni hakkındaki bilgileri ihtiva etmesi açısından çok önemli bir eserdir. Vecih Kevserani`nin "*Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi*" eseri de aynı zamanda mezhep merkezli yazılmış ve iki devletin fakihleri hakkında da önemli bilgiler vermektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SAFEVÎLER ÖNCESİ ŞİİLİK VE İRAN

1. SAFEVÎLERE KADAR ŞİÎLİĞE GENEL BAKIŞ

Şia kelimesi, Arapça'da geçtiği üzere şayi olmak, desteklemek, birisine taraftar olup onu müdafaa etmek gibi anlamlara gelmektedir.[37] Bu kelimeler Rağib el-İsfahani'nin (ö. 502/XI.yy) kaydettiğine göre "ş-y-a" kökünden türemiştir. Zamanla siyasi manalar kazanan bu kelime, farklı İslâm fırkaları tarafından farklı tariflerle yorumlanmıştır. Rağıb el-İsfahani'nin terim olarak verdiği tarife binaen, Hz. Muhammed vefat ettikten sonra hilafetin Hz. Ali'nin hakkı olduğunu savunan ve birçok mücadelede onunla birlikte ona yardım eden gruba verilen isimdir diye ifade etmiştir.[38] İbn Manzûr'un (ö.711/1311) tarifine baktığımız zaman şöyle kaydetmektedir: "*Arapçada Şia kelimesi kullanıldığı zaman, bir mensubiyet, destek olan hizp, partizanlar, bir işi gerçekleştirmeye yardım eden insan topluluğu veya bağlılık gibi anlamlar içermektedir*".[39] Seyyid Şerif Cürcâni, Şia`nın terminolojik manasına ağırlık vermiş ve Hz. Muhammed`den sonra Hz. Ali`nin imametini kabul edenler olarak açıklamıştır.[40]

Kur'an-ı Kerim'de bu kelime birçok ayetde geçmektedir. Buna birkaç tane örnek verilebilir. Mesela: Allah, Saffat suresinin 83`ü ayetinde, *"Kuşkusuz Nuh`un yolunu izleyenlerden biri de, İbrahimdir."*[41] Bu ayetin tefsirine bakıldığında, Hz. İbrâhim'le Hz. Nuh arasında bazı benzerlikler gösterilmektedir. Hz. İbrâhim'in Allah'a tertemiz niyet ve kalple geldiği, ona defalarca karşı çıkan, hakaret eden, onu yalanlayan kavmini Allah'ın azabına karşı uyardığı ve onlara tebliğ ettiği, putların karşısına yemekler koyarak onların hareketten vs. vasıflardan aciz olduğunu anlatmaya çalıştığı belirtilmekle beraber, tebliğine uymadıkları için de tanrılarını baltayla devirmiş ve onlar hakka çağırmaya çalışmıştır. Diğer yönüyle Hz. Nuh'un (a.s) da tevhid uğrunda verdiği mücadele, Kur'an'ın bu ayeti bize izah etmektedir.[42] Son dönem Mâtürîdî âlimlerinden Seydişehirli Mahmud Esad'ın (ö. 1918) görüşüne

[37] Cubran Mesud, **er-Râidi`s-Sağîr**, Daâru`l İlim lil Melâyin, Beyrut, 1080, s. 389.
[38] Rağıb el-İsfahani, **Müfredât**, Dâru`l Kutubu`l-İlmiyye, Beyrut, 1425, s. 305.
[39] İbn Manzur; **Lisânu`l-Arab,** Dâru`l-Sadir Yayınları , Beyrut, 1414, Cilt: 8, s. 189.
[40] Seyyid Şerif Cürcani, **Tarîfât,** Dâru`l Kutubu`l-İlmiyye, Beyrut, 1434, s. 133.
[41] Ömer Dumlu, **Kur`ân-ı Kerim`in Anlamı,** İzmir İlahiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2005, s. 401.
[42] Hamdi Döndüren, **Ahkâmu`l-Kur`ân**, Erkam Yayınları, İstanbul, 2020, Cilt: 8, s. 49

göre, burada bu iki peygamberin hem verdikleri tevhid mücadelesi, hem de ulu'l-azm olmaları da kastedilmektedir.[43]

Dilciler, Şia kelimesinin şey`in çoğulu anlamında da olduğu kanatine varmışlardır. Yani topluluklar, gruplar gibi manalar ihtiva etmektedir. Buna delil olarak da, En'am suresinin 6. ayetini göstermişlerdir. Ayet, "*Kendilerinden önce nice toplulukları helak ettiğimizi görmediler mi"* ifadesiyle başlamaktadır.[44] Tefsire baktığımız zaman şöyle bir açıklama gelmektedir: Buradaki tehdit, Mekke'deki müşriklerle ilgilidir, İslâm'a karşı bu çirkin tavırlarını sürdürdükleri sürece önceki kavimlerin nasıl helak olduğunu ve kendilerinin de aynı azaba uğrayacaklarını onlara bildirmektedir.[45] Allah insanları fırkalara ayırarak onları birbirine düşürmek ve kimilerinin hıncını tattırmada muktedir olduğunu beyan etmektedir. Verilen örnekler ışığında bu kelime zümre, mensup olunan cemaat, dindaş gibi anlamlara gelmektedir. Şia lafzının ismi mensubu, Şiî lafzının cem'i-çoğul hali ile ifade edilmiştir. Fakat bazı makâlât kitaplarında müfret, cem-i, müzekker olarak da kullanılır. Şia kelimesi yalnız Şiî hadis literatüründe geçmemektedir, Sünnî hadis literatüründe de bu kelimeye çokça rastlanmaktadır. Şiî fıkıh, kelâm, hadis mecmualarında lügat ve aynı zamanda sonraki dönemlerde kazanılan ıstılâhi anlamlarıyla çokça ifade olunmaktadır.

Ebü'l-Hasan el-Eş'ari (ö. 324/936) kısa olarak şöyle bir izah vermektedir: Onlar, Hz. Ali'ye taraftar olduklarından dolayı ve onu Hz. Muhammed'in ashabından daha üstün saydıkları için bu isim onları ifade etmektedir.[46] İmam Eş'arî sonraki satırlarda bu fırkanın Hz. Ali hakkında aşırıya gittiklerini kaydetmektedir. Başka bir tarifte ise, Hz. Muhammed vefat ettikten sonra onu kefenlemek üzere onun en yakın akrabası Hz. Ali O`nun defin ve tekfin işleriyle meşgul olmuştu. Bu sırada ashab arasında çıkan ihtilafı önlemek için Hz. Ebû Bekir'le (ö. 13/634) Hz. Ömer (ö. 23/644) "Saide oğullarının Çardağı"na gittiler. Uzun müzakerelerden sonra Hz. Ebû Bekir ümmetin

[43] Seyidşehirli Mahmud Esad Efendi, **Mâtüridî Akaidi**, Hacıveysizade İlim ve Kültür Vakfı Yayınları, Konya, 2019, s. 178.
[44] Dumlu, s. 109.
[45] Hamdi Döndüren, **Ahkâmu`l Kur`an**, Erkam Yayınları, İstanbul, 2021, Cilt: 3, s. 435.
[46] Ebü`l Hasan el-Eşari, **Makâltü`l İslamiyyîn**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları İstanbul, 2019, s. 46.

halifesi seçildi.[47] Bu olay sonraki[48] zamanlarda gasp düşüncesini ortaya çıkaracaktı. Şiîler bu fikri kendilerine referans almaktadırlar.[49]

Halife[50] seçimi esansında Ensar ve Muhâcir arasında bazı konuşmalar yapıldı. Ensar, "sizden bir emir, bizden de bir emir" teklifini ileri sür.[51] Bununla birlike diğer tartışmalar ise halife olacak şahsın vasıflarıyla ilgiliydi. Burada dillendirilen vasıflar şunlardır: "İslâmdaki öncelik, hizmet, İslâm adına katlandığı sıkıntılar ve ödediği bedeller, Hz. Peygambere olan yakınlık ve akrabalık" Bu konuşmalar yapılırken dahi Hz. Ebû Bekir ve Hz. A hakkında nassın olduğunu iddia etmek çok zordur. Eğer böğle bir şey olsaydı seçim tartışmalarında seslendirilmesi lazım gelirdi. Bazı Şiî yazarlar, Hz. Ali`nin hilafetine delalet eden nassın yine Hz. Ali tarafında gizletildiğini iddia ettiler. Fakat bu açık bir şekilde Hz. Ali`ye atılan bir iftiradır. Hz. Ali`nin İslamîliği tartışma konusu olan takiyye`ye meyletmesi ve açık bir nassı gizletmesi muhaldir.[52]

Şiî müelliflerinden bazısı terim anlamına Hz. Muhammed'in dönemini de ilave etmektedirler. Şöyle ki, Hz. Muhammed hayatta iken bu dönem başlamıştır. Çünki Hz. Muhammed hayatta iken Ali Şia`sı terimini kullanmıştır. Bu bilgi her ne kadar İmâmî kaynaklarda geçse de: tüm metınlerde burada kastolunan sahabedir. Yani Peygamber bunu Hz. Ali`nin ailesi ve soyu hakkında söylememiştir. Bu rivayette Ammâr b. Yâsir, Mikdâd b. Amr, Ebû Zerr el-Gıfârî, Selmân el-Fârisî kastedilmektedir.[53]

---

[47] Ali Muhammed Sallâbî, **Hz. Ebû Bekir (ra),** (Çev. Şerafettin Şenaslan), Ravza Yayınları, İstanbul, 2019, s. 108.

[48] Buradaki kast olunan şey, nass gibi iddialar Hz. Ali zamanından sonra çıkmasıdır. Şehristani`nin de ifadesiyle, Şia`da ilk nass meselesini dillendiren şahıs Abdullah b. Sebe`dir. Buradan anlaşılıyor ki, Hz. Ali şehit edildikten sonra Abdullah b. Sebe nassla beraber bazı aşırı düşünceleri ortaya atmıştır. Bkz. Ali Mebruk, **Teolojiden Tarih Felsefesine Nübüvvet**, Mana Yayınları, İstanbul, 2014, s.132. Çünkü selef neslinden imametin nassa dayandığını söyleyen kimse mevcut değildir. Bununla ilgili de herhangi sarih delil bulunamamaktadır. Bkz. Kadı Abdülcebbar**, el-Muğnî**, Teklif Yayınları, Kahire, 1996, Cilt: XX, s. 102.

[49] Mustafa Öz, **Başlangıçtan Günümüze Şiîlik ve Kolları,** Ensar Yayınları, İstanbul, 2021, s. 63

[50] Halife seçmek, Müslümanların üzerine düşen önemli sorumluluklardan birisidir. Hilafet, Hz. Peygamberden sonra onun misyonunu devam ettirmek ve Allah`ın şeriatını uygulamada vekillik etmektir. Allah`ın adaletini ve nebisinin getirmiş olduğu şeriatı hakkıyla yer yüzünde hakim kılmaktır. Halifenin ilk işi, Kur`an-ı kerimi yönetimde ve hükmî meselelerde temele almaktır. Onun yürülükten götürülmesi caiz değildir. Bkz. Muhammed Emin Er, **Fetvalar**, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2005, s. 310.

[51] Yakūb Bin Abdullatıf, **İslam Mezhepleri Ve Kelamı,** Turkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 99.

[52] Ahmed Ağırakça, **Hz. Ebû Bekr`in Hilafet Dönemi**, Akdem Yayınları, İstanbul, 2013, ss. 59-61.

[53] Ebubekir Sifil, "Sünnî Kaynaklarda Yer Alan 'Şî'a'nın Üstünlüğü' Temalı Hadislerin Metin Tenkîdi ve Delâleti Üzerine", **Hadis Tetkikleri Dergisi,** s. 14.

Beyyine suresinin sekizince ayet-i kerimesinde geçen, altından ırmaklar akan "Adn" cenneti, Allah'ın onlardan razı olduğunu, onların da Allah'dan razı olduğunu[54] ifade eden ibare, Hz. Ali ve onun soyundan gelenler hakkında olduğu bildirilmiştir. Nitekim bu ayet nazil olunca, Hz. Peygamber, Hz. Ali'ye dönerek şöyle demiştir: "Bunlar sensin ve senin Şia'ndır".[55] Çünkü İmam Ali'nin hayatta olmasıyla imamet dönemi meşru olarak tanınmıştır. Şia'da ilk imam Hz. Ali'dir. İlk sınıfta olan taraftarlar "Şia-yı Ali" oldu. Tarihi kayıtlarda geçmekle birlikte 23 yıl süren zahir davetin ardından Hz. Ali velayet ve imametin sultanı makamına gelmişti.[56] Bunu gerektiren bazı önemli hususlar vardır ki bu da Hz. Ali'nin faziletine dair olan hadisler ve olaylardır.[57]

Şehristânî`ye göre ise İmam Ali'nin halifeliğinin veya imametinin anlamı açık yahut da kapalı olsun bir şer'i nas veya vasiyete dayandığını iddia eden grup olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda onların inançlarına göre velayet ve imamet makamı, Hz. Ali'nin evlatlarından başkasına intikali caiz değildir. Eğer intikali vâki olursa, ya burada bir zulüm vardır ya da imamlar meşru olan "takiyye"yi yapmışlardır. Şia'nın diğer özelliklerinden birisi de itikâdi dört meselede ittifak halinde olmalarıdır. Bunlardan sadece ikisini zikredeceğiz. Birincisi İmametin tayininin nassa dayandığını ifade etmeleri,[58] diğeri ise imamların da nebiler gibi masum oldukları görüşüdür.[59] Batılı yazarlardan olan meşhur araştırmacı Montgomery Watt"a göre Şia tarihinde ilk ve en temel inanç, Hz. Ali'nin (r.a) şahsi değerine olan inançtır. Bu görüş Hz. Ali'nin hayatı boyunca destekleyenlerinin kabul ettiği makbul bir görüştür.[60] Bu sayılanlarla

---

[54] Beyyine, 98/8.

[55] Abdulbaki Gölpınarlı**, İslam Mezhepleri ve Şiîlik,** Kapı Yayınları, İstanbul, 2021. S. 27. Gölpınarlının bu yaklaşımı, sünni ulema tarafından tenkit edilmiştir. Bu rivayet, bu konuda istidlale uygun değildir.

[56] İmamet, Şiî inanç esaslarının temellerindendir. Nübüvvetin devamı olan bu ekolün inkarı, insanı dinden çıkarır. İmamet makamında olan şahsın özellikleri hakkında Şiî düşüncesinde ihtilaf vardır. Bu ihtilafların temeli bilgiye dayalı ihtilaflardır. Bu bilgi bazen ilham olarak da anılmaktadır. Ama İmam, elçiyle karşılıklı olarak diyaloğa girmez. İmamın bilgisi fıkıh ve diğer ilimlerin üstünde bir ilimdir. Hatta İmamın gaybı bildiğine dair fikirler de serdedilmiştir. Bu ilahi ve mukaddes ruh, Hz. Ali ve Hz. Fatıma`ya dayanmaktadır. Hanifi Şahin, **Şiîlerin Gözüylü Sünnîler,** Mana Yayınları, İstanbul, 2016, s. 131.

[57] Allame Tabatabi**. İslamda Şia**, (Çev. Kadir Akaraz), Kevser Yayınları, İstanbul, 2022, s.10

[58] İmametin nassa dayandığını ispat maksadıyla yazılmış birçok eserler vardır. Burada delil olarak getirilen ayetler asla serahaten imamete delillik teşkil etmez. Çünkü itikada delil olan hususların ilk şartı te`vile yol vermeyen açık nastır. Bkz. Metin Yurdagür, **Kelâm Tarihi**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 27.

[59] Abdulkerim Şehristani**, el-Milel ve`n-Nihal**, (Çev. Mustafa Öz), Yazma Eserler Kurumu. İstanbul 2015, s. 186.

[60] W. Montogomery Watt**. İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi.** (Çev. Osman Demir), Ketebe Yayınları, 2021 İstanbul, s. 91.

birlikte Şiî itikadında imametin Ehl-i beytten olan birinden diğerine geçmesi ve görüş bildirme makamında tevakkuf etmesi birçok ihtilafın ana sebebini teşkil etmektedir. Terim anlamıyla ilgili Şeyh Müfid (ö. 413/1022) diğer tanımlardan farklı bir tanım ileri sürmektedir. Ona göre Şia, Hz. Muhammed'in ahirete irtihalinden sonra Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman'ın (ö. 35/656) hilafetlerini reddederek, kendi isteklerince Hz. Ali'ye bağlı olanlar ve imametin kesinti olmadan devam edeceğine inananlar, Hz. Ali'nin de kimseyi kendisi dışında halife tanımadığını kabul edenlerdir.[61] Erken dönem Şia kavramı genel kabule göre bir ihtilaf sonucu yeniden kendini toparlayabilmiştir. Şöyle ki, Kûfeliler, Hz. Ali'nin şehadetinden sonra onun büyük oğlunu halife olarak kabul ettiler. Fakat meydana gelen ihtilaflardan dolayı Hz. Hasan, Hz. Muaviye lehine hilafetten feragat etme mecburiyetinde kaldı. Hz. Hasan'ın hilafetten uzaklaşarak Medine'ye dönmesinden sonra Şia yeniden yapılandı ama bu bir isyan ve karşı durma anlamındaki yapılanma idi.[62]

Şia, Hz. Ali'nin (r. a) imameti hakkında Hz. Muhammed'den varid olan haberleri delil göstermekle birlikte "kırtas" meselesini de ele almaktadırlar.[63] Bu mesele, tüm Şiî tarihinde Hz. Ömer (r. a) hakkında oluşacak kinin sebeplerindendir. Hz. Ali'nin Medine şehrinde vekil olarak bırakılması ve Hayber savaşındaki mertliği, Şia tarafından farklı şekillerde yorumlanmış ve onun imamlığına hamledilmiştir. Hz. Ali'ye bağlı olan grupların başında Kûfe'de meydana gelen kurra hareketi idi. Şöyle ki, Velid b. Ukbe döneminde başlayan bu hareket üyeleri çoğu zahitlerden oluşan insanlardı. Bunun en büyük sebebiyse Hz. Osman döneminde olan bazı hadiselerden dolayı insanlar yıpranmıştı ve ortaya adil bir halife anlayışı çıkmıştı. Bununla birlikte İslâm tarihinde iki tane daha fitne hadisesi meşhurdur. Bu iki fitne de Hz. Ali'nin halife olduğu döneme rastlamaktadır. Bunlardan biri "Cemel" vakası diğeri ise "Sıffin" savaşıdır. Hz. Peygamber'in zevcesi Hz. Aişe'nin (r.a) katıldığı Cemel olayında iş tatlıya bağlanmışken, fitnecilerin araya girmesiyle iki taraf birbirine girmiştir. Diğer olay ise, Hz. Ali ve Hz. Muâviye arasında gerçekleşen Sıffin savaşıdır. Bu olay sonucu

[61] Şeyh Müfid, **Evâilu`l-Makâlat**, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran, 1372. s. 2

[62] Farhad Daftary, **Şiî İslam Tarihi**, (Çev. Ahmet Fethi), Alfa Yayınları, İstanbul, 2020, s.52..

[63] Bu konu genellikle hilafet tartışmalarında öne sürülen temel argümandır. Hz. Peygamber (s. a), kendisine kağıt ve kalem getirilmesini istemiştir. Fakat Hz. Ömer (r. a) bu isteği onun ateşinin yüksek olmasından dolayı olduğunu söylemişlerdir. Bu mesele hakkında tartışma olunca Hz. Peygamber etrafındakilerin odadan çıkmasını emretmiştir. Bu hadise, şiîlerin Hz. Ömer`in aleyhine getirdiği delillerdendir. Bkz. Metin Yurdagür**, Kelâm Tarihi,** Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstambul, 2019, s. 41.

daha sonra tahkime gidilmiştir.[64] Hakem olayı, birçok yönden Şia açısından önemlidir. Çünkü Rafiziler bu olaydan sonra sünneti terkederek sadece Kur`an`a bağlandıklarını ilan etmişlerdir.[65] Bu ekolün ortaya çıktığı otam ve şartlar iyi araştırldığı zaman, ortadaki sebep ve maksatların siyasete dayandığını müşahede etmekteyiz. Hz. Ali'nin ahirete irtihalinden sonra Hz. Hasan'a geçen hilafet, kendi ashabının bu davadaki samimiyetsizliğini görünce hilafeti malum olan şartlarla[66] Hz. Muâviye'ye devredecekti.[67] Hz. Hüseyin (r.a), Kûfe'den gelen mektuplara binaen kendi ashabıyla beraber Kûfe topraklarına yüz tuttu. Ashabın ileri gelenleri onu durdurmak istediyse de mâni olamadılar. Yezid'in valilerinin de işareti üzere Hz. Hüseyin "Kerbela" hadisesinde şehit edilmiştir. Hz. Hüseyin'in şehit edilişi İslâm tarihinde ardı arkası kesilemeyen bir fitneye sebep olmuştur.[68] Hz. Hüseyin'in katlinden sonra ehl-i beyte olan yaklaşım Emevi iktidarınca çok değişmiştir. Hz. Hüseyin'in katli aynı zamanda ortaya çıkacak olan isyanların da bir sebebi olmuştur.[69] Kurulmuş olan iki hanedanlık

---

[64] Tahkim meselesi İslam tarihinde meydana çıkacak olan grubun başlangıç noktasını oluşturacaktı. Bu grup ise Vehb er-Râsibi'nin başkanlık etmiş olduğu Hariciler taifesidir. Onlar Kur`an-ı Kerim'den bazı ayetleri alarak kendi beyinlerine göre yorumlamış ve hükm meselesinde Maide suresinin 44 ayetini kendilerine mesnet edinmişlerdir. bkz. Muhammed Ebu Zehra. **Mezhepler Tarihi**, (Çev. Sıbğatullah Kaya), Çelik Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 71.

[65] Ömer Faruk Korkmaz, **Sünnetin Hücciyeti**, Dirayet Yayınları, İstanbul, 2021, s. 7.

[66] Hz. Hasan`la Hz. Muaviye arasında mektuplaşmalar sonucunda anlaşma kararı alındı. Hz. Hasan`ın hilafetten feragat etmesinin temelinde, askerlerinin bu davada samimiyetsiz olduğundan dolayıdır. Hz. Muaviye, Hz. Hasan efendimize boş bir kağıt göndererek dilediklerini yazmasını istedi. Hz. Hasan, kendini geçindirecek maddi taleplerin yanında, eskide vuku bulmuş bazı savaş ve hadiselerden dolayı Irak askerlerine dokunulmamasını ve davaların tekrar açılmaması istedi. Hz. Muaviye`ye biat edenler arasında Hz. Hasan ve Hüseyin Efendilerimiz de vardı. Bkz. Adnan Demircan, **Emeviler**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 39.; Burada geçen şartların yanında en önemlisi, Abdullah b. Harisin de şahid olduğu ve Hz. Hasanın taleplerinden bir tanesi de, Müaviye`nin kendisinden sonra veliaht tayin etmemesi, seçilecek olan halifenin şura usulüyle seçilmesini istemesidir. Bunun yanında Hz. Ali`nin savaş arkadaşlarına dokunulmamasını talep etmiştir. Belazuri, **Ensâbü`l-Eşrâf**, (Çev. Mehmet Vehbi Şahinalp), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2022, Cilt: 3, s. 208.

[67] Ebu`l Ferec İbnu`l Cevzî, yazmış olduğu "*el-Muntazam*" isimli eserinde Hz. Hasan`ın hilafetten feragat etme sebeplerini şöyle açıklamaktadır: "Hz. Ali, etrafındaki insanların dağıldıklarını görünce, Hz. Müâviye`ye mektup yazarak sulh istedi. Daha sonra ise Irak askerlerine döndü ve dedi: Ey Iraklılar, beni sizden uzaklaştıran üç sebep vardır. Birincisi, babamı siz öldürdünüz. İkincisi, beni yaraladınız. Üçüncüsü ise mallarımı yağmaladınız". Hilal b. Hattab dedi: "Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin Medâin şehrine doğru yöneldiler. İnsanlar, Sebat denilen yerde onlara yetiştiler ve Hz. Hasan`ı hançerle yaraladılar. Hasan yarasından dolayı Medâin kalesine çekildi". Bkz. Ebu`l Ferec İbnu`l Cevzî, **el-Muntazam fî Tevârîhi'l-Umem,** Dâru`l Kutubu`l İlmiyye, Beyrut, 1995, Cilt: 5, s. 166.

[68] Kerbela faciası, İslam düşünce tarihinde mezhepsel bir tefrikanın sebeplerindendir. İslam dünyasında oluşan olan iki kutup, bu olaydan neş`et etmektedir. Şiî`ler, bu olayı istismar ederek ondan değerler, düşünceler, ihtilaflar üretmektedirler. Bununla birlikte Şiî dünyasında "*Fanatik zihniyet*" dediğimiz kavram, Kerbela hadisesine dayanmaktadır. Bu zihniyetin temelleri kendi içerisinde çelişkiler azretmektedir. Bunu dikkate alan müellfiler, bu sisteme zıt olan kabulleri baştan reddederler. Burada esas alınan bir diğer nokta, Şiî temellerin sağlamlaştırılması ve şüphelerden korunması için vicdanın istismar edilmesidir. Bkz. Hanifi Şahin, **Şîîlerin Gözüyle Sünniler,** Mana Yayınları, İstanbul, 2016, s. 45.

[69] Hüseyin Algül, **Hz. Hüseyin ve Kerbela,** İpekyol Neşriyat Yayınları, Bakü, 2012, s. 12-27.

döneminde Şia adıyla çokça isyanlar olmuştur. Şia taraftarları, İslâm tarihinde birkaç devlet kurmuşlardır. Bununla birlikte Şia mezhebi açısından dini merkez olarak kabul edilen şehirler de oluşmuştur. Mesela Harun Reşit'in mezarı yanında gömülü olan İmam Ali er-Rıza'nın mezarı Senâbat köyünde bulunmaktadır. Zamanla burası gelişerek Meşhed şehri oluşmuştur. İmam Ali er-Rıza (ö. 203/813), İran topraklarında kabri olan yegâne imamlardan sayılmaktadır. Abbasiler zamanında Zeydî-Alevî isyanları giderek büyümekteydi. Nitekim Deylem vilayetinde irili ufaklı hanedanlar bulunmaktaydı. Bir zaman sonra bu hanedanlar birleşerek iki önemli şehri tuttular. Rey ve İsfahan şehrinin tutulmasından sonra bazı isyanlar ve yıpratıcı seferler buradan edilmeye başlamıştı. Deylemîlerin yanında Büveyhîler hilafete isyan halinde idi. Bu iki hanedanın ortak noktası, on iki imamcı olmalarıydı. Büveyhîler (932-1062) Bağdat şehrini işgal edince, "Emîrü'l-Ümerâlık" payesini elde ettiler.[70] Abbâsî halifesinin hukuklarını sınırlama yoluna gittiler. Daha sonraki zamanlarında ise Fars ve Kirman eyaletlerinin hepsi Büveyhî hanedanının eline geçti. Abbâsî halifesinin Sultan Tuğrul'u (ö. 455/1063) davet etmesinin ardından, Hilafet merkezi Büveyhîlerden temizlenmiş oldu.

Diğer başka bir Şiî hanedanı ise Fatimîler (909-1171) devletidir. Fâtimîler de diğer fırkalar gibi kendilerini ve maksatlarını meşrulaştırmak adına kendi soylarını Hz. Fâtımâ'nın soyundan olduğunu iddia ettiler. Selahâddin Eyyubi'ye (ö. 589/1193) kadar hüküm süren Mısır Fatimi Devleti, Şia'ya bazı meselelerde fikir babalığı yapmıştır. Matem, yürüyüş, yüz-göz kanatmak gibi adetler, Fâtımîlerden intikal etmiştir.[71] Muteber Şiî hadis külliyatlarında matemin sadece üç günden ibaret olacağı ve iddetli kadının bundan müstesna tutlacağı kaydediliyor. Fakat her dönem Kerbelâ matemi adı geniş çaplı yürüyüş ve ağlama haymeleri Şia kitaplarında dahi hoş karşılanmamıştır.[72] Bu saymış olduğumuz olaylar, Şia'da ikinci bir dönem sayılan Gaybet-i kübra döneminde olmuş hadiselerdir. Çünkü Şia incelenirken iki dönemde ele alınır. Bunlardan birisi, sefirlerin olduğu döneme denir ki bu, gaybet-i suğradır. İmamiye'ye mensup olan ulema, Muhammed b. Hasan'ın nasslarda belirtilen mehdi

[70] İsmail Aka, "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla kadar Şiîlik" **Miiletlerarası Tarihde ve Günümüzde Şiîlik Sempozyumu**, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul, 13 Şubat 1993, s. 71

[71] Ethem Ruhi Fığlalı, **İmâmiye Şiası**, İstanbul Kent Basımevi, İstanbul, 1984, s. 180.

[72] Şeyh Saduk İbn Babeveyh, **Men lâ-Yahduruhu`l-Fakîh,** Müessesetü`l-Neşru`l-İslami, (Tashih: Ali Ekber el-Ğaffari), Kum, 1429, s. 183.

olduğuna dair hem imamlardan bazı nakiller yapmışlardır hem de kendileri bu nasları yerine göre te'vil etmişlerdir.

İmam Hasan el-Askerî'nin ahirete irtihalinin ardından gaybete çekilen sonuncu imam sadece sefirler tarafından görülmüştür ve onlar vasıtasıyla bazı talimatları kendi tabilerine ulaştırmıştır. Şia bu gaybet meselesini izah ederken bunun sünnet olduğunu söylemektedirler. Hz. Peygamberin de böyle yaptığını iddia etmektedirler.[73] Birinci gaybet dönemi Hasan Askeri'nin vefatından başlayarak sonuncu sefir olan Muhammed es-Semerrî'nin ölümüne kadar devam etmiştir. Şiî ulemasının muteber saydığı şu dört sefir, Ebû Amr Osman b. Saîd (ö. 265/879), Cafer Muhammed b. Osman (ö. 305/917), Hüseyin b. Nuh en-Nevbahtî (ö. 326/938) ve son olarak Muhammed es-Semerrî`dir (ö. 329/941).[74] İkinci dönem ise Gaybet-i Kübrâ dönemidir. Bu dönem ise son sefirin ölümünden başlamış ve günümüze kadar devam etmektedir. Velayet-i fakih nazariyesini bundan müstesna tutanlar varsa da Şia'nın bazı uleması bu nazariyeyi reddetmiştir. İkinci dönem aynı zamanda alimlerin yetişmesinde ve önemli kitapların telifi açısından çok önemli bir dönemdir. Aynı zamanda devlet kurma ve bazı hanedanlıkların iktidarı meselesinde önemli adımlar atılmıştır. Bu dönemde yedi devlet kurulmuş ve bunlar içinde Şia'nın en aktif rol aldığı ve konumuzun da esasını teşkil devlet ise Safevîler devleti olmuştur.

2. SAFEVÎLER ÖNCESİ İRAN`DA DÎNÎ VE SİYASÎ DURUMA GENEL BAKIŞ

Eski Perslerden bahseden kaynakların en önemlisi ve en eskisi milattan önceye dayanmaktadır. Bu kaynaklar genellikle IX. yüzyılda kaleme alınmış Asur devletine ait bazı kitabe, risale ve küçük hacimli kitaplardan ibarettir. Daha sonraki zamanlarda kaleme alınan önemli eserlerin orijinal dili "Arram" diliyle yazılmıştır. İran tarih yazımında ve tarihçilik geleneğinde milattan önce yazılmış olan bu eserler önemle kullanılmakta, ama bazı eserler soy-şecere, hükümdarlık yılları, savaşlarla ilgili bölümlerde tahrifin olması gözden kaçmamaktadır.[76]

---

[73] Öz, s. 203.

[74] Mustafa Öz, "Sefir", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, İstanbul, 2009, Cilt: 36, s. 304.

[76] Ali b. Hüseyin b. Ali el-Mesudî. **Murûc Ez Zeheb**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004, s. 211.

Bu yazılan bilgilere binaen, Ortadoğu'ya göç eden Hint kavimlerinin önde gelenlerinden olan Med tayfasının, Urmiya gölünün güneyinde, Perslerin ise batıya olan yaylasında meskûnlaşması kaydedilmektedir. Zamanla Persler güney topraklarına indiler ve bu günkü İran arazisine yerleştiler. Asur tayfalarıyla aralarında mütemadi bir savaş halinde yaşayan Medler, Persleri kendilerine tabi ettiler. İki hanedan arasında oluşan bu ittifak, Asurlara karşı kurulan bir ittifak olmuştur. Sonraki zamanlarda Babil hanedanı iktidarı ele alınca Asurluları tarih sahnesinden sildi. Med tayfası günümüzde Tahran'a kadar gelmiş ve kendilerine has kültürlerini burada yaymışlardır. Astyages (M.Ö. 580-550) zamanında çöken Medler Mezopotamya[77] kültür-medeniyet ekolünün önemli simalarından olumlardır.

Perslerin kökeni hakkında ihtilaf vardır. Bazı tarihçiler onların Faris b. Yasur`un soyundan geldiklerini iddia ettiler. Bazıları ise, anne tarafdan Hz. Nuh`a dayandıklarını söyledi. Diğer bir grup ise perslerin Efridun ailesine mensup olduklarını ileri sürdüler. İslâm fetihlerinden önce persleri İran`ı "İrac" olarak isimlendirmişlerdir. İrac ise, Feridun`un oğlu İran`a nisbetledir. Tarihçiler genellikle sonuncu görüşü kabul etmektedirler.[78]

Bununla birlikte Perslerin soyundan birçok kral gibi, Ahamenişler devleti de Medlere tabi olmuştur. Ahameniş devletinin en önemli imparatorlarının başında II. Kir gelmektedir. Yıllarca Med hanedanlığının esaretinde kalan bu hanedanlık, bir zaman sonra onları yenilgiye uğrattı ve kendi bağımsızlıklarını ilan etti.[79] Burada tarihçilerin ve dinler tarihi araştırmacılarının çözemediği bazı tartışmalı konular vardır. Bunlardan bir tanesi, Ahamenişlerin hangi dine mensup olduğudur. Dara'nın taş kitabelerine göre en büyük mâbud Ahura Mazda'dır. Tarihçilerin belirttiğine göre bu dini düşüncede Zerdüştlüğün izleri hissedilmektedir. Burada Tesniye-i Hüda[80] dediğimiz iyilik tanrısı

---

[77] Mezopotamya kültür ve zengin tarihi açısından çok önemli bir coğrafyadır. İnsanlık tarihine baktığımız zaman eski çağ medeniyetine ev sahipliği etmektedir. Bazı tarihi kaynaklara göre bugünki İran`ın anenesinde ve yaşamında Eski Mezopotomyayı hissetmek mümkündür. Medlerin tesirinde kalarak onların bazı adetlerine, yaşamlarına adepte olmuşlardır. Bkz. Kemalettin Köroğlu, **Eski Mezopotomya Tarihi,** İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 49.

[78] Mesudî. **Murûc** s. 132.

[79] Med hanedanın başşehri olan Ekbatana, Ahameniler tarafından istila edilmiştir. Bu istila sonucunda Medlerin hakimiyeti sona ermiştir. Bkz. Gene R. Garthwaıte**, İran Tarihi,** (Çev. Fethi Aytuna), İnkılap yay. İstanbul, 2019, s. 43.

[80] Bu fikri savunanlar genellikle "Seneviyye" dir. Bu düşünce, Mecusilerin nurun aksi olan zulmet hadistir, aynı zamanda ezeli ve kadim unsurdur. Bu fırka`nın ihtilafların başında gelen meseleler, bedenler, ruhlar, cins ve arazlar hakkındadır. Manahist dediğimiz grup, Mani harekatına intisap etmiş zümre olup, zamanla süratle yayılmıştır. Ebu İsa el-Verrak diye tanınan birisi, Mecusi olup ve mani öğretilerine esaslanan biri olarak tanınmaktadır. Mani`nin iddiasına göre, alem iki esas kadimden bileşiktir. Bunlardan biri nur, diğeriyse zulmettir. Onun düşüncesinde, bu iki bileşik,

ve kötülük tanrısı, karanlık perdesi ve aksi olan aydınlık şüası genellikle Zerdüştlük din öğretilerinde olduğu gibi şerh edilmektedir.

İran tarihçilerinin bir kısmı Ahamenişlerin Zerdüşt olduğu düşüncesini desteklemektedir. Fakat bir kısım araştırmacı ise Ahamenişlerin Zerdüştlükle hiçbir alakasının olmadığını savunmaktadırlar. Bunun birkaç sebebi vardır. Bunlardan ilki, Ahamenişlerde diğer kabile tanrılarına ihtiram varken, Zerdüşlükte böyle bir anlayışın mukaddes öğretiye aykırı olduğudur. İkinci sebep ise Ahamenişlerde ölüler toprağa gömülürdü, bu anlayış, Zerdüştlüğün temel ilkeleriyle çelişmektedir. Ahura Mazda'da iyilik alameti bazen tabiat, sema gibi etkenlerle irtibatlı olmuştur. Aynı zamanda batılı araştırmacıların da kaydettiğine göre, Ahamenişler'den temel kurumsal yapı olarak Zerdüştlükten pek bahsedilmemektedir. Cemiyetin rahip kısmı ise hükümdara bağlı ayrı bir topluluğu oluşturmaktadır. Hükümdarlar bazen dinî hizipleşmeleri destekliyordu. Bunun birkaç sebebi vardır. Bunlardan en önemlisi Zerdüştlükteki ahlak nazariyesidir. Tarihi kaynakların aktardığına göre İmparator Dara kendi hakimiyetini meşrulaştırmak amacıyla, Zerdüşt öğretilerini benimsemiştir. Aynı zamanda Zerdüştlüğün ahlak ve nizamına dair olan kanunları kendi emirnamelerine eklemiştir.[82] Bu zikrettiğimiz olaylar ve gelenekler yaşadığı Fars eyaletinde bir medeniyetin doğmasına zemin hazırlayan önemli faktörlerdir.[83] Ahamenişler ve Zerdüşt hakkında son yapılan araştırmalara baktığımızda Zerdüştlüğün Ahamenişler'den daha önceki devirlere dayandığı görülmektedir.[84]

İran topraklarına Zerdüştiliğin gelmesi Arya kabilelerinin göç etmesiyle olmuştur. Daha çok Zerdüşlük ilkeleri üzerine bina edilen bir inanç sistemidir. Genel anlamda Zerdüştilik denildiği zaman, sadece İran bölgesinin dini olarak nitelenmez. Daha çok o dönemin irfani zenginliklerini ve düşünce dünyasını yansıtmaktadır. Çünkü bu din, birçok inanıştan esinlenmiştir ve temeli hikmete dayanmaktadır. İran Zerdüştlğü incelendiği zaman, bu dinin iki devir olarak ele alındığı müşahede edilmektedir. Bunlardan birincisi Zerdüşt'ün ailesi ve ona tabi olan halk. İkincisi ise,

ezelde vardı ve onlar hep olacaktır. O, bu düşünceleriyle, vasfı kadim olandan ortaya çıkan her şey reddedilmeliydi. Bkz. Abdulkerim Şehristani, **el-Milel ve`n-Nihâl,** (Çev. Mustafa Öz), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 340.

[82] Gene. N. Garthavaite **Pers İmparatorluğundan Günümüze İran Tarihi**. İnkılap Yayınları, İstanbul, 2019, s. 87.

[83] Elisa Nicat, **Sasanilerin Sonu**. Kanun Yayınları, Bakü. 2021, s. 34

[84] Şinasi Gündüz, "Mecûsîlik", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Ankara, 2003, Cilt: 28, s. 279-284.

Zerdüşte karşı muhalefet edenler. Bu dönemde bazı sınıfsal çatışmalar olmuş ve halk arasında inanca dayalı farklılaşma uzun müddet devam etmiştir. İkinci dönemden sonra bu din daha da yayılmış ve ağaç, toprak, evcil hayvanlar gibi bazı eşya mukaddesattan sayılmış ve onlara sevgi ve ihtiram hisleri aşılanmıştır.[85]

Son araştırmalar Kral Kir ile Zerdüşt'ün farklı zamanlarda yaşadıklarını ortaya koymuşlardır. Kir'in Zerdüşt dinine mensup olması hakkında elimizde herhangi bir delil yoktur. Fakat Kral Dara ve ondan sonra gelenlerin Zerdüşt dinine mensupluğu bilinen bir gerçektir. Tarihçi Boyce ise, ilahilerden ve nazım nasihatlerden oluşan ve Zerdüşt'ün yazdığı kabul edilen "*Gata"*ya dayanarak ve meşhur Zerdüşt nasihat kitabelerini de esas alarak Zerdüşt'ün en azından M.Ö. 1100 yılında yaşadığı kanaatine varmıştır. Eski İran ve Aryan din ananeleri neredeyse ortak bir köke sahiptir. Erken dönem Zerdüştlüğün yeniden inşa edilmesi Rig Veda tipli eserlere dayanmaktadır. Ama milattan önce ikinci yüzyılda farklı gelişmelere maruz kalmışlardır. Bunun iki önemli sebebi vardır. Birisi zamanla farklı coğrafyaya nüfuz etme, diğeriyse reformcu akımın hâkim olmasıdır. Aryan geleneklerinde reform büyük yanılgının alametlerinden sayılmaktadır. Bu iki fikir arasında Boyce, Zerdüşt'ü tam anlamda reformist bir rahip olarak görmektedir. İran coğrafyasında İslâm'dan önce en yaygın olan dinin Zerdüştlük olduğu anlaşılmaktadır.[86] Eski İran yazıtlarından olan Bisut'un taş kitabesinde yazılanlara göre bazı imparatorlar kendi isimlerini tanrının isimleriyle aynı hizada olduklarını ve onlara tanrının özelliğinin hulûl ettiğini kaydetmektedir. Bu mesele kendi anlayışlarında iki hükümdarlık ve iki tanrılık sistemine ve ruhun birleşimine işaret etmektedir.[87] Yazıtın içeriği özetle şöyledir: Ben Kral Dara Ahura Mazda'nın bana vermiş olduğu lütufuyla krallık makamında oturmaktayım. Ahura Mazda bana krallığıyla beraber mukaddes emanet verdi. Dara şöyle şöyle buyurdu: Şunlar bana tabi olan eyaletlerdir. Ben Ahura'nın bana vermiş olduğu lütufla

[85] Nasır Niray, "Sasani İmparatorluğunun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensititüsü Dergisi,** Sayı: 5, 2001, s. 12.

[86] Bunun tespiti tarihi kaynaklardan ziyade, bulunan heykellerin hepsinde kült uygulaması vardır. Antik geleneklerin mirası olan Mithra, güneş ve ateşle ilişki içerisindedir. İştar ise tarihi yazıtlarda bakıldığı üzere Babil tanrıçasıdır. Sonraki zamanlarda Perslere uyarlanmıştır..

[87] Bu İran coğrafyasında çok meşhur bir gelenek olarak tarihte çok önümüze çıkmaktadır. Şia inancında mehdilik anlayışı gibi ve bazı hulûl anlayışını benimseyenlerin kabul ettiği gibi. Gulat fırkalarda bu konular genellikle Uluhiyet bahislerinde işlenmektedir. Bununla ilgili önemli eserin müellifi Ali Avcu şöyle kaydetmektedir: Gulat`ı-Şia ve diğer aşırı gruplar hakkında ileri sürülen en önemli konu ulûhiyetdir. Çünkü onlar kendi liderleri hakkında aşırıya gittiler ve hulûl anlayışını ortaya çıkardılar. İlk mevzuları ise bu liderlerin Allah ile görüştükleri iddiasını ileri sürmeleridir. Bu konunun ilk müessisleri Keysaniyye koludur. Çünkü siyasi arenada siyasi söylemleri dile getirenlerin başında geliyorlardı. Bkz. Ali Avcu, **İslamın İlk Marjinalleri Gulat-ı Şia**. Fecr Yayınları, Ankara, 2020, s. 185.

eyaletlerin hepsinin kralıyım. Bu eyaletler ise yirmi üç ülkeden oluşmaktadır. Aynı zamanda çok eski zamanlara dayanan Nakş-ı Rüstem yazıtında da Dara'ya verilen görev ve melikliğinin ispatı olarak bazı eyaletler sıralanmaktadır.[88] İran tarihinde ilk kez krallar için adil kavramı Ahamenişler tarafından ortaya konulmuştur. Onları diğer iktidarlardan ayıran en büyük özellik ahlak ve nizamı kendi iktidarlarının ayrılmaz bir hissesi olarak görmeleridir. Bundan dolayıdır ki onlar icra etttikleri din ve devlet işlerinde etik çerçeveden dışarı çıkmamakla ve onu yerine getirmekle sorumluydular.

Kitabelerden de anlaşıldığına göre adil hükümdarda olması gereken adalet insanı manevi yüksekliklere çıkarır. Ahura Mazda'nın ona bağışlamış olduğu özellikler sayesinde insan hem maddi hem de manevi olarak yükselir. İlah ile kralın bu manevi irtibatı ölünce ondan sonra iktidara gelenle devam etmektedir. Eski Pers din anlayışında bu inanış tüm düşüncenin merkezinde olan bir temadır. Medlerle Persler arasındaki dini alanda en büyük fark, düşünce temelinde tanrı-insan ilişkisi ve insan-merkezci bir inanışın olmasıdır. İran'ın en son büyük imparatorluğu ve Hz. Ömer zamanında sükût eden hanedanlığı Sasani İmparatorluğudur.[89] Bu İmparatorluk 400 yıl hüküm sürmüştür. Ahamenişlerin bir nevi kültürünü devam ettirmekle beraber Zerdüştlük anlayışı farklı bir kisveye bürünmüştür. Bir müddet sonra Sasaniler'de Hıristiyanlık yayılmaya başlamıştır. Bu dönemde Bizans'ın Zerdüşt sistemine karşı tutumu hayli menfileşmişti. Rakip olmakla beraber, Zerdüşt dinin sergilediği hoşgörüsüzlük, aşırı ortadoks[90] tutum, yöneticilerle özleşme durumu bu dinin mensuplarının sayısını azaltmaya yetmişti. Bu noktaları göz önünde bulunduran eski persler Sasani İmparatorluğu içinde Hristiyanlığa geçmekle beraber, Avrupa'ya

---

[88] Muzaffer Duran, "Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar", **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 21, Sayı: 3. 2019, s. 448.

[89] Sasani İmparatorluğu, İslam tarihinde çok büyük bir öneme sahiptir. Hz. Ömer zamanında İran fethedilmiştir. Sasanîlerin ihtişamı, kendi hududunu aşmış Arap yarımadasına kadar konuşulur hale gelmiştir. Hz. Ömer zamanında ise bu ihtişamları yerle bir olmuştur. İki aşamalı savaştan ibaret olan bu askeri operasyon Medain topraklarına girilmesiyle, İslam Dini bu topraklara yayılmıştır. İran topraklarının fethedilmesiyle kendisini Ahamenîşler`in varisi gören Sasaniler devletine son verilmiştir. Bundan sonra kurulacak devletler ise İslam çatısı altında kurulacaktı. Bkz. Nasır Niray, "Sasani İmparatorluğu`nun Devlet Yapısına Dair Bir İnceleme", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,** Sayı: 5, 2001, s. 8: Adnan Demircan, **Hz. Ömer,** Ensar Yayınları, İstanbul, 2021, s. 25.

[90] *"Ortadoksi"* terimi, daha çok din alanlarında kullanılan bir kavramdır. Manası ise, kabul edilmiş bir gelenek ve ya bağlılık, takip etme gibi anlamlarda kullanılır. Bu kavramın zıddı olan "*Heteredoksi*" de Yunan kökenli bir kelimedir. Ortadoksi`nin zıddıdır. Kabul edilmiş bir geleneğin, âdetin ve kanunların aksini söyler. Bundan dolayı bu iki kelime arasında hem politik hem de ideolojik anlamda bir çelişki vardır. Yani kilise tarafından ortaya konulmuş olan şer`i kanunlardan itizal edip, tekfiri hak etmektir. Geleneksel dini ideolojiye karşı çıkmaktır. Bkz. Cengiz Gündoğdu, "Hacı Bektaş-ı Veli ve Bektaşilik Olgusunu Tanımlamada Normatif Yaklaşımlar", **Dini Araştırmalar Dergisi,** Cilt:12, Sayı: 33, 2009, s. 51.

yayılmasında büyük rol oynamışlardır. II. Hüsrev (M.Ö. 590-628) saltanatının ilk zamanlarında Hristiyanlara karşı hoşgörülü bir tutum sergilemişse de zamanla bu politikayı terk ederek, Hristiyanlara şiddet uygulamaya başlamıştır. Sasani toplumunda Hıristiyanlarla birlikte yahudiler de yaşamaktaydı. Sasani Hıristiyanlarının Bizans devletine karşı sempati duyması ve bu devleti desteklemesi suç sayılıyordu. Bundan dolayı onlara kötü müameleler edilmekteydi. Aynı zamanda Yahudilere de bazen baskılar oluyordu.[91]

Zerdüştler, Ateş mâbetlerinin tamir ve inşasının ve bu dininin tam bir şekilde kurumsallaşması gibi işlerle meşgul olduğundan, ahalinin ekserisinin düşmanlığını kazanmıştı. Sasani hükümdarları, Ahamenişler gibi, onlarda olan vilayetlerin Tanrının bir lütfu olduğunu ve tanrıyla bir ilişki içerisinde olduklarına inanıyorlardı. Bu haşmeti göstermek için, her tarafı kapalı miğfer elbise giyilirdi. O miğferden sadece kralın gözlerinin parıltısı gözükürdü[92]. Bu usul ise krallığın vermiş olduğu güç ve otoriteyi temsil etmekteydi.

İran-Ahameniş-Sasani sanatı bir anlamda mimari yönüyle öne çıkabilirse de kökleri çok derine gitmemektedir. Orta Asya'daki mimari yapılar genellikle Budist medeniyetini yansıtmaktadır. Sasani imparatorları kendi güçlerini ve iktidarlarını emperyal bir tarzda geliştirmiş ve dini de bunun esasına koymuşlardır. Bu topraklarda maddi anlamda zenginlikler çoktur. Arap fatihler Ktesifon (Tizpon) bu zenginliği karşısında adeta şaşırmışlardır. İran, Emevi hanedanlığı zamanında ekonomik ve dini şartların etkisiyle bu hanedanlığa muhalefet eden merkezlerden biri konumuna gelmiştir. Emeviler zamanında ortaya çıkan sorunların başında İran ordugâhı gelmekteydi. İran zamanla hanedana karşı meydana gelen isyanlara maddi destek vermekle beraber, fiziki olarak bu isyanlarda iştirak etmiştir. Emeviler döneminde İran bölgesi, genellikle Irak valileri tarafından idare edilmekteydi. Halifeyle arası açılan Müslim Horasani, İran'ın içlerini gezerek kendine taraftar toplamaya başladığında, ona en çok yardım eden bölgeler ise Horasan ile Yezd bölgesi olmuştur. İranlı dihkanların Emevi yönetimine karşı sert olmalarının birkaç sebebi vardır. Bunların başında gelen faktör, tarihi Kadisiye ve Nihavent savaşları gelmektedir. Humeyme'de

[91] Esko Naskali, "Sâsânîler", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2009, Cilt: 36, s. 176,

[92] Bu husus ilerleyen bölümlerde açıklanacaktır. Safevilerin ilk hükümdarı Şah İsamil de aynen bu şekilde giyinirdi. Yüzüne örtü sermesinin asıl sebebi ise onu yüzüne günah ehlinin ona bakmamasıdır. Bu inanışa göre günahkar kulun nazarı manevi çöküşe sebep oluyordu. Bkz. Ezize Ceferzade, **Bakü-1501**, Han Yayınları, Bakü, 2019, s. 114.

oturan Abbâsîler, İran'ın da yardımını alarak Zap suyu yanındaki savaşta Emevilere son verdiler.[93] Abbasiler onlara yardım eden İranlılara teşekkürlerini layıkıyla arz etmişlerdir. Bunun başında Müslim Horasanı olmakla beraber diğer eşraftan olanları devlet kademlerinde vazifelere getirmeleri vardır. Abbasiler döneminde de İran'daki çalkalanmalar durulmamıştır. Bunlardan en önemlisi ise Mukanna'nın isyanı idi. Mukanna, tamamen eski Pers-Sasani zihniyetini müdafaa etmekte ve Abbâsîlerîn iktidarının meşru olmadığını her yerde söylemekteydi. Devletin oraya ordu sevkiyle isyan bastırılmış oldu.[94] Bununla birlikte İran'da eski dini inanışları geri getirme adına da isyanlar yapılmıştır. Haricilerin isyanı uzun müddet Abbasileri meşgul etmiştir. Zenci isyanları da İran topraklarına yayılmıştı. Azerbaycanlı Bâbek'in isyanı (ö. 223/839) ve Bezz kalesinin müdafaası da bu isyanlardandır. Babek dini-siyasi liderlikle beraber, hulûl inancına sahip, aşırı görüşleri olan bir şahıstı. Hürremiler hareketinin lideri olan Babek, Abbasi halifesinin huzurunda idam edildi.[95] Sonraki zamanlarda İran, Selçukluların eyaleti olmuştur.

Selçuklu fatihleri Horasan ovasına girerek Sultan Mesut'la savaşmış ve galip olmuştur. İbrahim Yınal cenklerle Orta İran şehirlerini bir bir ele geçirdi. Selçuklu Sultanı Tuğrul Beg, Kakuyi hanedanının terkibinde bulunan İsfahan şehrini kendi topraklarına ilhak etti. Abbasilerin daveti üzerinde Bağdat şehrine girdi, Besasiri Buveyhi'nin ordusuyla savaştı. Şehrin güvenliğini sağlamlaştırdı.[96] Bu olayın ardından Cezire'den Türkistan eyaletlerine kadar olan İran coğrafyasında İslâm hâkim oldu. Selçuklu emirleri zamanla İran idari usulünü benimsediler. Merkezi şehirlere

[93] Sonuncu Emevi İslam halifesi olan II Mervan, iktidarının son dönemlerinde eyaletlerde vuku bulan isyan ve çalkalantıları pek umursamıyoru. Emevi komutanları Kufe`de olan isyanı ve Haricilerin çıkardığı isyanları bastırsalar da Abbâsîlerin isyanını bastıramadılar. Humeyme eyaleti Hz. Abbasın neslinden gelenlere tahsis edilmiş bir eyalet idi. Daha önce de isyan girişimlerinde bulunmakla beraber, son olarak Caferi Mansur'un komutanlığında olan başkaldırı halifeyi başkentten çıkmak ve Mısır dolayılarına kadar kaçmak durumunda bırakmıştı. Annesi taraftan akraba olan Mısırlılar ona yardım etmemiş ve onu ölüme mahkum etmişlerdi. Adnan Demircan, **Emevîler**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015, s. 57.

[94] Asıl isminin Haşim olduğu tarih kaynaklarında geçmektedir. Mukanna denilmesinin sebebi ise yüzüne örtü örtmesinden dolayıdır. Merv yakınlarında iskan eden Mukanna, sihirle meşgul olduğu, cinni varlıklarla irtibata geçtiği kaydedilmektedir. Bu zat, Ebu`l Müslim Horasaninin harekatında bulunmuştur. Aşırı düşüncelere sahip bu zat, Ebu`l Müslim Horasani'nin Hz. Muhammet'ten daha üstün olduğunu söylümekteydi. Mukanna, Ezd kabilesine mensup Abdulcebbarın Abbâsîlere isyan ettiği yılda kendi peygamberliğini ilan etmiştir. Bkz. İbrahim Babür Gündoğdu, **Horasan`ın Maskeli Peygamberi,** Kitaparsı Yayınları, İstanbul, 2021, s. 63: Osman Aydınlı, "Abbasiler`in İlk Dönemlerinde Maveraünnehir`de Mübeyyiza Harekatı ve Bu Fırkanın İslam Dışı Diğer Sapık Mezheplerle Sögd Bölgesindeki Faliyetleri" **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 147, 2003, s. 3.

[95] Vüqar İsrafilov, **Azerbaycan Tarihi**. Minbir Mahnı Yayınları, Bakü, 2013, s. 28.

[96] Hasan Gümüşoğlu, **Devlet-i Aliyyenin Sonbaharı,** Ensar Yayınları, İstanbul, 2014, s. 17.

bağlı idare yöntemleriyle ülkeyi idare ediyorlardı. Selçuklular zamanında hâkim itikadi mezhep Sünnîliktir. Burada kurulan medreseler ve akademiler Sünnî prensiplere hizmet etmekteydi. Moğollar dönemindeyse Orta İran ve bazı batıdaki şehirler tamamen harabeye çevrildi. Halkın bir kısmı öldürülürken, diğer kısmı esir edildi. Moğol Hakanı Ögedey (1229-1241) zamanında İran ve Azerbaycan'ın tamamı Moğol yöneticilerinin eline geçti. Moğollar bir Arap misali Esfahan, Medâin, Yezd`in güzelliklerine hayran kalsalar da, bu gibi şeylerin onların kültüründe bir değeri yoktu. Gittikleri yerleri harabeye çeviriyorlardı. Bu tutumlarının yanı sıra İran'ın bazı geleneklerini de benimsediler. Bürokratik alanda İran, diğer eyaletlerden daha köklü bir zenginliğe sahipti. İlhanlı hükümdarı Gazan Han'ın İslâm dinini kabul etmesi, dinî, mimarî, idarî alanlarda bazı önemli ıslahatları, yaptığı reform hareketleriyle daha hızlanmış oldu. Bu dönemde de Şia mezhebi bazı eyaletlerde az görünmekteydi. Hâkim olan dini ekol Sünnî-Şafiî çizgisinde devam etmekteydi. Gazan Han zamanında İran`nın yerli halkıyla Moğollar ilk başta samimi olmamışlardır. Bunun sebebi ise yerli halk, Moğolların hizmetçisi olarak kabul ediliyordu. Bundan dolayı çekişmeler olmuştur. Moğolların İslâmı kabul etmesi, aradaki çekişmeleri kısmi olarak ortadan kaldırmıştır. [97]

Said el-Endülîsî, Farslar hakkında bilgi verirken, onların ilme verdikleri ehemmiyyeten ve alimler yetiştirmelerinden dolayı ikinci tabakada zikreder. Aynı zamanda içlerinden iyi devlet yöneticilerinin çıktıklarını ve şerefli mevkilere sahib olduklarını kaydetmektedir. Fars hükümdarlarının iyi devlet yönetmesi, onların ilmi ve siyasi alanda iyi yetişmelerine işaretti. Farsların idare ettikleri en önemli devletlerden birisi de, Sasani devleti olmuştur. Sasani emirlerinin içinden siyaseti iyi bilen, akıllı, dengeli idareciler çıkmıştır.[98]

Sasani devletinde idari alanda bazı noktalar dikkat çekmektedir. Bunlardan en önemlisi, ülkeyi yönetenin kendi başına karar verememesi, ferman verirken ve islahat imzalarken Mitikan Hazar Dadıstan denilen kanunnamelere tâbi olması gerekirdi. Bu kanunnameler hükümdarın yetkilerini kısıyordu.[99] I. Kubad döneminde olacak isyanlar, bu kanunlara dayanılarak gerçekleşmiştir. Aynı zamanda vezirlik teşkilatının

[97] Hanifi Şahin, "*Câmiu't-Tevârîh*'e Göre Gâzân Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", **Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 73, 2015, s. 214.

[98] Said el-Endülîsî, **Tabkâtü`l-Ümem**, (Çev. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 68.

[99] Ahmet Altıngök, **İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi (M.S. 226-652)**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2015, s. 160-161.

dini müesseselere çok yakın olması ve ruhani tabakanın müstakil ve yüksek yetkilere sahip olmasıdır. Bazı durumlarda dini kurum, vezirlikten önce gelmekteydi. Sasani İmparatoru olan I. Şapur (M.Ö. 270) zamanında ise ülke mukaddes kitap Avestanın hükümlerine göre yönetilmiştir. İmparator Şapur, Avsetanın kaybolmuş sayfalarını toplatmış ve birçok bilim dalında bu kitabın esas alınmasını emretmiştir. Büyük İskender, Ahamenişlerin başkenti olan Çemşid şehrini yakarken mukaddes kitap Avesta da yanıp kül olmuştur.[100]

Şapur`dan sonra dini kurum devletin en üst kademesini teşkil etmekteydi. Sasani İmparatorluğu zamanında din adamlarına "mag" denilmekteydi. Bu rütbelerinden dolayı cemiyet içerisinde büyük ihtiram sahibi olarak tanınmaktaydılar. Her bölgede magların başkanlığında dini vakıflar ve müesseseler vardı.[101] Burada da din adamlarının ve dini kurumların hepsinin rehberliğini yapan şahısın rütbesi "Magopatan-ı Magopak" (Mubedan-ı Mubed) idi. Bu adam aynı zamanda ülkede yaşayan tüm Zerdüştlerin başkanı sayılıyordu. Bu şahıslar, İran şahından sonra en yüksek konumdaydılar. Ülkede verilen dini emirler, kararlar ve mag hizmet kaideleri, bu insanların onayından geçtikten sonra yürürlüğe giriyordu.[102] İran diye tanımladığımız bölgeye yerleşmiş olan Farslar, tarihte birçok hanedanlıklar, devletler kurmuş ve her kurdukları idari teşkilatlarda dine ayrı bir makam ihdas etmiş ve uygulamalarda dini esas almıştır. Bununla birlikte onlar, halkın nabzını tutabilmekteydiler. Bu tabiiyette tutma bazen rahiplerin eliyle de olabiliyordu. Zerdüşt dininde baş " mag"ın sözü aynı zamanda dini bir vecibe sayıldığından onun her sözüne büyük bir ihtimam gösteriliyordu. Ama bazen din suiistimale uğramış, din adıyla bazen katliamlar yapılmış, bazen de hafif idari sisteme gidilmiştir. İran din adamlarının aynı zamanda mülkleri bulunmaktaydı. Toprak hukukunda ayrıcalıklara sahiptiler. İslâm gelene kadar İran topraklarında din ve siyasetin irtibatı iyiydi ve tatbik ettikleri uygulamaların temeli hoşgörüye dayanmaktaydı. Ruhanilerin bir diğer üstün sınıfıysa "Ruhban sınıfı" dediğimiz sınıftır. Genellikle İran topraklarında imparatora ve onun makamına karşı farklı bir tutum sergilenmekteydi. Çünkü mag dediğimiz din adamları,

[100] Hüseyin Togay**, Sasani-Bizans İlişkileri IV-VII. Yüzyıllar**, (Yüksek Lisans Tezi) Nevşehir Hacı Bektaşı Veli Üniversitesi, 2018, s. 35.

[101] Şadi Aydın, "Sasani Kültürü ve İslam`ın Çatışma Alanı İran", **Mevlana Üniversitesi Sosyal Araştırmalar Merkezi Dergisi,** Cilt: 3, Sayı: 4, 2018, s. 66.

[102] Şahin Ahmedov, **Sasani Kültürünün Şia`nın Teşekkülündeki Rolü**, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, 2001, s. 17.

sultanı dinin koruyucusu olarak görür ve onu kutsarlardı.[103] Sasanilerin devlet dini Zerdüştlük olmuştur. Ama Mezdek inancının yayılmasıyla ve Sasani İmparatoru I. Kubad`ın Mezdek'e yardım etmesiye birlikte, Zertdüştler çok hiddetlenmiş ve I. Kubadı tahtan indirmişlerdir. Kubad'ın bu siyaseti izlemekteki amacı, ülke yönetimindeki Zertdüşt din adamlarının gücünü kırmaktı.[104]

Zerdüştlerin tehdidinden sonra, devlet de bu dine zorunlu olarak özen gösterdi ve bu coğrafyada daha hızlı yayılmaya başladı. İran'da ilk kez Zerdüşt dini'nin yayılmasıyla diğer dinlere baskı arttı. Bu baskılardan Musevi tarikatları, Hristiyanlık, Maneheizm'e karşı aşırı baskılar yapıldı. Din adamlarının nüfuzunun normalden çok olması ve kudretli olmaları, onların devlete karşı başka bir devlet, yani mag devlet düşüncesini öne çıkarmaktadır. Sasani devletinin bazı zamanlarda Zedüşt din adamlarına karşı kötümser politikalar gütmesinin temel sebebi, din ve devlet meselesinde halkın ilk danışacağı yerin din adamları olması oldu. Çünkü, onların beyanı devlet başkanın fermanından daha önemliydi.[105] Mezdek, Sasani devletinin dağılma sebeplerinin iki olduğunu kaydetmektedir. Birinci sebep, Zerdüştlerin ülke yönetimine müdahil olmaları ve aşırı nüfuz sahibi olmalarıdır. Diğeri ise, zenginlerin haksız kazanç elde ederek devleti zor duruma sokması olmuştur.[106] Mezdekin bu değerlendirmesi iki din arasındaki rekabeti açıkça izah etmektedir. Fakat her ne kadar Mezdek inancı devlet tarafından reddedildiyse de, Sasanilerin son zamanında yeniden siyaset meydanına çıkmış, ruhanilerle ve devlet adamlarına karşı mücadele etmişlerdir.[107] Sasaniler`de halkın kabul etmiş olduğu bu sistemle Safevîler`in resmi kanunla kabul ettiği sistem mukayese edildiği zaman aradaki benzerlik hemen açığa çıkmaktadır. Safevîlerde olan "Merceiyyet" makamıyla Sasanilerin "Mag" makamı hemen hemen aynıdır. Dinin bu kadar geniş imtiyazlar sağlaması din adamlarını zaman zaman isyana, imparatora karşı karşı tehditler savurmaya cüretlendiriyordu. İran'da bu çalkantılar çok uzun sürmeyecekti. Sasani şahları genellikle bir tarafta Bizans'la savaşıyor, bir tarafta da göz dağı niyetiyle Arap sahralarına Mısır valisi aracılığıyla ordular gönderiyorlardı. İran'ın müstemlekesi çoktu.

[103] Şadi Aydın, Sasani Kültürü ve İslam`ın Çatışma Alanı, **Mevlana Sosyal Araştırmlar Dergisi**, Konya, 2018, s. 67.
[104] Ebu Ali Bel`ami, **Târîh-i Belamî,** İntişarare Zavar Yayınları, Tahran, 1392, s. 673.
[105] Şahin Ahmedov, **Sasani Kültürünün Şia`nın Teşekkülündeki Rolü**, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara Üniversitesi, 2001, s. 23.
[106] Hüseyin Togay, s. 37.
[107] Bernard Lewis, **Orta Doğu,** Arkadaş Yayınları, Ankara, 2015, s. 173.

3. SAFEVÎLER'İN KÖKENİ

Bu sülalenin kökeni hakkında tarihçiler ihtilaf etmişlerdir. Konuyla ilgili ileri sürülen fikirler bazı noktalardan dolayı tenkit edilse de günümüzde tercüme edilen eserler ve bu mesele üzerinde çokça emek veren son dönem yazarları, bir nebze de olsa konu hakkında bazı iddialar ileri sürmüşlerdir. Bununla ilgili çokça makale ve müstakil eserler kaleme alınmıştır. Nesep kabul etmenin sebepleri de tamamen politik çıkarlara dayanmaktadır. Safevî hanedanının nesebi hakkında ileri sürülen temel argümanlar, onların, Türk, Kürt, Fars, Arap oldukları yönündedir. Bu iddiaları ileri sürenler genellikle Şeyh Safiyyuddin el-Erdebîlî'den sonra kaleme alınan eserleri ve şahıslara nispet edilen rivayetleri esas almışlardır. Halvetî şeyhi Zâhid Gilanî'nin Kürt olmasından dolayı Safevîler'i bu nesebe bağlayanlar da olmuştur.

İlk olarak değinmemiz gereken çok önemli bir nokta vardır. Bu konu hakkında bilgi aktaracağımız eserlerin başında İbn Bezzâz ve döneme dair bazı risaleleri gelmektedir. Bu kitabın müellifi olan Tevekkülî b. İsmâil b. Bezzâz el-Erdebîlî'nin bu kitabı hangi yılda telif ettiğine dair bir ihtilaf vardır. Hulvî'nin aktardığı bilgiye göre bu eser, Hoca Ali es-Safevî (ö. 830/1427) zamanında yazılmıştır. Hulvî, İbn Bezzâz'ın Hoca Ali zamanında yaşadığını kaydetmektedir.[109] Tarihçi Terbiyet'in kaydettiğine göre, 1357 yılında yazılmıştır.[110] Bazı tarihçiler, Terbiyet'in kaydetmiş olduğu bilgiyi doğru saymışlardır. Bazı zamanlarda politik amaçlı olarak, Farslık iddiası seslendirilmiştir. Bunu iddia edenlerin başında Kesrevî gelmektedir. O, bu iddiasının altını doldurmak için bazı argümanlar ileri sürmüştür. Safevî hanedanın ve onlara bağlı olanların Fars lehçeleriyle konuştuklarını söylemiştir. Bazı İranlı bilim adamları, Tahran Üniversitesi Tarih Fakültesi'nin de beyanına göre Safevîler, Fars kökeninden gelmektedirler.[111] Kesrevî'nin konumuzla ilgili kitabı olan "*Azeri ya Zeban Bestan Azerbaycan*" da uzun uzun Farslık iddiasını dile getirir. Şöyle ki, Safevîler'in kurucusu olan Şeyh Safiyyuddîn el-Erdebîlî, günlük konuşmalarında Fars dialektiğini kullandığını kaydetmektedir. Bununla ilgili Kesrevî, iki kaynağı kendine referans

[109] Mehmet Serhan Tayşi, **Lemazât`ı-Hulviyye**, Semerkant Yayınları, İstanbul, 2013, s. 327.
[110] Muhammedalı Terbiyet, **Dânişmendi Azerbaycan**, (Çev. İsmail Kendli) Tahsil Neşr, 1987, Bakü, s. 116.
[111] Nasir Şirazi, **Hanedâni Safevî**, (Çev. Murad Abbaszade), Neşri Şemsi Yayınları, 1991, Tahran, s. 54.

almaktadır. Bunlardan birisi İbn Bezzaz'ın yazmış olduğu "*Saffetü's-Safa*" isimli eserin nüshalarıdır. Şunu da kaydedelim ki, Kesrevi'nin kendine referans aldığı bu nüshanın tahrif edildiğine dair açık deliller vardır. Burada Şeyh Safiyyuddin el-Erdebilî'nin yazmış olduğu şiirler vardır. Bu şiirlerde bozuk Farsça'nın kullanıldığını müşahede etmek mümkündür. Kesrevi'nin referans aldığı bir diğer kaynak eser ise "Safevîler'in neseb silsilesi" diye isimlendirilen bu eser, Safevî şahlarından ikincisi olan Şah İsmail Hatayi'nin oğlu Şah Tahmasb (1524-1576) zamanında yazılmıştır. Burada Şeyh Safiyyuddin Erdebilî'nin şiirlerine ayrılan kısımda, bazı Farsça şiirler, hikmetli cümleler ve darb-ı meseller mevcuttur.[112] Ama ortada çok önemli bir nüans vardır. Mirza Abbaslı'da olan Silsile'nin mikrofilminde şeyhin herhangi bir şiirine rast gelinmemektedir.[113] Bazı yazarlar da Şeyh Safiyyuddin'in şair olmadığını iddia etmesi, Kesrevi'nin iddialarını şüphe altına salmaktadır. Kesrevi, bu eleştirileri reddetmek amacıyla, bu iki kitabın zamanla Safevîler döneminde tahrif olunduğunu, kendi düşüncelerine uygun gelmeyenleri kitaptan çıkardıklarını söylemiştir. Şunu bilmemiz gerekir ki, Kesrevi'nin yaşamış olduğu devir, Pehlevi iktidarı zamanıdır. Pehleviler zamanında Farslaşma çok süratli bir şekilde ilerilemiştir.

Kesrevî'nin kendisi bile Türk'tür. Bu iddiaları seslendirmekte o aynı zamanda bir Fars ayanı, görevlisi olduğunu ve bazı siyasî makamların elden gitmemesi için bu iddialarda bulunmuş olması muhtemeldir.[114] Aynı zamanda bu eserlerin ne zaman istinsah edildiği tam olarak bilinmemektedir. Farslık iddiasının yanında, Ehl-i Beyt nisbesi de genel olarak kullanılmıştır.[115] İlk başta kendilerine mürit toplama açısından bu nisbe suiistimal edilse de, daha sonraki zamanlarında kuracakları devletin temel manevi tavanını oluşturacaktı. Önce de kaydettiğimiz gibi, Şeyh Cüneyd ve onun oğlu

---

[112] Abbaslı, s. 316

[113] Nihat Çetinkaya, **Kızılbaş Türkler,** Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2004, s. 389.

[114] Çetinkaya, s. 390.

[115] Ehli-beyt tabiri ve onun kapsamı hakkında oldukça fazla ihtilaflar olmuştur. İster sünni ekol, isterse de Şiî ekol, Hz. Muhammed`in ailesine işaret eden ayetleri farklı şekillerde yorumlamışlardır. Ahzab suresinin 32`ci ayetinde *"kum"* zamirinin kapsamına sünni ulema Hz. Peygamberin hanımları, çocukları ve başka şahıslarının dahil olduğunu savunurken, Allame Tabatabai safece Hz. Fatıma, Hz. Hasan ve Hz. Hüseynin bu ayetin kapsamına girdiğini savunmuştur. Bkz. Allame Muhammed Tabatabi**, El-Mîzân fî Tefsîri`l-Kur`ân,** Müessesetül-Alemi Lilmatbu`at, Beyrut, 1417, s. Cilt: 16, s. 317: İmam Kurtubi, Hud suresinin 73`cü ayetinde geçen *"Ehli-beyt*" ifadesini tefsir ederken, bu ifadenin kapsamına Hz. Aişe ve diğer tüm hanımların, evlatların gireceğini söylemiştir. Bkz. Ebu Abdullah el-Kurtubi, **el-Câmi li-Ahkâmi`l-Kur`ân,** Mü`essesetü`l-Risale Yayınları, Lübnan, 1467, Cilt: XXI, s. 170: Elmalılı Hamdi Yazır`a göre ise, ayette geçen zamir, usul kaidelerine göre Peygamberin tüm neslini kapsamaktadır. Çünkü burada müzekker bir zamir gelmiştir. Bu zamir, genel-umum ifade ettiğinden dolayı, hanımları, oğulu, kızı bu kapsama girmektedir. Bkz. Elmalılı Hamdi Yazır. **Hak Dini Kur`an Dili,** Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2022, Cilt: IV, s. 556.

Şeyh Haydar döneminde Anadolu'da olan irşat faaliyetleri, tebliğler vs. bunların hepsi seyyitlik iddiasının arkasında yapılıyordu. Şeyh Cüneyd'in yanına gelen Anadolu müritleri, ondan manevi rütbesini sormakla beraber nesebini de sormuşlardır. Bu iki mürşit döneminde bu iddia daha da zemine oturtulmaya başladı.[116] Çünkü Şah İsmail b. Haydar es-Safevî'nin dedesi olan Şeyh Cüneyd el-Erdebili, Anadolu'da gittiği her Türkmen aşiretlerine kendisinin, Hz. Peygamber soyundan geldiğini söylemiştir. Karaman ulemasından olan Abdullatif efendi, Karaman hükümdarı İbrahim`e yazdığı mektupta Cüneyd`i tekzib etmiş ve seyyidlik iddiasını çürütmüştür.[117]

Cüneyd'in bunu yapmasında büyük bir önem vardı. O, bununla etrafına fazla adam toplayabilmişti. Ortaçağ devlet geleneğinde hatta Avrupa'da bile, siyasi platformda söz sahibi olmak için iki önemli şart lazımdı. Bunlardan birisi, belirli bir aileye mensup olmak, diğeriyse eski kralların neslinden gelmektir.[118] Ortadoğu ve Avrupa krallıklarına ve İmparatorluklarına baktığımız zaman, az önce zikrettiğimiz şartlar da göz önünde bulundurulduğunda uzun süreli bir hanedanlık sistemine şahit oluyoruz.[119] Şunu da belirtmemizde fayda vardır ki, Safevîler'in kendi soylarının seyyit olduğunu ispat edecek sahih bir şecere senedine rast gelinmemektedir. Aynı zamanda da Şiî ulema da Safevîler'in nesep meşrulukları hakkında söylemiş oldukları seyyitlik nüansını tenkit etmemiştir. Şöyle ki, onlar kendilerini genel olarak yedinci imam olan Musa Kâzımın soyuna dayandırmaktadırlar. Bu iddiaya delalet eden rivayet ise, Şeyh Haydar'ın kendisini "Mûsiyel-Safevî" olarak adlandırmasıdır. Ortada büyük bir yanlış anlaşılma vardır. Çünkü Şeyh Haydar, burada kendi dedesi olan Şeyh Sadreddin Musa b. Safiyyuddin b. İshak el-Erdebîli'yi kastetmiştir.[120] Ayrıca Şeyh Sadreddin Mûsa'nın kendisi, müritleri etrafına toplayarak Şeyh Safiyyudîin el-Erdebîlî'nin seyyit olduğu, keramet sahibi olduğu, soyunun İmam Mûsâ el-Kâzım'a dayandığını söylüyordu. Bazı tarihçiler, Şeyh Cüneyd'den önce bu propagandayı Şeyh Sadreddin'in yaptığını söylemişlerdir. Çünkü bir rivayete göre İbn Bezza'ya kitap yazmasını söyleyen Sadreddîn el-Erdebîlî olmuştur. O eserde, bir müritten nakil olunan bir hikâye anlatılmaktadır. Şöyle ki, bir mürit bir gün Şeyh Safiyyuddîn el-

[116] Çelenk, s. 30.
[117] Tahsin Yazıcı, Cüneyd-i Safevi, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1993, Cilt: 8, s. 124.
[118] Mustafa Ekinci, **Şah İsmail ve İnanç Dünyası**, Beyan Yayınları, 2010, İstanbul, s. 30.
[119] Ali Mezaheri, **Ortaçağda Müslümanaran Yaşayışı**, (Çev. Bahriye Üçok), Varlık Yayınları, 1972, İstanbul, s. 374.
[120] Abbaslı, s. 304.

Erdebîli'yle birlikte Tebriz şehrine giderken yolda Şeyh Safiyyuddin'e nesebi hakkında bir sual sormuştur. Bu soru üzerine Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili, kendisinin seyyit olduğunu söylemiştir. Bununla birlikte Şeyh'in nesebi açıklığa kavuşmuştur. Bundan sonra güya mürit ona soyunun hangi kola, İmam Hasan (r.a) mı yoksa İmam Hüseyin (r.a)'e mi mensup olduğunu sormayı unutmuş ve onun rüyasına Şeyh Safiyyuddin girmiş ve ona kızmış, kendisinin Hüseyni olduğunu ve Sadreddin'e söylemesini tembih etmiştir.[121] Safevî tarikatı Şeyh Sadreddin zamanından itibaren seyyitlik rütbesini kullanmaya başladılar. Safiyyuddin'den nakil olunan kerametler sıhhat açısından birçok problemler barındırmaktaydı. Bazı rivayetlere göre Sadreddin zamanında bu problemlere cevap verilmiştir.

İranlı tarihçilerden olan Abdullah Râzi, şecere meselesini Şah İsmail'in ata tarafına dayanmadan, anne tarafını esas alarak incelemektedir. O, baba tarafından da seyyitlikle herhangi bir irtibatının olmadığını, bu düşünceyi ispat edecek herhangi bir sahih delilin olmadığını söylemektedir. Safevîler'in soyuyla ilgili sonradan çıkan rivayetler, genellikle bazı siyasi nedenlerden dolayı ortaya atılmıştır. Şah İsmail, anne tarafından Türk devleti olan Akkoyunlu'nun hükümdarı Uzun Hasan'ın torunuydu. Aynı zamanda kanunen erkek veliahtlardan sonra devletin varisi sayılırdı. Onun bu şeceresi ortadayken ona Farslık ve Araplık atfetmek, ilmen doğru değildir. Hatta onun damarında Fars kanı aktığını söyleyenler bile tarihi yalanlamaktadırlar. Şah İsmail ve dedelerine katılan kabilelerin milliyetleri göz önüne alındığında, onların ekserisinin Türk, geri kalanlarının ise Tatar olduğu ortaya çıkmaktadır.[122]

Şihâbuddin Kaşâni tarafından istinsah edilen nüshaya bakıldığında, Hz. Ali'ye (r.a) dayanan bir şecere var. Tarihçiler bu rivayetin esasında seyyitlik meselesini kabul etmektedirler. Kürtlükle ilgili sahih bir rivayet bulunmamaktadır. Bazı araştırmacılar, Şeyh Haydar'ın kendinde İrani vasıfları barındırdığı fikrini ileri sürmüşlerdir ki, kanaklarda geçen bilgiler bunu doğrulamaktadır. Cüneyd zamanında nesep meselesi çok aktif olarak ele alınarak işlenmiştir. Osmanlılar türlü yollarla onların kendilerini seyyitlikle muttasıf kılmalarını reddetmiş onlara karşı verilen fetvada bunu sahtekârlık, yalancılık olduğunu kaydetmişlerdir.[123]

---

[121] İbn Bezzaz el-Erdebili, **Safvetüs-Safa**, İnşaratı Zaryab Yayınları, Tahran, 1376, s. 71.

[122] Abdullah Razi, **Târihi Mufassalı İran**, (Çev. Muhammed Araz) Ohio Üniversitesi Yayınları, Columbs, 1978, s. 661.

[123] Mürüvet Karagöz, **Safevi Devleti`nin Kuruluşu**, (Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi, 2010, s. 6.

Hamza Aksüt'ün bu konudaki nihai fikrine baktığımız zaman şöyle umumi bir netice hasıl olmuş oluyor. Ona göre, Safevî devleti Azerbaycan devleti olmuş, ama zamanla İranlılar bu devleti kendi tarihi devletlerinden saymışlardır. Safevî tarikatını ve devletini kuran ana kanat, Anadolu Türkmenleridir. Bunun yanında da Türk kimliğine dayanan, İran'ın güneyinde olan aşiretlerdir. Hatta Aksüt, onların neseplerinin Türk olmadığını iddia eden bazı araştırmacıların fikirlerini galiz bir çelişkiden başka bir şey saymaz. Bu çelişkiye düşenlerin başında Faruk Sümer ve Tevfik Bıyıkoğlu gibi araştırmacılar gelmektedir. Nitekim Safevîlerin başka ülkelere yazmış oldukları mektuplar ve sarayın resmi dili Türkçeydi. Genellikle devlet kademesinde Türk beyleri istihdam olunmaktaydı.[124] Lakin bu anane Şah Tahmasp zamanından itibaren değişmeye başladı.

Kesrevî'nin de belirttiği üzere Şeyh İbrahim ve Hoca Ali el-Erdebili zamanında devletin isteğiyle uydurma şecereler tertip edilemeye başlandı. Kesrevi bu iddiaların hiç birisinin geçerli olmadığını söylemektedir. Bunu yapmaktaki maksadıysa, kendi iddiası olan Farslılık'ı ön plana çıkarmasıdır.[125] Fuat Köprülü'nün kaydettiği bilgilere göre, o dönemin kaynaklarında seyyitlik iddiasını ispat edecek herhangi bir doğru haber yoktur. Bu haberler sonraki dönemlerde ortaya çıkmıştır. Şeyh Safiyyuddin el-Erdebîli zamanında bu iddia ortalıkta yoktu.[126] Bu yanlış bilgiler, tahrif olunan birinci cildin birinci bölümüne ait bilgilerdir. Safevî sarayında olan tarihçiler, bu şecerenin yanlış olduğunu biliyorlardı, fakat iktidardan çekindikleri için bunu açıkça söyleyemiyorlardı. Hatta zamanla artan şüphelerden dolayı Şah II. Tahmasb, Feth Nâmi Efendi'yi çağırarak bu eserin yeniden tashihini emretti. Eğer seyyitlik meselesi gerçekten açık bir şekilde mevcut olsaydı, Şeyhin anne veya baba tarafındanmı Peygambere dayandığı belli olurdu. Bu şecere meselenin uydurma olduğuna dikkat çeken Kesrevi, hatta Safiyyuddin el-Erdebilî'nin hanımının bile bundan haberdar olmadığını, oğullarının bu haberi ona söyleyince çok tereddüt ettiğini nakletmektedir.[127]

Şeyh Safiyyuddin el-Erdebilî'nin tam şeceresi elde bulunmamaktadır. Nitekim Abbaslı Saffeti's-Safa'ya giriş yaparken, Şeyh Safiyyuddin el-Erdebîlî'nin ecdadına

[124] Gülağ Öz, "**Şah İsmail ve Safeviler**", Safevi Türkmenlerinin Türkiyedeki Akrabaları, (Ed. Hamza Aksüt), Bizim Büro Matbacılık, Ankara, 2018, s. 23.
[125] Yılmaz Karadeniz, Safevi Tarikatı`nın Seyyitliği ve Şiîliği Meselesi, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştıma Dergisi**, Sayı: 3, 2015, s. 19.
[126] Çetinkaya, s. 392.
[127] Kesrevi, s. 39.

ayırdığı bölümde Şeyhin ulu atalarından olan Firuz'un Sencan bölgesinden Arran topraklarına geldiklerini kaydetmektedir. Bir zaman sonra İbrahim Edhem'in evlatlarıyla olan yakınlıktan dolayı, Erdebil şehrinin yönetimi Fîruz'a bırakılmıştır.[128] Hatta Şeyh Safiyyuddin el-Erdebîli'ye karşı bir iddia da vardır ki, bu da onun "takiyye"[129] yaptığıdır. Rivayetlerin aktardığına göre, Şeyh Safiyyuddin İshak el-Erdebili'ye mezhebi hakkında soru sorulmuş o da, sahabenin yolunda olduğunu söylemiş, hepsine ihtiram beslediğini bildirmiş, İslâm'ın dört hak mezhebine karşı hürmetkar olduklarını bildirmiştir. Konu iyice araştırıldığında bakılacaktır ki, o metnin hemen altında yer alan pasajda, onun şöyle dediği kaydedilmektedir: *"Biz sadece bir ve hak olan mezhebin mensuplarıyız, imamların müntesip olduğu mezhebe bağlıyız. Ehl-i beyt imamlarının hepsi takvayı kendilerine yol edinmişlerdir. Bizim de yolumuz onların gitmiş oldukları yoldur.*"[130]

Şeyh Safiyyuddin İshak el-Erdebili'den nakledilen rivayetler, Şia itikadıyla çelişmektedir. Burada da açıkça görünüyor ki nesep meselesi üzerine yazılan eserlerde ciddi bir tahrif işlemi yapılmıştır. Nesepleri ile ilgili araştırma yapan Mustafa Ekinci, onların neseplerinin Hz. Peygambere dayanması meselesi hakkında tam bir delilinin olmaması, onların bu görüşlerini ispatlayan herhangi bir senedin olmaması, bu meseleyi hep cevapsız bırakmıştır. Şeyh Haydar b. Cüneyd es-Safevî dönemlerinde, Safevi hanedanının soyunun Hz. Peygamber'e dayandığını kabul edenler, halkın ekserisini teşkil etmekteydi. Osmanlı Şeyhülislamı Kemal Paşazade'nin de kaydettiğine binaen, Şah İsmail, Tebriz şehrine girdikten sonra, kendi iktidarını tam sağlama oturttuktan sonra, nesep âlimlerini sarayda toplamış, onlara bir emirname vermiştir. Bu emirnamenin umumi muhtevasına göre onun istediği, soyunun Hz. Muhammed'e dayandığını ifade eden bir şecere ihdası idi.[131] Fakat bütün bunları göz

[128] Mustafa Çetinoğlu, **Kızılbaş Türkler**, Kamer Yayınları, 2016, İstanbul, s. 118.

[129] Takiyye, bir şeyi muhafaza etmek, sakınmak gibi anlamlar içermektedir. Takiyye`ye muktedir zalimlere karşı can mal ve diğer şeyleri korumak amacıyla müsade edilmiştir. Bununla da insan kendini emin kılma adına kendi görüşlerini izhar etmeye bilir. Bu ilk zamanlarda Hz. Muhammed`in (s.a) Kureyş'in şiddetine karşı sahabelere önermiş olduğu bir prensiptir. Ama sonraki zamanlarda, Şia ekolü bunu tarihin her safhasında kullanacaklardı. Emeviler, Abbasiler, Eyyubiler, Selçuklular ve.s. Şia, bu takiyye inancıını sağlama alma adına İmam Sadık'ın (r.a) buna cevaz verdiğini söylemiş ve hakkında hadis bile uydurmuşlardır. Abdullah Feyyaz`ın da kaydettiğine göre, Şia`da takiyye, usuli'd-din meselesi değil, furu`d-din meselesidir. Kendi kaynaklarda takiyyenin vücubiyyetine delalet eden bolca rivayet ve alimlerinin görüşleri mevcuttur. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, **İmamiyye Şiası**, Selçuk Yayınları, Ankara, 1984, s. 224-225.

[130] Çelenk, s. 35.

[131] Ekinci, s. 32.

önünde bulundurarak şunu söyleyelim ki, Osmanlı Devleti hiçbir zaman Safeviler'in seyyitliğini kabul etmemiştir.

Ancak burada çok önemli bir nokta vardır. Hoca Ali es-Safevî, Şeyh İbrahim'in oğlu olan Ebu Yahya Muhammed'le birlikte Hac ziyaretine gitmiş, dönüşteyse Ebu Yahya Muhammed Halep vilayetinde kalmıştır. Orada ilim, irfanla meşgul olan Ebu Yahya Muhammed'in seyyitliği Osmanlılar tarafından meşru kabul edilmiştir. Bunun sebebi, Osmanlıyla Safevî devleti arasında olan siyasi çekişmedir. Zira Osmanlı topraklarında müftülük makamında oturan bazı şahıslar Safevi hanedanındandı.[132] Bunun en mühim sebebiyse, Ebu Yahya'nın aşırı görüşleri olan biri olmaması ve itikatta Ehl-i-sünnete müntesip olmasıdır. Soy iddiasının Sadreddin Musa es-Safevi zamanından itibaren gündeme geldiğini dikkate alırsak, ondan önce bu konu anılmışsa da Sadreddin Musa es-Safevi zamanında daha da popüler hale gelmiştir. Meşhur Şia araştırmacılarından sayılan Abdulbaki Gölpınarlı meseleyi şöyle anlatmaktadır: Sadreddin Musa es-Safevi, hac için Hicaz topraklarına gittiği zaman, Medine-i Münevvere'yi ziyaret etmiş ve orada meskun olan seyyitlerin en ulularından olan Şihabüddin Ahmed b. Hüseyin'e ve onun altıncı atası olan Firuz Şah'ın da son zincirinin İmam Musa el-Kazıma dayandığını tahkik etmiş ve tasdikini de almıştır.[133] Bundan sonra onlar, Hicaz'da olan bu tahkik meselesinden dolayı kendilerine seyyitlik mertebesini almışlardır. Safiyyuddin el-Erdebili'nin takiyye yapmış olması muhtemel olmakla beraber, o tarikata daha fazla maddi yardım edilsin diye kendisini seyyit olarak adlandırmıştır.

Yine birtakım Osmanlı tarihçilerine göre, Safeviler'in nesep uydurması siyasi nedenlerden dolayıdır. Onlar, kendilerini Hz. Ali'nin (r.a) soyuna dayamakla meşru bir hak iddia etmelerini sağlayacaklardı. Seyyitlik iddiası tamamen safsatadan ibarettir. Safeviler'in ilk zamanlarında bu düşünce asla olmamış, sonraki zamanlara gelindiğinde ise, İran'daki cahil kitleleri kendi saflarına çekmek maksadıyla bu şecere uydurulmuştur. Çünkü ilk başlardan Safiyyuddin el-Erdebili tarafından Sünnî esaslara bina edilen bu tarikat, Şeyh İbrahim el-Erdebili zamanında zirve dönemini yaşamıştır. Azerbaycan'ın eski şehri olan Erdebil'deki bu küçük makam, zamanla "İrşat evi" diye anılmaya başlanmıştır. Sonraki zamanlarda Şeyh Cüneyd el-Erdebili ile Şeyh Cafer el-

[132] Bu şahısların başında Abdurrahman b. Ahmed el-Kevakibidir. Halepte müftü olmuş, sonraları Anadolu kazaskerliği makamına terfi etmiştir.
[133] Gölpınarlı, s. 161.

Erdebili arasında post kavgaları olmuştur. Bu post mücadelesinde yenilen Şeyh Cüneyd el-Erdebili, Anadolu topraklarına geçmiştir. Osmanlı Sultanı'nın izin vermesiyle burada kısa bir ikamet dönemi geçirmiştir. Osmanlı Devleti de meseleyi tetkik ettikten sonra ve Cüneyd'in sapık fikirleri aşikâr olunca, onu kendi topraklarında barındırmadılar.

Oktay Efendiyev'e göre Safeviler'in etnik mensubiyeti hakkında çok yanlış bilgiler mevcuttur. Fakat bazı Avrupa tarihçileri, Safevi sülalesini Farslılaştırmak için ellerinden geleni yapmışlardır. Bu tamamen ilmi araştırma ve tetkikattan uzak bir anlayış tarzıdır. Zira Safevilerin hem Türk hem de seyyit olduğunu ifade eden kaynaklar vardır. Adaleti temele koyarak bunu söylememiz lazımdır ki, Safevilerin nesebi meselesi, şimdiye kadar hiçbir şekilde açıklığa kavuşmamıştır. Bu da o dönemlerde eserlerin tahrif edilmesi ve bazı sebeplerden dolayı değiştirilmesi gibi meselelere dayanmaktadır. Ama Bartoldun, bu sülalenin menşei itibarıyla Türk olduğu kanaatine varmış ve bu görüş, bizim bazı tarih kaynaklarımız açısından da oldukça muteberdir. Hatta o kaydediyor ki, bu sülalenin ulusu, banisi olan Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili ve onun neslinden gelen bütün Erdebil şeyhlerinin Türk olmasında herhangi bir şüphe yoktur.[135] Petruşevski de aynı fikri destekler mahiyette: İlk Safevi şeyhleri Erdebil'de[136] yaşamış ve onların dili Azerbaycan dili olmuştur.[137]

Neseble ilgili olarak netice babından son birkaç fikri sunalım. Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili'nin soyu hakkında iki ihtimalle karşı karşıyayız. Pehlevi devleti zamanında yaşamış olan tarihçi Kesrevi, hanedanın Fars kimliğinden olduğunu iddia etmektedir ve bunun için kaynaklardan kendi görüşünü ispat adına bazı deliller getirmiştir. Kürtlük meselesine gelince, Kesevi'nin de ifade ettiğine binaen sonradan ortaya atılan içi boş iddiadan başka bir şey değildir. Faruk Sümer'in bu konuda hiçbir müzakereye girmeden, bu sülalenin Kürt[138] olduğunu öne sürmüştür. Meşhur araştırmacı olan Mirza Abbaslı ise, Safiyyuddin el-Erdebili'nin soyunun Türk

---

[135] Vasilij Vladimirovic Bartol`d, **Müslüman Dünyasında Hazaryanı Bölgelerinin Yeri**, (Çev. Ziya Bünyadov), İlim Neşriyatı, Bakü, 1999, s. 160.

[136] Erdebil, eski Azerbaycan şehirlerindedir. İslam tarihinde *"Hürremi"* isyanıyla tanınmıştır. Şimdiye kadar kendi medeniyyet ve ihtişamını korumuştur. Abbasiler döneminde Beni Sac tarafından idare edilmiştir. Azerbaycanın şair, alim, sufi yetiştiren önemli şehirlerinden birisidir. Son zamanlara gelindiğinde, Çarlık Rusyası ve Kacar hanedanlığı arasında imzalanan mükavelanameler sonucunda Azerbaycan, güney topraklarını kaybetmiştir. Tebriz, Marağa gibi Erdebil şehri de İran topraklarının ihatesine düşmüştür. Bkz. Saleh Muhammedoğlu Aliyev, "Erdebil", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara, 1995, Cilt: 21, s. 276.

[137] Efendiyev, s. 39.

[138] Sümer, s. 1.

olduğunu ispat için çok çalışmış ve bu konuyla ilgili bir eser dahi telif etmiştir. Safiyyuddin'in şeceresi, menkibevi nasihatlerle karışmış, tahrif edilmiş, bazı tarihi olayların yeri değişmiştir ki bu da bu eserde tahrifin olduğuna delalet etmektedir. Bundan dolayı nihai karar vermek çok zordur. Safevi hanedanı, her ne olursa olsun Türklere dayanan ve gelenekleri açısından, idari açıdan da bir Türkmen devletidir. Şah İsmail, Türkçe yazmış, saray dili Türkçe olmuştur.[139] Tufan Gündüz, Türk olduklarını kabul eder ve görüşünü sağlamlaştırma adına bazı deliller getirir. Azerbaycan tarih kitaplarında da, Şah İsmail'in Türk olduğu kabul edilmektedir. Azerbaycan'ın tüm topraklarını birleştiren, devlet geleneğine sadık bir hükümdar, meşhur devlet adamı olarak kaydedilmektedir.[140] O, Azerbaycan Şahı, Şah İsmail'in ölümünde bile onun cenazesi etrafında toplanan insanlar Türkçe methiyeler söylemişlerdir. [141]

İsmet Zeki Eyuboğlu, İran'ın köklü bir imparatorluk ruhuna sahip olduğuna dikkat çeker. İslâm fetihleriyle eski gücünü kaybeden ve devlet sistemi bozulan İran'ın İslâm'ı içinden zedelemek için halifelik sistemine sahip olması lazımdı. Onlar, Hz. Hüseyin'in (r.a) Emevi ordularına karşı savaşta şehit edilmesini kendileri için siyasi bir çıkar olarak değerlendirdiler. Emevilere karşı kullanılan en önemli siyasi fikir, İran'da Hz. Ali'nin düşüncesini devam ettiren ve isyan halinde olan, Ehl-i beyte karşı sevgi besleyip, onların hakkını müdafaa eden bir grubun olmasıdır.[142] Safeviler de, muhtemelen bu fikirden etkilenmişlerdir. Çünkü onlar, Hz. Ali'nin adını kullanarak hem Şiîliği ön plana çekmiş hem de Sünnî gelenekten ayrılmış, heteradoktik bir kisveye bürünmüştür. Safevi devleti, iki Sünnî devletle komşuydu. Osmanlı devletinde yaşayan Türkmenlerin bazı Anadolu'daki aşiretleri tarihen Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili'ye müntesip olmuşlardır. Şah İsmail es-Safevi'nin Anadolu'da yaşayan Türkmenlerin rahat idare edilebileceği düşüncesiyle ve mezhebin Şia`ya meyletmesinde onlardan herhangi bir itiraz gelmemiştir. Şah, bununla etrafındaki devletlere karşı kendisini farklı kılma adına bu mezhebe geçtiği ihtimali de vardır. Safeviler'in Anadolu'daki Türkmenlere verdiği emir üzerine isyan çıkmış ve

[139] Safeviler tarihinden bahseden önemli tarih kitaplarının başında gelen ve müellifi belli olmayan Alem-ara-yı Şah İsmail isimli eserde kaydedildiğine göre, Şah İsmail`in ulu atası Safiyyuddin el-Erdebili, ünlü Türk ailelerindendir. Onun babası Olan Cibril efendi`nin Şiraza yolculuğu esnasında ona Türk dervişi ismi verilmiştir. Bkz. Gündüz, s. 19.

[140] Haydar Aliyev, **Ebediyaşar Bestekar-Müslüm Makamayev**, Azerbaycan Cumhuriyeti Medeniyet Bakanlığı Yayınları, Bakü, 2019, s. 10.

[141] Gündüz, s. 20.

[142] İsmet Zeki Eyuboğlu, **Alevilik-Sünnilik İslam Düşüncesi,** Der Yayınları, İstanbul, 1989, s. 44.

Osmanlıyı bir müddet uğraştırmıştır. Şah İsmail, bu isyanlarla Osmanlıyı iç karışıklıklarla meşgul etmiş oluyordu.[143]

Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili`den Şah İsmail Safeviye kadar sekiz hankah reisi bu hanedanı yönetmiştir. Şeyh Sadreddin Musa, Şeyh İbrahim el-Erdebili ve Şeyh Sultan Ali zamanlarında herhangi önemli bir hadise olmadığından dolayı hükümdarlar sıralamasında kaydedilmemiştir. Safiyuddin el-Erdebili zamanından Şeyh Cüneyd zamanına kadar tarikatta politik düşünce çok baskın değildi. Sadece Şeyh Sultan Ali`nin komşu devletlerin hükümdarlarından hürmet gördüğü ve Ankara meydan savaşından dönen Emir Timur`un onunla sohbet ettiği, ona karşı muhabbet duyduğu, aynı zamanda onun aracılığıyla esirlerin serbest bırakıldığı kaynaklarda geçmektedir. Aynı zamanda Hoca Ali zamanında tarikatın Suriye vekillerinin Ehli-sünnet mezhebi üzerinde olduğu da kaynaklarda sabittir. Şeyh Cüneyd ise, şeyhlikten şahlığa kalkmak arzusuyla ordular toplamış, Çerkes ovalarına seferler düzenlemiştir. Aynı zamanda Azerbaycan emirlerini de rahat bırakmamıştır. Cüneyd zamanından itibaren, hulûl düşüncesi, mehdi-mesih hakkında düşünceler tarikat mensupları tarafından kabul edilmiştir. Şeyh Cüneyd`e farklı özellikler atfedilmiştir. Bütün bunlar olurken, İran`da Şia mezhebine dair ellerinde herhangi bir eser bulunmamaktadır. Şeyh Haydar dönemi ise, tarikatın mutlak anlamda siyasete karıştığı dönemdir. Şeyh Haydar es-Safevi`nin dönemi Safevi devletinin kurulmasında çok önemli rol oynamıştır. Bundan dolayıdır ki, İsmail`in yaptığı yürüşler ve Azerbaycan topraklarında yapılan katliamlar, Cüneyd ile Haydarın intikamı adına yapılmaktaydı. Şah İsmail devletini kurduktan sonra Kızılbaşlık öğretilerini sert bir şekilde yaymış ve Şia düşüncesini insanlar arasında zorla kabul ettirmiştir. Tahmasp döneminde ilmiye sınıfı güçlenmiş ve alimler getirilerek Safeviler için bir itikat çizgisi çizilmiştir. Şah II. İsmail es-Safevi zamanında ise, sünnîlere hoş davranılmış ve Şah`ın Sünnî olduğu halk arasında yayılmıştır. Farsların Büyük Abbas dedikleri Şah I. Abbas, katı bir Şiî olmuş ve âlimlerin desteğini alma adına kendi meşruiyyetinin dayanağını oluşturmuştur.

3.1. Şeyh Safiyyuddîn el-Erdebilî Dönemi

[143] Gümüşoğlu, s. 245.

Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili Safeviler'in kurucularından sayılır. Şeyh Safiyyuddin 1250 yılında Hazar kıyısına yakın Erdebil civarında yerleşen Kelhoran köyünde dünyaya gelmiş ve Erdebil nisbesini kendi ismine almıştır. Seyyah Çelebi, Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili'den bahsederken onu İran ve Turan eyaletlerinin şahı olarak zikretmektedir. Bu vasfı, onun Azerbaycan, İran, Kırım, Deştikıpçak gibi bölgelerde büyük bir üne sahip olduğunu göstermektedir. Şeyh'in bu kadar ün sahibi olmasının iki önemli sebebi vardır. Bunlardan biri, Safiyyuddin Erdebili'nin yaşamış olduğu coğrafyanın ekserisinin Türklerden ibaret olması ve Anadolu'yu "Dâru'l-harp" olarak görmesi ve irşat maksadıyla buraya kendi müritlerini göndermesidir.[144] Safiyyuddin gibi önemli isimler o dönemde aristokratik ailelerin kendi evlatlarına verdikleri isimlerdendir. Babası Erdebil büyüklerinden Emîn'üd-din Efendi olmuştur. Emîn'üd-din Efendi'den önce olan ulu ata Şeyh İsak efendidir. Safiyyuddin daha 5 yaşındayken babasını kaybetmiştir. Safiyyuddin'in Arapça, Farsça, Moğolca, Türkçe gibi dillerde konuşmasıyla birlikte, Gilan ahalisinin konuşmuş olduğu başka bir dili de konuşma maharetine sahipti.

Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili büyüdüğü ortamdan da etkilenerek küçük yaşlarında ilime merakı uyanmış, gençlik dönemlerinde şer'i ilimlerle iştigal etmiştir. Safiyyuddin el-Erdebili gençlik döneminden itibaren tasavvufi hayata geçmek istemiştir. O bu arayışına ilk Azerbaycan'da başlamış, burada aradığını bulamayınca 23-25 yaşlarındayken o dönemin "Halvetî" Şeyh Zahid Gilani'den manevi yolda çok şeyler öğrenmiştir. Zikrin mahiyeti, önemi ve keyfiyeti hakkında bilgilere vakıf olmuştur. O aynı zamanda huşuyu tam kamilen tuttuğu zaman teğanni ile raksın ahenginden onun kalbine zikrin ve semanın ahengi dahil olur. Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili'de anlatılan "aşk" tasavvufi anlam içermektedir. Şöyle ki o, zikir halindeyken, kendini kaybettiğinde, sema onun yardımına gelmektedir. Yapılmış olan bu semanın esas anlamlarından bir tanesi de Rahmanî olan sema türüdür.[147] Şeyh Safiyyuddin'in bir zaman sonra Erdebil'de tekke açtığı kaydedilmektedir. Bu tekkeler aynı zamanda o dönemin mutasavvıf çevrelerinin gelir kaynağıydı. Şeyh Safiyyuddin'e en çok yardım, genellikle Kırım diyarından gelmekte idi. O Şeyhinden icazetname aldıktan sonra büyüyecek ve makamı gereğince bazı komşu devletlerden maddi yardım da talep edeceklerdi. İlk başlarda tasavvufi hayata önem veren bu sülale zamanla politikanın

[144] Gülşen Seyhan Alışık (Ed), **Türkistan`dan Balkanlara Türk Sufizmi,** Vadi Grafik Tasarım ve Reklam Matbası, İstanbul, 2021, s. 230.
[147] Gencalp, s. 65.

kucağına düşünce, tasavvuf geleneklerine sert bir şekilde karşı çıkacaklardı. Şeyh, aynı zamanda kurmuş olduğu bu tekkenin gelirlerinin karşılanması maksadıyla Moğollarla iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bundan dolayı kendi müritlerini istilaya karşı gelmemeleri için uyarmıştır. Bu gibi hizmetlerinin karşılığında meşhur Moğol vezirlerinden olan Reşiduddin Fazlullah tarafından ona erzak ve yüklü nakdi yardım gönderilmiştir.[148] Hamit Vehbi'nin kaydettiğine göre, Şeyh Safiyyuddin İshak el-Erdebili, Safeviler neslinin en nüfuz sahibi şahıslarındandır. Şeyh Gilani, ona ayrı bir itibar ve itimat göstermiş ve onu, kendisinden sonra mürşitlik makamının varisi ilan etmiştir. O Zahit Gilanidir ki, zamanın büyük sufilerindendir ve Allah dostudur. Emir Çoban ve Ebu Said, Şeyhe büyük sadakat duymuşlardır. Onun müdrikliğine aşık olmuş ve onun müritliğine girmişlerdir.[149] Burada göze çarpan önemli bir benzerlik vardır.

Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili'nin şeyhi olan Zahid Gilani, Moğol hakanı Gazan Han tarafından himaye edilmekteydi. Gazan Han, Zahid Gilanî vasıtasıyla Gilan halkını kendi elinde tutuyordu. Bir zaman sonra, Cengiz oğulları, Safiyyuddin İshak el-Erdebili'ye aynı hocasına beslediği sevgi ve ihtiramı besleyecek ve onun isteklerini yerine getirecektir. Bu şeyleri iyi anlayan Safiyyuddin kısa bir sürede Şeyhinin gözüne girmiş ve onun kızıyla evlenmişti. Bunun ardından Şeyh Safiyyuddin, Şeyhinin varislik vasiyetine mazhar olmuştur.[150] Safiyyuddin'in hayatından bahseden en eski eserlerden birisi de, İlhanlılar döneminde meşhur şair ve astronomi, haritacı Hamdullah Kazvini'ye aittir. Bu eser Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili'nin ahirete irtihalinden 3-4 yıl sonra tamamlanmıştır. "*Tarih-i Güzide*" gibi tanınan bu eser, şeyhin bazı özelliklerinden, Moğolların fitnesine mani olmasından, manevi şahsiyetinden bazı örnekler zikretmektedir.[151] Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili, tebliğ ve irşat faaliyetlerini genellikle, Kırım bölgesinde sürdürmekteydi. Şeyh Safiyyuddin daima saraylardan, siyaset amacıyla kurulan meclislerden, devlet adamlarından uzak geziyordu. Komşu ülkelerdeki devlet adamları bazı meselelerde onun fikrine başvururlardı. Safevi Tarikatı ana bünyesinde irfanî ve insanî değerleri barındırmaktaydı. Safiyyuddin'in misafirleri, intisap maksadıyla gelenlerin yanında vezir ve vükela sınıfından da gelenler oluyordu.[152] Bununla beraber Anadolu,

[148]Yılmaz Karadeniz, "Safevi Devletinin Kuruluşu Meselesi", **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı, 3, s. 65
[149] Sadettin Nüzhet Ergün**, Hatayî Divanı**, Mârif Matbası, İstanbul, 2022, s. 6.
[150] Güntay Gencalp, **Safeviler,** Kanun Yayınları, Bakü, 2012, s. 61
[151] Mehmet Çelenk, **16-17 Yüzyıllarda İran`da Şiîliğin Seyri,** Emin Yayınları, Bursa, 2016, s. 49
[152] Mehman Süleymanov, **Safeviler Devleti,** Mârif Neşriyyat, Bakü, 2019, s. 146.

Azerbaycan gibi coğrafyalarda da ona intisab edenler çoktu. Kırımla başlayan irşat, Hindistan, Türkistan, Lübnan, Rumeli gibi memleketlere yayılmıştı. Bütün bu faaliyet gösteren hankahlar Erdebil'deki merkeze bağlıydı. [153] Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili'nin resmi mezhebi hakkında onun Şafii mezhebine bağlı olduğu ve soyunun Türk olduğu kaydedilmektedir. Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili'ye ait bazı eserler mevcuttur. Bu eserlerin bazıları kendisinden sonraki dönemlerde tasnif edilmiştir. Ne yazık ki, Şeyh Safiyuddin el-Erdebiliye mensup olan eserler çalınmıştır. Rus-İran savaşında Rusların Erdebil şehrine girmesiyle beraber kütüphaneler, camiler yağmalanmış ve Şeyh`in kitapları da General Paskeviçe gönderilmiştir.[154] Bu eserler genellikle tasavvufî fikirler ihtiva eden eserlerdir. Peterspurg müzesinde sergilenmektedir.

3.2. Hoca Ali es-Safevî Dönemi

Şeyh Sadreddin es-Safevi'nin ahirete irtihalinden sonra, tarikatın liderliğine vasiyet usulüne binaen Hoca Ali getirildi. Hoca Ali es-Safevi, Erdebil şehrinde 1371 yılında doğmuştur.[155] O küçüklük ve gençlik dönemini iyi bir eğitim almakla geçirmiştir. Hoca Ali es-Safevi'nin zamanında tarikat zirve dönemini yaşamaktaydı. Hoca Ali, zamanın emir ve melikleri tarafından itibar görülen bir şahsiyet olmuştur. Emir Timur (ö. 807/1405) Osmanlı Sultanı I. Beyazıt ile Çubuk ovasında yapmış olduğu Ankara savaşından (1402) dönerken, Erdebil şehrine uğramış ve Hoca Ali'yle görüşmüş ve ona çokça iltifat etmiştir. Hoca Ali, Emir Timur'dan Osmanlı tarafından esir olan askerlerin serbest bırakılmasını rica etti. Bu isteği yerine getiren Timur, Şeyh Haydar'ın faaliyetlerinin kısıtlanmaması yönünde bazı valilere ferman gönderdi. Serbest kalan askerlerin yarısı Anadolu'ya döndü, yarısı da onları özgürlüğe kavuşturan Hoca Ali'ye mürit oldular.[156] Mürit olanlar Şeyh Ali es-Safevi'nin isteği üzere Rumlu kasabasına yerleştirildiler. Bu adamlar sonraki zamanlarda Kızılbaş dediğimiz grubu teşkil edeceklerdi. Bununla birlikte, Emir Timur, Erdebil ve onun etrafındaki mıntıkaları Hoca Ali b. Sadreddin es-Safeviye hibe etti. Emir Timur, bu

[153] Öngören, s. 460.
[154] Mübariz Ağalarlı, "Erdebil Kütüphanesinin Muammalı Tarihi", **Azerbaycan Gazetesi,** 30.12.2022, https://science.gov.az/az/news/open/23396, (19.01.2023).
[155] İbrahim Bulut (Ed), **Anadolu`da Aleviliğin Dünü ve Bugünü,** Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2010, Sakarya, s. 147.
[156] Çelenk, s. 54.

arazilerde Hoca Ali'ye serbestlikler tanıdı. Hoca Ali ile Timur arasında olan bu siyasi arkadaşlık, Hoca Ali'ye Anadolu'dan çokça müridin intisap etmesine sebep olmuştur.[157] Faruk Sümer'e göre, zikretmiş olduğumuz Hoca Ali es-Safevi ve Emir Timur'un görüşmesi, Timurluların tarih kaynaklarında geçmemektedir. Faruk Sümer, burada Timur'un Anadolu seferinden dönüşünü yanlış izah olarak kaydetmiştir. Aynı zamanda onun seferlerinden bahseden kitaplarda bu bilgiye rastlanmamıştır. Hoca Ali'nin Timur'dan başka bir isteği de olmuştur. O, Şam şehrindeki Yezidi mezhebinin mensuplarının katledilmesini istemişti. Tarikatın Şiî temayüller üzerinde inkişaf ettiğini Hoca Ali es-Safevi zamanıyla ilgilendirilirken, bunun aksi rivayetler de mevcuttur. Şöyle ki Hoca Ali, Şahruh tarafından Erdebil şehrinde görüşmüştür.[158] Şahruh koyu bir sünnî idi. Aynı zamanda Hoca Ali'nin Kudüs şehrindeki vekili olan İbn Saiğ, Kudüs'ün meşhur Hanefi fakihlerinden biri sayılıyordu. Bu tarikatın Şiîleşmeye başladığı dönemin Hoca Ali zamanında olduğunu diyenlerin kendilerine dayanak aldıkları bazı tarihi rivayetler vardır. Bu iddia ikinciden daha sahihtir. Çünkü buna delalet eden bilgiler sarih olarak tarih kitaplarında geçmektedir.[159]

Hoca Ali es-Safevi zamanında Erdebil tarikat büyükleri ve müridan, Hz. Ali'ye (r.a) bir sevgi beslemeye başlamıştır. Bu dönemde Şia'yı öğrenmiş, bu mezhebin temellerini kabul etmiş ve İmamiye mezhebine mensubiyetlerini ilan etmişlerdir.[160] Hoca Ali'yi bu makama getiren şey, Erdebil tekkesinin verdiği maddi imkanlar ve hükmetmesidir. Çünkü Hoca Ali'nin rütbesi mürşid olduğundan dolayı yüksekti. Aynı zamanda bu mezhebe meyletmeleri, Safiyyuddinden sonra ortaya atılan ehl-i beyt soyuna dayanma fikriydi. Hoca Ali Kudüs, Medine-i Münevvere'ye, Mekke'ye gitmiş ve bu ziyaretleri manevî ilerileme açısından çok büyük önem arz etmekteydi. Hoca Ali, sufi kişiliğiyle beraber, fıkıhçı olarak da ün salmıştır.[161] İbn Hacer el-Askalanî, Şeyh Ali es-Safevi'nin Şia'ya meyletmediğini kaydetmektedir. Hoca Ali, hac

[157] Üzüm, s. 549.
[158] Nihat Azamet, Alâuddin el-Erdebili, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1995, 11, s. 279.
[159] Hınz, s. 16.
[160] Mustafa Ekinci, **Anadolu Aleviliği`nin Arka Planı**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2002, s. 71.
[161] Sûfi kavramıyla ilgili birçok tarifler verilmiştir. Bişr b. Haris`e göre: Allah için kalbini saf hale getiren zata sufi denir. Diğer hikmet erbabına göre, dünyayı terk edib, Allah`ın rızasını gözetmektir. Bu kelimenin nereden türediğine dair farklı rivayetler mevcuttur. Tasavvuf erbabının muteber saydığı rivayete göre sufi kelimesinin başlangıç noktası Peygamber mescidinin yanında ilimle meşgul olan Ashabı-Suffadır. Bkz. Ethem Cebecioğlu, **Tasavvuf Klasikleri,** Kalem Yayınları, Ankara, 2021, s. 101. Bir başka tarif ise, Tasavvuf "ittisaf" yoludur. Sufi, nefs-i emmareyi kötü huylardan arındırmalı ve Allah`a ibadet etmeye mani olan şeylerden uzaklaşmalıdır. Bu yol ile, onun Allah`dan başka maksudu kalmaz. Ahmet Ökke, **Ahmet Şemseddin-i Marmaravî Hz. Ve Üç Eseri,** Yiğitbaşı Vakfı Kültür Yayınları-I, Manisa, 2022, s. 141.

ziyaretinden dönerken, Kudüs şehrinde (ö. 830/1427) ahirete irtihal etti. Anadolu'da meşhur olan Bayramiye tarikatının şeyhi Hacı Bayram-ı Veli'nin (ö. 833/1433) mürşidi olan Hamiduddin Aksarayi (ö. 815/1412) Hace Ali es-Safevi'nin Anadolu vekillerindendir.

3.3. Şeyh Cüneyd es-Safevî Dönemi

Şeyh Cüneyd, Safevi sülalesinin önde gelen liderlerinden olmakla beraber, onun döneminde bazı politik hadiseler olmuştur. Onun hankah yönetimine gelmesi Safevi ailesi için çok önemli bir dönüm noktası olmuştur. Bunun en büyük sebebi, onun döneminde iki önemli makamın Safeviler'in eline geçmesidir. Bunlardan biri olan tarikat geleneği daha da güçlenmiş ve siyasî bölgesel idareyi kendi ellerinde birleştirmiş oldular. Şeyh Cüneyd, kişilik açısından hırslı biriydi. O, dedesi Hoca Ali döneminde başlamış olan Şiîleştirme siyasetini kendi döneminde farklı bir siyasetle devam ettirmiştir.[162] O, Erdebil hakahıında iktidara gelme münakaşasında yenilmiştir. Şeyh Cüneyd, Anadolu seferinden döndükten sonra postnişin reisi olmuşsa da, bu başkanlık amcası Cafer'in gözetiminde olmuştur. Şeyh Cüneyd'in amcasıyla arasındaki liderlik münakaşasında yenilmesinin ana sebebi, o tarikat postuna oturduğu andan itibaren siyasi platforma nüfuz etmesidir.. Onun bu hareketi, hem amcası Cafer es-Safevi'yi hem de Karakoyunlu sultanı Cihanşah'ı kızdırmıştı. [163]

Şeyh Cüneyd'in böyle rahat hareket etmesinin ana sebebi, ona hiç sorgusuz, körü körüne tabi olan müritlerinin sadakatinden dolayıdır. Bu zamanlarda Osmanlı tahtında II. Murad Han (ö. 855/1451) oturmaktaydı. II. Murad, Şeyh Cüneyd'in Anadoluya siyasi amaçla geldiğini biliyordu. Cüneyd, Şeyh Bedreddin'in talebelerinin bir kısmından yardım talep etmişdir. Faruk Sümer'e göre Şeyh Cüneyd daha Anadolu'ya gelmeden önce aşırı rafizi fikirlere meyletmişdir.[164] Cüneyd'in babası olan İbrahim es-Safevi'nin ahirete irtihalinden sonra, onun makamı şüphesiz oğlu olan Cüneyd'e geçmeliydi. Onun amcası Şeyh Cafer'in herhangi bir devlet kurma gibi siyasi düşünceleri olmamıştır. Ama Şeyh Cüneyd ilk tartışmalarda kendi memleketini terk etmeye mecbur olmuştur. Bu yenilginin ardından o, etrafındaki müritleriyle

[162] Tüysuz, s. 734.
[163] Giyas Şükürüv, **Safevi Devleti`nin Kuruluşu ve Şah I. İsmail**, (Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi, 2006, s. 49.
[164] Faruk Sümer, **Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türkmenlerinin Rolü**, Güven Matbası, Ankara, 1976, s. 10

birlikte Osmanlı'ya gitmiştir. Osmanlı seferinde onun yanında Emir Timur'un vermiş olduğu esirler de bulunmaktaydı.

Şeyh Cüneyd Osmanlı Sultanına bir mektup yazarak ondan ikamet edecek bir şehir istemiş, onun bu mektubuna karşılık Osmanlı Padişahı ona istediğini vermiştir. Bu zaman diliminde Şeyh Cüneyd'le görüşen birçok din âlimi olmuştur. Ayrıca Şeyh Cüneyd'in iktidar mücadelesinde mağlup olduğu şahıs, Safevi soyundan olan Şeyh Cafer es-Safevi idi. Şeyh Cüneyd es-Safevi, Şeyh İbrahim es-Safevi'nin ahirete irtihalinden sonra mürşitlik makamına oturmuştur. Bu dönemin diğer farkıysa, tarikattan ziyade siyasi işlerle meşgul olunmasıdır. Burada sufi gelenek ve usuller terkedilmeye ve daha çok siyasi planlar ön plana çıkmaya başlayacaktı.[166] Şeyh Cünyed,Trabzon kalesini işgal etmeye yeltenim, fakat etrafdaki hakimler tarafından askeri tepki görmüştür.[167] Bu şeylerle beraber, mürit-mürşit ilişkisi farklı bir veçheye bürünecek, tarikatın bazı esasları değişecek ve iç memleketlerinden siyasi amaçlar uğruna çıkmayan Safevi şeyhleri, bu kere bazı isyan ve fitnelerde ön planda olacaklardı.

Şeyh Cüneyd es-Safevi Osmanlı'da kaldığı müddetçe Konya vilayetinde Şeyh Sadreddin Konevî'nin kurmuş olduğu tekkede ikamet etti. Şeyh Cüneyd bu topraklara geldiği günden itibaren onun yanına çokça misafirler gelmekteydi. Aynı zamanda bazı âlimlerle de dini-ilmi münazaralar yapmıştı. Konya o zamanlarda Karamanoğulları Beyliğinin başkentiydi. Burada tasavvuf yaygın olmakla beraber diğer dini ilimlerin tedrisiyle meşgul olan âlimler vardı. O zamanlarda Konya'da İslâmi ilimler açısından meşhur âlim olan Şeyh Abdullatif Efendi, Şeyh Cüneyd'le bir münazara yapmış, ortaya attığı aşırı fikirlerinden dolayı Cüneydi tekfir etmiştir.[168] Bu hadiselerden sonra Şeyh Cüneyd Karaman eyaletinden Suriye'ye kaçmak zorunda kalmıştır. Şeyh Cüneyd, Suriye'de de boş durmadı, burada kendi siyasi propagandalarına devam etti. Osmanlı ve Safevi tarikatı arasında ilk gerginlikler, Şeyh Cüneyd dönemine rastlamaktadır. O aynı zamanda Akkoyunlu devletiyle de mücadele etmekteydi. Çünkü Karakoyunlu Hükümdarı Cihan Şah'ın Akkoyunlulara karşı savaşta ölmesi, Uzun Hasan'ı tartışmasız bir şekilde İran'ın tek lideri konumuna getirmişti. Şeyh Cüneyd

[166] Walther Hınz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, (Çev. Tevfik Bıyıkoğlu), TTK Yayınları, Ankara, 1992, s. 16
[167] Mostafa Naemi, **Safeviler ve Avşarlar**, (Çev. Allahverdi Mammedov), Nur Basımevi, Tahran, 1992, s. 42.
[168] Hınz. s. 18.

burada başka bir süprizle karşılaştı. Osmanlıya yıllardır isyan eden pirlerden Şeyh Bedreddin'in talebeleri bir nevi başsız kalmışlardı. Şeyh Bedreddin isyanı Osmanlı Sultanı Çelebi Mehmet zamanında güçlükle bastırılabildi. Şeyh Bedreddin'in[169] talebeleriyle birlikte, Şeyh Cüneyd'e iltica eden alevi tarikat üyeleri de vardı. Şeyh Cüneyd burada eline geçen bazı önemli fırsatları değerlendirmeye çalıştı. Çünkü Bedreddin'den sonra onun talebeleri adeta başsız kalmıştı.

Şeyh Bedreddin'in dini düşüncesi anlaşıldığı zaman onun talebelerinin Şeyh Cüneyd etrafında toplanmalarının sebebi de açıkça anlaşılacaktır. Şeyh Bedreddin İskenderun şehrinde bir müddet kalmıştı. Burada yaşadığı dönemlerde, orada yaşayan Gulâtî Şia`nın tesirinde kalmıştır. İskenderun'da yaşayan şiilerin aşırı görüşleri kendilerini diğerlerinden farklı kılmak için "Ehl-i-hak" tabirini kendilerine ihdas ettirmişlerdir. O, Hz. Ali'nin ölmez ruh olduğuna ve bu yönüyle nebilerden farklı bir biçime sahip olduğuna inanmaktaydı. Aslına bakılırsa onun Tebriz şehrine gidiş amaçlarının başında, Orada meşhur olan Hankahların mürit yetiştirme usulleri, kullandıkları metodoloji, hankah yönetimi, mürşidin vasıfları ve işaretleri gibi meseleleri derinden öğrenmek gelmektedir.[170] Şeyh Bedreddin Bektaşi geleneğine bazı düşünceler eklemiştir. Bunların başında gelenler, İsa'ya bağlılık, Aliseverlik, Vahdet'i-vücut, Türkmenlerden gelen "Pir'e muhabbet" gibi düşünceler onun eliyle bu tarikata eklenmiştir.[171] Şeyh Cüneyd Anadolu'dayken, Şeyh Bedreddin'in müridleri Cüneyd es-Safeviyle görüşüp onun fikirlerini, meşrebini öğrenmek istediler. Şeyh Cüneyd, Bedreddin'in varisleriyle olan mülakattan sonra onların maddi imkânlarının iyi olduğu ve Anadolu'da başsız kalan büyük bir mürid kitlesinin

[169] Şeyh Bedrettin, şimdiki Yunan topraklarında bulunan Simavna bölgesinde dünyaya gelmiştir. Doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Annesi Rum asıllı Hıristiyan bir hanımdır. Bedreddinin ailesi, Edirne şehrinin Osmanlılar tarafından feth edilmesinden sonra buraya gelmişlerdir. O ilk öğrenimini babasından, fıkıh ilminiyse Molla Yusuf Efendiden öğrenmiştir. Sonraki dönemlerde Bursa müderrislerinden Şeyh Mahmud Efendiden de dini dersler almıştır. Ahlati ile tanışmış, ve kendisiyle sohbet ederken Şeyh Bedreddin`in tasavvufi düşüncelerine hayran kalmıştı. O zamanlarda Şeyh Bedreddin hocası Ahlati`nin isteği üzere Tebriz şehrine gitmiştir. O Tebrizdeyken Anadolu seferinden dönen Emir Timur'la görüşmüş, Emir Timur'u kendi zekasına hayran bırakmıştır. Emir Timur onu kendisiyle birlikte Timur ülkesinin başkentine götürmek istemiştir. Ama bunu kabul etmeyen Şeyh Bedreddin, Kahire şehrine döner. Ahlati ölmeden önce Şeyh Bedreddin`i kendi makamının varisi ilan eder. Bedreddin Mısırda 6 yıl kaldıkdan sonra yeniden Anadoluya döner. Ona bu seferlerde intisab edenler sayıca çoktur. Edirne'ye döndükten sonra burada iki yıl Kadıasker`lik makamında bu vazifeyi ifa etmiştir. Fakat müritleri çoğaldıkça devletin dikkatini çekmeye başlar. Bunun gibi bazı sebeplerden dolayı ailesiyle birlikte İznik vilayetine sürgün edilir. Bundan dolayı Şeyh Bedreddin üç ayrı şehirde müritleriyle beraber Osmanlı Devleti`ne karşı kıyam bayrağını açmıştır. Bkz. Michel Baliyev, **Şeyh Bedreddin-Tasavvuf ve İsyanı**, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul, 2000. s. 30.

[170] Hakkıuzun, s. 406

[171] Baliyev, s. 38

olduğunu sezmiştir. Cünyed Safevi uzun uzun düşündükten sonra, bu mürid kitlesine başkanlık yapmak gibi bazı planlar kurmaya başladı. Bazı tarihçiler, Şeyh Cüneyd'in mezhep değiştirmesinin ana sebeplerinden birisi de Anadolu'daki dini vaziyete göre hareket ettiği ve atalarının mezhebi olan Şafii mezhebini terk etmiş ve kendinde aşırı görüşler barındıran Bedreddin'in savunduğu sapık görüşleri kabul etmesidir. Tarih kaynaklarında Şeyh es-Cüneyd'in mezhep değiştirmesi şöyle geçmektedir: "Şeyh Bedreddin'in ölümünden 27 yıl geçmişti, fakat Bektaşilerin kendi aralarında anlaşarak birisini kendilerine rehber olarak seçmesi mümkün olamadığından dolayı, aralarında sağlam bir şekilde örgütlenememişlerdi. Anadolu Türkmenleri Cüneyd'i kendilerine rehber konumunda görmekteydiler. Kısa bir zaman geçtikten sonra, Cüneyd mezhep değiştirdi ve bundan sonra Alevî-Râfizî cemaatler onu kendilerine meşru bir mürşit olarak görmeye başladılar. Şeyh Cüneyd'in talimatları esasında Osmanlı topraklarında, Safeviyye'ye intisab edenlerin sayısı çoğalmaya başladı".[172]

Şeyh Cüneyd'in etrafında toplanan müridlerin ve Safeviyye tarikatına fedailik edenlerin günden güne artması, Karakoyunlu emirlerini rahatsız etmekteydi. Erdebil zaman geçtikçe küçük savaş devleti halini almaya başladı. Cihan Şah, Şeyh Cüneyd'e karşı herhangi bir askeri tatbikat yapmayı uygun bulmadı. Bundan dolayı onun amcası olan Şeyh Cafer'e bir mektup yazarak, yeğeni olan Cüneyd'i hemen memleketten uzaklaştırmasını istemekle yetindi. Daha önce de kaydettiğimiz üzere Şeyh Cüneyd'in posta oturmasından sonra tarikat ani bir şekilde değişime uğradı.[173]

Süleyman Eliyarlı, Şeyh Cüneyd'in dini tasavvurlarının tamamen İslâm anlayışından uzak olduğunu kaydetmektedir. Hatta o, tarih kaynaklarına binanen, Şeyh Cüneyd es-Safevi'nin ilah veya Allah'ın oğlu manasında "İbnu'llah" olduğuna inananların olduğunu, kaydetmektedir. Rum diyarından, Talış dağı etrafından ve etraf şehirlerden olan müritlerin, Şeyh Cüneyd es-Safeviyi kendilerine mabut, ilah olarak kabul ettikleri tarihi kaynaklarca sabittir. Bundan dolayıdır ki, bir zaman sonra ibadeti terk ettiler ve onun yersiz olduğunu iddia etmeye başladılar.[174] Bazı araştırmacılara

[172] Gencalp, s. 86.

[173] Şeyh Cüneyd`in oldukça çok aşırı görüşleri olmuştur. Bundan dolayı Musul ve Halep'te yaşayan sünniler, onun bu düşüncesinden rahatsız olmuşlardır. Şeyh Cüneyd`in bu fikirlerinin ve etrafa tebliğinin önünü kapatmak maksadıyla onunla ilmi sohbet meclisleri tertib edilse de gelmekten imtina etmiştir. Bkz. Hınz, , s. 20.

[174] Eliyarlı, s. 324.

göre, Safevi tarikatında gulat fikirleri ilk seslendiren şahıs Şeyh Cüneyd es-Safevi olmuştur.

Akkoyunlu hükümdarı olan Sultan Yakub'un sünnî tarihçisi İbn Rüzbihan kaydetmektedir ki, Şeyh Cüneyd'in taraftarları açık bir şekilde ona "Allah'ın oğlu" diye hitap etmekteydiler. Onu hayatı fenaya uğramayan ve başkalarına da hayat veren biri olarak görmekteydiler.[175] Hatta onun sonraki zamanlarda İsmail'iyye mezhebinin görüşlerini kabul ettiğine dair bazı kaynaklarda bilgiler mevcuttur. Cüneyt`den sonraki zamanlarda Şah İsmail, İsmailiyye mezhebinin daha çok yayılmasına izin vermemiştir.[176] Şeyh Cüneyd kendi ihtiraslarını kapatmak için bazen farklı adımlar atıyordu. Trabzon kalesine defalarca taarruz emri verse bile kaleyi düşürememiştir. Rum eyaletleri olduğu için buna cihad ismi veriyordu. Gayri-müslim bir belde olması açısından da rahat hareket ediyordu.[177] Burada anlaşılması vacip olan diğer konuysa, Şeyh Cüneyd'e taraftar olanların dini arka planı, aynı zamanda Cüneyd'in, atalarının yolunu değiştirme yoluna gittiğidir. Şeyh Cüneyd, tarikatı müdafaa eden ve kendisine intisab edenlerin büyük çoğunluğunu Türkmen aşiretlerinden müteşekkil etmiştir. Bu tarikatın siyasal bir güç haline gelmesinde en büyük rol oynayanların başında, Erdebil tarikat geleneğinde, sufi düşüncesini kabul edenlerdir. Şeyh Cüneyd es-Safevi, Uzun Hasan'ın kız kardeşiyle izdivaç yapmıştır. Bu da onun evlatlarına, gelecek dönemlerde Akkoyunlu tahtının varisi olma hukukunu vermekteydi. Bununla birlikte onların statülerine "veliaht" rütbesi de eklenecekti. Şeyh Cüneyd'in vefatından, Şah İsmail es-Safevi'nin devlet kurmasına kadar olan zaman diliminde, tarikatın siyasî yönü, dinî yönüne daha ağır basmaktaydı. Azerbaycan Şirvanşah'ı İbrahim Halilullâh'ın Cüneyd'e Karabağ'ı terk etmesi üzerine göndermiş, Cüneyd'in, mektubu getiren elçiyi katletmesi gibi hususlardır. Cüneyd'in ölümünden sonra Anadolu topraklarında onun ölümüne inanmayan bir grup çıktı ve müritler kendilerinin içinden bir Sahte Cüneyd çıkardılar. Bu zaat İstanbul'a götürüldüğünde onun Şeyh Cüneyd olmadığı aşikâr oldu.

3.4. Şeyh Haydar es-Safevî Dönemi

Şeyh Cüneyd es-Safevi'nin Hatice Begum Hanımefendi'den olma bir oğlu vardı. Bu çocuğun ismi Haydar'dı. Bu çocuk Diyarbakır'da doğmuştu. Haydar,

[175] Çelenk, s. 65
[176] Öngören, s. 84
[177] Mustafa Öz, "Nizariyye", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları,** Ankara, 2008, Cilt: 33, s. 200.

Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan'ın aynı zamanda torunu oluyordu. Uzun Hasan onun velayet hukuna sahib çıktı. Büyümesi, olgunlaşması için elinden geleni yaptı. Haydar annesiyle birlikte Uzun Hasan'ın sarayında yaşamaktaydı. Diyarbakır'da kalma süresi, Tebriz şehrinin Akkoyunlu idaresine geçmesine kadar sürecekti. Şeyh Haydar'ın küçük olması, tarikatta bir boşluğa sebep oldu. Çünkü onun çocuk olmasından dolayı, müritler başsız kalmıştı. Şeyh Cüneyd'in yerinin doldurulması lazımdı. Bu dönemde olan boşluk kısa da olsa bazı tarikat üyeleri tarafından dolduruldu. Bu adamlar, Cüneyd es-Safevi döneminde tarikata intisab etmiş olup, nüfuzlu şahıslardan müteşekkil bir gruptu.[178] Uzun Hasan'ın, Şeyh Haydar es-Safevi'nin üzerinde titizlikle durmasının en önemli sebebi, Şeyh Cüneyd es-Safevi'den sonra başsız kalan müritleri Haydar'ın etrafında toplamak ve onları bazı siyasi maksatları için kullanmaktı. Aslına bakınca tarikat geleneğinde küçük bir çocuğun rehberlik etmesinde herhangi bir sakınca yoktu. Çünkü Kur'an-ı Kerim'de İsa (a.s) ile Yahya (a.s)'nın dünyaya gelmesinden itibaren Peygamber olduğu söylenmiştir.[179] Bununla birlikte Şiî İmami, İsna'aşeri mezhebinin de kabul ettiği görüşe binaen, on ikinci imam dört yaşında gayb alemine çekilmiştir.[180] Şeyh Haydar on yaşına geldiğinde onun dinî tedrisatıyla, amcası Şeyh Cafer es-Safevi ilgilendi. Şeyh Haydar, babası Cüneyd'in ölümünde Cafer'in elinin olduğunu bildiğinden dolayı ona hiç halisane davranmıyordu. Aynı zamanda Cüneyd'in ölümünden sonra saltanat ve siyasi bazı planlara ara verilmişti.[181] Bu sükûnet dönemi Haydar'ın dergaha dönmesine kadar devam edecekti. Cafer es-Safevi bu durumdan hoşnut olmamıştı. Ortada bir gerçek daha vardı; Cafer'in yakın olduğu ve talimat aldığı Karakoyunlu devleti tarih sahnesinden çekildiğinden dolayı, Cafer mecburen Şeyh Haydar es- Safevi'ye tahammül etti. Şeyh Haydar es-Safevi daha küçüklüğünden itibaren siyasi bir figür rolünü oynamaktaydı.

Bunun iki önemli sebebi vardı. Birincisi, Şeyh Haydar, Uzun Hasan'ın yeğeni idi, ikincisi Şeyh Haydar'ın dayısının eşi Daspina Hanımdan doğan ve Hıristiyan aleminde Marta, Türkmenler'de ise, Halime olarak isimlendirilen kızıyla yapmış olduğu evliliktir.[182] Şeyh Haydar da babası Cüneyd'in yolunda gitmeyi kendisine hedef seçmiştir. Böylece, Erdebil dergâhı günden güne silah imalathanesine çevrilmeye başlamıştır. Kendi odasını silah ambarı yapmış ve müritlerini bir asker

[178] Çelenk, s. 74.
[179] Meryem, ss. 19, 12.
[180] Gencalp, s. 91.
[181] Tüysüz, s. 737.
[182] Şükürov, s. 58.

olarak eğitmiştir.[183] Kaynakların da kaydettiğine göre Şeyh Haydar, tarikatın başına geçtiği günden itibaren, günlerini kılıç, zırh, mızrak uçları yapmakla geçiriyordu.[184] Uzun Hasan, Şeyh Haydar'ın askeri gücünü kullanma fırsatını ilk olarak, Timur Sultanı Ebu Said'le olan savaşında bulmuştur. Burada Haydar, Uzun Hasan'ın ordusunda yer almıştır.[185] Bundan başka Uzun Hasan, Şeyh Haydar'ı Karakoyunlulara karşı savaşa tahrik etti. Onu savaşa ikna etmek için babası Cüneyd es-Safevi'nin ölümünü hep dile getiriyordu. Şeyh Haydar tüm müritlerine Karakoyunlu'ya karşı savaşma konusunda emir verdi. 1467 yılında olan savaşta Şeyh Haydar'ın müritlerden müteşekkil ordusu büyük bir şecaatle savaştı ve Uzun Hasan'ın da müteffik olduğu bu savaş Karakoyunlu devletinin ortadan kalkmasıyla neticeye ulaştı. Şeyh Haydar, babası Şeyh Cüneyd es-Safevi gibi Çerkezlere karşı cihat adıyla savaşmış ve büyük miktarda ganimetlerle Erdebil şehrine dönmüştür. Şeyh Haydar'ın Çerkezlere karşı savaşı ve onlara karşı olan tutumunu, Çalpert şehrinin işgal olunarak tahrip edilmesini, Venedikli diplomat Barbaro'nun naklettiği bazı tarihî bilgilerle uygunluk arz etmektedir. Onun kaydettiğine göre, bir grup aralarında silah taşımayanların da olduğu Müslümanlar, kuzey tarafına yönelmişlerdi. Söyledikleri nida ise "Kafirlere ölüm"dü. Onlar yol üstünde olan şehirlere girmiş, Hristiyanları öldürmüş, mallarını yağma etmiş ve ardından Çerkezlerin topraklarına girerek aynısını yapmışlardır.[186]

Aslında Şeyh Haydar es-Safevi'nin bu kadar hazırlık yapmasının ana maksadı babası Şeyh Cüneyd'in intikamını almak ve tarihten beri onlara bir tehdit olan Şirvanşahlar Devletini yok etmekti. Burada küçük bir açıklama yapmakta fayda vardır, ileride daha geniş olarak üzerinde duracağımız en önemli noktalardan birisi de "Kızılbaş" tabirinin ilk kez bu zamanda daha siyasî bir manaya gelmesi ve "Haydari taç" dediğimiz bu kalpak, Şeyh Haydar es-Safevi zamanında fiziki güç gibi anlamlar kazanmaya başladı.[187] Bu taç meselesinin geniş bir izahı bulunmaktadır. Safevi

---

[183] Hınz, s. 65-66.

[184] Tufan Gündüz, **Son Kızılbaş Şah İsmail,** Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2018, s. 30.

[185] Timurluların başkenti Herat eyaleti idi. Buranın sultanı Ebu Said başta olmakla birlike burada Zeydiyye mezhebi hâkim konumdaydı. Fakat, Zeydiyye mezhebi fıkıh`ta İmam Azam Ebu Hanife`ye bağlıydı. Bu mezhep mensupları ilk üç halifeye lanet etmezler ve "imam" sistemi onlarda tam oturmamıştır. Çünkü onlar ilk dört imamdan başla yerde kalanları imam olarak tanımıyorlardı. Zeydi mezhebine göre imamet İmam Zeynalabin`den sonra onun oğlu İmam Zeyde geçmiştir. İmamiler ise İmamın İmam Bâkır olduğunu iddia ediyorlardı. Zeyd bir isyan sonucu savaşarak şehid oldu. Bkz. Şehristani, **el-Milel ve`n-Nihal,** s. 251.

[186] Josaphat Barbaro, **Anadoluya ve İrana Seferler**, (Çev. Tufan Gündüz), Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2009, s. 97.

[187] *"Kızılbaş"* Şeyh Haydar zamanından itibaren daha çok kullanılmaya başlandı. Bazı tarihçiler, bu mefhumu sünni olan Müslümanlarında kullandığını ileri sürmüşlerdir. Bu düşünce Osmanlı tarihinde çok aktif olarak kullanılmamıştır. Sadece Osmanlı müftü ve şeyhülislamlarının Safeviler

devletini kuran Kızılbaşlar, eskiden de İran'da yaşamış ve İmamiyenin gulatına mensup olan şahıslardır. Safevi tarikatı, bazı aşırı Şiî görüşleri barındıran galiler gibi, Hz. Peygamber'in başına gelen bazı özel hadiseleri, imamların ve bazı Şiî tarikat önderlerinin halleriyle kıyaslamaktaydılar. Şöyle ki Şeyh Haydar'ın on iki imamı simgeleyen kırmızı başlığın giyilmesini emretmesinin sebebi, onun görmüş olduğu "rüya-ı sâdıka"sı'dır. O, rüyasında Hz. Ali (r.a)'yi görmüş ve ona oğlum diye hitap etmiş, bazı nasihatlerde bulunmuş, kendisinden sonra gelecek olan şahsın, bu alemi yeniden ihya edeceğini bildirmiş ve bunların da olması için özel bir taç'ın ihdas edilmesini ona emir buyurmuştur.[188] Yine rivayete göre, Hz. Ali (r.a) ona tacın şekil ve şemailini rüyada göstermiştir. Bu rüya hakkında farklı yorumlar vardır. Çünkü bu rüya sonraki zamanlarda Şah İsmail b. Haydar es-Safevi'ye de nisbet edilecekti. Bu başlık, üstü kırmızı, beyaz bir tülbentle çevrelenen ve yukarı doğru uzanan küçük sivri uçlu bir başlıktır. Bu başlıkta iki kırmızı ip vardı. Bunların manası oniki imamı temsil etmekteydi. Kızılbaş kavramı tarihi rivayetlere göre, sünnîlerin aleviler için kullandığı ve halk arasında yaygın olan bir tabirdir. Zamanla ise Şiî inancını taşıyan Türkmen kabilelerine verilen isim halini almıştır.[190] Bu başlık geleneği Safeviler zamanında ortaya çıkmış değildir. Hatta Kızılbaşlık mefkuresi bile, rivayetlere göre eski İran kültürünün mahsulüdür. Diğer rivayetlere bakıldığındaysa eski Türkmenleri ifade ediyor. Zerdüştler, Abbasiler zamanında hilafete karşı çıkan Hürremilerin başkanı Babek, ve Safeviler'in ulu atası olan Merzban Firuz Şah kırmızı başlık kullanmışlardır. Bunun için onları kızılbaş diye isimlendirmişlerdir. Şamanlar da genellikle ibadet sırasında başlarına dağ kuşlarının kırmızı tüylerinden oluşan dar bir kavuk giyerlerdi. Sasani İmparatorluğu zamanında Zerdüştler ve genellikle din adamları bu tür giyimi

hakkında verdiği fetvalarda buna rastlamak mümkündür. Elnur Eltürk`ün kaydettiğine göre Kızılbaşlık, ilk dönem Osmanlı devletinde de yaygın kitle durumundaydı. Çünkü Osmanlının ilk sultanlarından olan Osman Gazi`nin hocası Şeyh Edebali Hazretleri, Babai ekolünün şeyhi olan Baba İlyas`ın halifesidir. Aynı zamanda Şeyh Edebali, Vefâî tarikatına müntesip bir zattır. Osmanlıda Kalenari, Vefâî, Haydari, Bektaşi tarikatları çok yaygın göstermiştir. Kızılbaşlık da temel düşüncelerini bu tarikatlardan almıştır. Fatih Sultan Mehmet`in İstanbul fethine kadar bu tarikatlar faal olmuştur. Hatta içlerinde deliler diye bilinen askeri birlikler vardı. Bkz. Elnur Eltürk, "Şah İsmail, Daha Çok Şiîleri Katletti", **News Az. Gazetesi,** 26. 10, 2022, https://www.aznews.az/news/siyaset/114875.html

[188] Konuya kelamcılar açısından bakıldığı zaman, rüya mefhumu bilgi değeri olarak ele alınmaz. İmam Fürek, Allame Eş`ari`den naklettiğine göre, rüya objektif bilgi için geçerli değildir. Ehli-Beyt kültüründe rüyanın önemine çokça rastgelinmektedir. Bkz. Abdülgaffar Aslan, "Kelâm`da İlhamın Bilgi Değeri", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 20, 2008, s. 36: Ehli-sünnet Kelamcıları, rüyanın kesin bilgi ifade etmediğini söylemişler ve Hz. Muhammed`den bir hadisi delil göstermişlerdir. Hadisde, insanın uyku halinde mükellef olmadığı kaydedilmektedir. Bkz. Mahmut Nebati, **Bilgi Teorisi,** İnsan Yayınları, İstanbul, 2020, s. 136.

[190] Ayfer Karakaya, **Vefâîlik Bektaşilik Kızılbaşlık**, İstanbul Bilim Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 2-15.

kullanmışlardır. İran diyarı İslâm topraklarına katılınca buradaki Bâtıniler, başlarına kırmızı külah giymişlerdir. Safeviler'in kullanmış olduğu kızılbaş kavramı buradan gelmektedir.[191] Tarihte bu başlığın kullanılması aynı zamanda bir muhalefetin sembolü olmuştur. Bu külahın giyilmesi aynı zamanda mezhebî eğilimi ifade etmekteydi.[192]

Bu başlığın kullanımı Şeyh'in talebeleri arasında ve Anadolu'da yayıldı. Azerbaycan halkı Sünnî olduğundan dolayı bu başlığı kullanmayı kabul etmediler.[193] Ama Şeyh Haydar, dayısı Uzun Hasan'ın ahirete irtihalinden sonra desteğini kaybetmiştir. Çünkü Uzun Hasan'dan sonra iktidara gelen Akkoyunlu Sultan Yakub, Şeyh Haydar'ı pek önemsemiyordu. Bundan ziyade, on iki dilimli börkü takmayı yasakladı. Haydarî taç giyenlere baskı uygulandı.[194] Sultan Yakub zamanında hankahlara çok önem verilmiyordu. En çok istifade edilen merkezlerin başında medrese kurumu gelmekteydi. Bundan dolayıdır ki, önceleri mürit ve ziyaretçi akımına uğrayan Erdebil hankahı, artık gözlerden uzak kalmıştı. Bu da Şeyh Haydar'ın, Sultan Yakub'un barışçıl siyasetine gitmemeye sebep olmuştu. Şeyh Haydar'ın kısa mürşitlik zamanında Kızılbaşların siyasi çizgisi belirginleşmiş oldu. Bu hadiseler olurken, Anadolu'daki Şeyh Bedreddin'in müritleri, Şeyh Haydar'ı mutlak olarak kabul ettiler. Safevi tarikatına intisab edenler, cemaat ferdinden ziyade bu dönemde gazi unvanını taşımaya başladılar. Sünnî araştırmacıların kaydettiğine göre Şeyh Cüneyd ve Haydar'ın sahip olduğu itikat diğer aile fertlerinin itikadından çok ayrı olmakla beraber, İslâm dünyasında yaygın olan hiçbir mezhebe yakınlığı dahi yoktu. Şöyle ki, Akkoyunlu Sultanı Yakub Mirza ile Osmanlı Sultanı II. Beyazit arasında vuku bulmuş mektuplaşmada, Şeyh Haydar'ın yeni bir mezhep icat ettiği ve isminin de "Haydariyye" olduğu kaydedilmektedir. Şeyh Haydar babası Şeyh Cüneyd'den farklı olarak Anadolu topraklarını gezmemiştir.

Anadolu'dan Erdebil'e gidenleri iyi bir şekilde eğittikten sonra onlara "halife" unvanı vererek kendi memleketlerine gönderdi. Aynı zamanda onlara hankah kurmalarına ve kendisi adına hareket etmelerine izin verdi. Safeviler'in Anadolu'da bu kadar hızlı yayılmasının sebebi, onlar sufi akımı, Türkmen aşiret geleneği perdesi altından tebliğ ettiklerinden dolayıdır. Anadolu'da olan Türkmen aşiretleri ile Safevi

[191] Bahattin Olcay, "Safevilerin Heterodoksi Açıdan Değerlendirilmesi", **Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2021, s. 9.
[192] Hasan Gümüşoğlu**, İslâm Mezhepleri Tarihi,** Kayıhan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 244.
[193] Gençalp, s. 97.
[194] Hınz, s. 66: Mesut Çakır, **İmam Birgivî ve Kitâbu`l-Îman**, Ravza Yayınları, İstanbul, 2020, s. 171.

Hanedanı arasında akrabalık bağları kuruluyordu. Zaten tarikat mensuplarının büyük bir kitlesi vardı. Bu aynı zamanda Osmanlı Hükümeti'ne de pahalıya patlayabilirdi.[195] Haydar'ın fikri anlamda sapık olmasının temelinde müritlerin ona aşırı anlamlar yüklemesinden kaynaklanmaktaydı. Şeyh Haydar, bununla en büyük siyasî plan olan propaganda ağını kuruyordu.[196] Şeyh Haydar b. Cüneyd'in Anadolu'daki yetkili halifesi Tekelülerden Hasan'dı. Şah Kulu Bey, Tükelü Hasan'ın oğludur. Şahkulu'nun çıkardığı isyan Erdebil'den alınan emir üzerine çıkarılmış ve Osmanlı'yı buhrana sokmak amacıyla yapılmıştır. Rivayete göre Osmanlı devleti bu isyandan sonra Anadolu'da yaşayan kırk bin Aleviyi katletmiştir. Bu, asılsız bir rivayettir. İran tarih kitapları, bu yanlış bilgiyi kaydetmekle iktifa etmemiş, hatta Osmanlıların onlara yaptığı acı işkenceleri de uydurma kaynaklar ışığında ele almışlardır. Bu bilgilerin ilk kaynağı olarak İdris Bitlisi'nin (ö. 926/1520) oğlu Mehmet Çelebi olarak gösterilir. Mehmet Çelebi, *"Selimşahname"* isimli eserini babasını notlarını derleyerek ortaya çıkarmıştır. Bu esere kendi görüşlerini de ilave etmiştir. Kırk bin Alevinin öldürülmesini ifade eden rivayetin dayanağı olmayıp Mehmet Çelebi'nin kendi görüşüne dayanmaktadır. Aynı zamanda bu eser tarihi hadiseler açısından bazı yanlış bilgiler ihtiva etmektedir. Ne yazık ki bu bilgiyi Hammer ve bazı tarihçiler Çelebi'ye dayanarak zikretmektedir. Aynı zamanda yerli, yabancı hiçbir araştırmacı bu dönemi incelerken bu konuya değinmemiştir. Bu da mezkûr hadisenin muteber olmadığına delildir. Meselenin aslı ise, Osmanlı hükümetinin İran`a casusuluk yapanları cezalandırması ve elebaşların elinden topraklarının alınması olmuştur. Bununla ilgili geniş araştırma ve kendisi de Alevi olan Mustafa Akdağ`a göre kırk bin rakamı şişirdilmiş bir rakamdır. Kendisi hatta o dönem Osmanlı mahkeme davalarını incelediğini ve böyle bir davayı destekler bir delilin olmadığını ifade etmektedir.[197] Şeyh Haydar es-Safevi askeri gücünü tecrübe amacıyla Azerbaycan'ın kuzeyine doğru harp amaçlı seferler yapmaktaydı. Şeyh Bedreddin ile başlayıp, Şeyh Haydar'la biten bu dönem tarikat geleneği, aşırı sufi düşünceleri de kendisinde barındırmaktaydı. Burada iki maksat vardır. Bunlardan birincisi, fikri-ideolojik yönünün bulunması; diğeri ise, saldırgan, heterodoks bir yapıya sahip olmasıdır. Şeyh Haydar daha sonraki

[195] Taha Akyol, **Osmanlı`da ve İran`da Mezhep ve Devlet,** Doğan Kitap, İstanbul, 2013. s. 59.
[196] Ali Çelik, **Çepnilerin Anadolu`nun Türkleştirilmesindeki Yeri ve Önemi**, Türkler Ansklopedisi, Ankara, 2002, s. 516.
[197] Bu konuyla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Ekrem Buğra Ekinci, "Çaldıran", **Derin Tarih Dergisi,** Eylül, 2020. https://www.ekrembugraekinci.com/pdfs/Ekrem%20Bugra%20Ekinci-revize.pdf. (02.01.2023).

zamanlarda gücünü göstermek ve etrafındakilere gözdağı vermek adına bazı askeri seferler düzenleyecekti. Şeyh Haydar es-Safevi'nin, Çerkezlerden sonra çıkacağı bu ikinci askeri sefer, çevre ülkelerin sultanları tarafından tepkilere sebep olacaktı. Akkoyunlu Sultanı Yakub Bayat, bu kez iyice kızmış ve sefer sonrası Tebriz şehrine gelmesi için Şeyh Haydar'a emir ihtiva eden bir mektup göndermişti. Seferi bitiren Şeyh Haydar, döndüğünde Tebriz sarayında Sultan Yakub Mirza'yla görüştü. Sultan Yakub onu iki noktada itham etti. Birincisi, yaptığı şeylerin hükümete başkaldırı mahiyetinde olması, diğer sebep ise etraftan gelen şikayetlerin baş müsebbibi olmasıydı. Çünkü Haydar, önüne geleni yağma ediyor, kafir damgası vuruyor, mallarını ve canlarını kendisine helal görüyordu. Bu gibi noktaları göz önünde bulunduran Sultan Yakub, ona bir daha bu tür hareketler yapmayacağına dair yemin ettirdi. Bundan sonra Şeyh Haydar bir müddet siyasi platformdan uzak durdu. [198]

Şeyh Haydar, annesi Hatice Hatun'u Kum şehrine gönderdi. Bundan maksatsa annesi vasıtasıyla Sultan Yakub'dan ikinci bir sefer için izin istemekti. Sultan Yakub, Şeyh Haydar'ın Tebriz'de ettiği yeminine güvenerek ona izin verdi. Bununla birlikte, Şeyh Haydar'ın çıkacağı bu ikinci askeri seferinde eğer zora düşerse, Şirvanşah Ferruh Yassar'dan ona yardım etmesini rica etti. Ama Şeyh Haydar'ın bu seferdeki amacı öncekilerden farklıydı. Çünkü bu seferde amacı, babası Şeyh Cüneyd'in ölmesine sebep olan Şirvanşahlar Devleti'yle savaşmak ve babasının intikamını almaktı.[199] Şeyh Haydar kendi müritleriyle hırsla ilerlemekteydi. Şeyh Haydar, Kür nehrini geçti ve Mahbudabad şehrinin altını üstüne getirdi. Bu zaman diliminde Şirvanşah Ferruh Yassar, oğlunun düğün hazırlıklarıyla meşgul olduğundan bu gelişmeleri daha yakından izleyemedi. Aynı zamanda Akkoyunlu Yakub Mirza Şirvanşah'dan, Haydar adına yardım istemişti. Ferruh Yassar bu isteği yerine getirdi ve Haydar'ın gelen

[198] Faruk Sümer, **Oğuzlar,** Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972, s. 150.

[199] Şirvanşahlar Devleti Azerbaycan`ın kudretli devletlerinden birisiydi. İtikatta Ehli-sünnet olmuşlardır. Sasanilerin son döneminde, Şabran eyaleti ve çevresinde yerleşmiş olan hakimler "Şirvanşah" ünvanını taşımaktaydı. Bu isim, bir müddet sonra kurulacak olan Hanedanın ismini teşkil edecekti. Tarihi malumatlara binaen, bu devletin temeli Sasani İmparatoru I. Ardeşir zamanına kadar gitmektedir. Bu zamanlarda Sasani İmparatorları bazı eyaletlerde olan hakimlere "şah" rütbesini taşımaya izin vermekteydi. Timur Devletine karşı mücadelelerde bulunmuş ve Karabağ`da Timurla bir mükavelename imzalanmıştır. Şirvanşah`lar devletinin başkenti Şamahı şehri olmuştur. Bu şehir yetişdirdiği din adamları, alimler, medreseler, şairler, sanat ustaları açısından çok önemli bir konuma sahipti. Bakü Şehri, liman şehri olduğundan dolayı buraya doğu ülkelerinden fazla tüccar gelmekteydi. Hazar Denizi vasıtasıyla ticareti ellerinde bulundurmaktaydı. Şirvanşah`lar devleti Safevi Tarikatı`nın mutlak oterite sahibi, şeyhlikten şahlığa yükselen I. İsmail b. Haydar b. Cüneyd es-Safevi tarafından 1501 yılında işgal edilene kadar, Azerbaycanın kudretli devleti olmuştur. Azerbaycan, tarih açısından devlet geleneğini Şirvanşahlar devletinden almaktadır. Bkz. Naile Velihanlı, **Azebaycan Tarihi**, Bakü İlim Neşriyyatı, Bakü, 2007, s. 246.

elçisine kılıç, zırh gibi savaş aletleri gönderdi. Bunun yanında kendisi bir haberci de göndererek yardımını esirgemeyeceğini, elinden gelen yardımı yapacağını, Çerkez ordusuyla olacak savaşta sıkıntıya düşerse elçi göndermesini, yardım, destek gibi konuları teyit ettirdi. Ortada bir hilenin olduğunu bilmiyorlardı. Çünkü Şeyh Haydar b. Cüneyd es-Safevi, Şirvanşahlar memleketine elçi göndermesinin asıl maksadı, onların ordularının sayısını, hangi taifelerden müteşekkil olduğunu, Payitahtı hangi askeri birlikler koruduğunu, Şirvanşahlar devletinin silahlarının genellikle hangi bölgede depolandığı gibi hususlarda istihbarat toplamak için göndermiştir.[200] Haydar, gelen elçiye çok sert sözler söyledi. Şirvanşah Ferruh hakkında ileri geri konuştu. Bununla da kalmayarak elçinin atını elinden aldı. Bu haberleri elçi, bir gün yayan gittiğinden dolayı, savaşa bir gün kala haberi ulaştıra bildi.[201] Şeyh Haydar, Ferruh Yassar'ın olmamasından istifade ederek Şamahı şehrine saldırdı ve Mahmudabad şehrine yaptığının aynısını Şamahı şehrine yaptı. Ferruh Yassar, bu gelişmelerden sonra ailesini Gülistan Kalesi'ne gönderdi. Ama tüm uğraşlara rağmen başkenti olan Şamahı'yı Şeyh Haydar'ın pençesinden kurtaramadı. Kısa bir sürede Şirvanşahı'nın emriyle Şirvan eyaletinde olan tüm komutanlar toplanacak ve taarruza geçeceklerdi. Bunu öğrenen Haydar, Gülistan Kalesi'nin kuşatmasını kaldırdı ve üzerlerine gelecek orduya karşı saldırı emri verdi. Şirvan emirlerinin topladığı ordu, Şeyh Haydar tarafından dağıtıldı. Ferruh Yassar, Karakoyunlu devletinden yardım istedi. Şeyh Haydar hemen Derbent şehrine sığınarak müdafa olunmayı düşündü. Derbentliler ise onun geçişine izin vermediler. Haydar burada ikinci kez Derbent şehrini darmadağın etti.[202]

Şirvanşah Ferruh Yassar, Sulut kalesindeydi. Sultan Yakub, Şirvanşah'ın mektubunu alır almaz hemen bir ordu gönderdi. Elburuz eteklerinde savaş başlamış oldu. Savaşın ilk merhalesinde Şeyh Haydar es-Safevi'nin müritleri üstünlüğü sağlasalar da, Şeyh Haydar boynundan okla vurularak yaralandı. Şeyh Haydar, müritleri tarafından atların arasında gizlenmek istendi. Fakat onların uzun çarpışmalardan dolayı güçleri tükenmişti. Savaşacak takatleri kalmamıştı. Kızılbaşlar, savaşın daha da şiddetlenmesinden sonra, can vermekte olan Şeyh Haydar'ı rakiplerine terk ederek kaçtılar. Şeyh Haydar'ın başı müttefikler tarafından kesildi. Bu baş,

[200] Elnur İsmailov, **Şirvanşahlar Devleti DerbendiÎer Hanedanı**, (Yüksek Lisans Tezi,), Bursa Uludağ Üniversitesi, 2016, s. 90.
[201] Cihangir Zeynaloğlu, **Şirvanşahlar Yurdu**, Sebat Yayıncılık, İstanbul, 1931, s. 136.
[202] Hınz, s. 74.

Bakü'ye götürüldü. Ardından Sultan Yakub'a zafer haberini vermek üzere giden elçi, bu başı da kendisiyle birlikte götürdü. Sultan Yakub, ibret olsun diye onu ahaliye teşhir etti. Ardından da annesi Halime Begüme verilmesini emretti.[203] Şeyh Haydar b. Cüneyd es-Safevi öldükten sonra, Safevi tarikatında fetret dönemi yaşanmıştır. Şeyh Haydar'ın ölüm haberi, komşu eyaletlere ulaştığında derin yankılara sebep oldu. Akkoyunlu Sultanı Yakub Mirza, Osmanlı Sultanı Beyazid-i Veli'ye bir mektup yazmış, Şirvanşahlar'ın memleketinde olmuş olan savaşı, Şeyh Haydar'ın çirkin maksadını, Azerbaycan topraklarında yapmış olduğu katliamları, Şamahı ve Derbent ahalisine yapmış olduğu tüm zulümleri detaylı bir şekilde gönderdiği mektuba kaydetti. Ayrıca Sultan Yakub, onun İslâm âlemi için çok tehlikeli biri olduğunu söylemiş ve onun ölümüyle İslâm alemi onun şerrinden kurtulduğunu kaydetmiştir.[204]

Sultan II. Beyazıt, bi'l-mükabele Akkoyunlu sultan Yakub'a tebrik ifade eden cümleler yazmış, Şeyh Haydar'ın aşırı görüşlü birisi olduğunu ve müritleriyle birlikte çok fitnelere sebep olduğunu kaydetmiştir. Safevi tarikatının Anadolu'da yayılmasının, merkezi tekkeye bağlı hankahların inşa edilmesi, Anadolu'da siyasi ve dini istikrarın bozulmasının temelinde yatan diğer önemli sebep de II. Beyazid'in gevşek idare sistemi olmuştur.[205] Şeyh Haydar es-Safevi, Şirvanşahlar devletinin üzerine yürürken, onun asıl maksadı intikam olduğu gibi, yıllar sonra Şirvaşahlar üzerine yola çıkacak olan Şah İsmail b. Haydar es-Safevi'nin de maksadı, babası Haydar'ın intikamını Şirvaşahlar'dan almak idi. Safevi tarikatında politik ve mezhep tagayyürü meselesi Hoca Ali es-Safevi zamanında olsa da, Cüneyd b. İbrahim es-Safevi ve onun oğlu olan Şeyh Haydar es-Safevi zamanında zirvesine ulaşmış oldu. Şeyh Haydar es-Safevi'nin dini düşüncesi, sahip olduğu itikat günümüzde de tartışma konularından biridir. Bu konuda yazılmış en önemli ve kapsamlı eserlerden biri de, "*Tarihi İnkılab-ı İslâm*" isimli eserdir. Aynı zamanda, "S*elimnâme*" ve "*Alem Arây-ı Eminî*" eserlerinde de konuyla ilgili malumatlar vardır. Şöyle ki umumi muhtevaya göre Şeyh Haydar b. Cüneyd es-Safevi'nin inancı, Anadolu'daki Celâyirîler'in inancı gibidir. Burada göze çarpan diğer önemli konulardan biri de, Osmanlı Padişahı Beyazıt'la, Akkoyunlu Sultanı Yakub Mirza, Haydar'ın Şirvan eyaletinde öldürülmesinden sonra gerçekleşen mektuplaşmalarda, Şeyh Haydar'ın "Haydariye"

[203] Sara Aşurbeyli, **Şirvanşahlar Devleti VI-XVI asırlar**, Bakü Avrasiye Neşriyyat, Bakü, 2006, s. 32.
[204] Şükürov, s. 65.
[205] Şükürov, s. 65.

diye anılan bir mezhep dahi tesis ettiği ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte, Osmanlılarda II. Beyazıt zamanında Erdebil şehrini merkeze alarak kendi propagandalarını yayan Safevi tarikat şeyhlerine karşı bir metin kaleme alınmıştır. Bu risale, onların genel aşırı görüşlerini tenkidî yönden ele alınmış ve bazı şüphelere cevaplar verilmiştir.[206] Şeyh Haydar es-Safevi'nin bu mezhebi kurması ve bu düşünceleri yayması, Osmanlı ve Akkoyunlu sultanlarını kendisine düşman etmeye yeterli sebep olmuştur.[207] Konuyla ilgili başka bir iddia da Haydar'ın ilk dönemlerde aşırı fikirlere sahip olmadığı yönündedir.[208] Ama bu fikir sahipleri azınlıkta kalmaktadır. Şeyh Haydar aynı zamanda sistemleşmiş bir siyasi çizgiyi izlemekte olan bir tarikat bıraktı. Şeyh Haydar'ın öldürülmesinden sonra, onun Anadolu'daki müritleri bir dönem kendi aralarında parçalanma olsa da, Şeyh Haydar'ın Anadolu'da kurmuş olduğu halifelik sistemi onları kendi aralarında parçalanmaya imkân tanımadı. Anadolu'daki hankahlar, parçalanmış olan müritleri birleştirdiler ve o zaman Osmanlı Devleti'nde olan isyan ve fitnelerin müsebbibi oldular.

3.5. SAFEVÎLER'İN MEŞRÛ'İYYET KAZANMA ÇABALARI

Moojan Momene göre Safeviler, devletlerini ve kendilerini hukuken ve dinen İran'da meşru göstermek için iddialarını üç esasa dayandırdılar. Bunlardan birincisi, Şah İsmail b. Haydar es-Safevi, tarikat zincirini Safeviler'in ulu atası Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili'den almış ve ağabeyi Sultan Ali tarafından bu makama veliaht olmuştur. O, tarikatın lideri ve aynı zamanda Mürşid-i kamil konumundadır. İkinci bir sebep ise, Şah İsmail bu devleti kurarken meşruiyet sorunuyla karşılaşacağından dolayı kendi nesebini İmam Kazım'a dayandırmıştır. Çünkü Şiî düşüncesinde İmam soyundan olmayanın hâkimiyeti meşru değildir. Üçüncü sebep ise tamamen eski Sasani düşüncesine dayanmaktadır. Sasaniler, genellikle kendi krallarını "Allah'ın yer üzerindeki gölgesi" olarak isimlendirmekteydiler. Böylelikle Kızılbaşlar, kendi mürşitleri olan Şah İsmail'e bazı ruhani vasıflar atfetmeye başladılar.[209] Soy şeceresi meselesinde de kaydedilen bilgilere binaen, Şah İsmail, kendisini bulunduğu coğrafyanın hukuki emiri olarak görmekteydi. Burada değinilmesi gereken bir diğer

[206] Mehmet Kalaycı, **Osmanlı Sünniliği**, Otorite Yayınları, İstanbul, 2015, s. 156.
[207] Hınz, s. 98.
[208] Gencalp, s. 34.
[209] Akyol, s. 95.

önemli nokta da şudur: Uydurulan soy şeceresinin yanında Gaib olan imam adına devleti yönetme hukukunun da kendilerinin olduğunu iddia etmeleridir. Bunun nedeniyse Şah İsmail ve ondan sonra gelenler, Akkoyunlu hanedanıyla olan akrabalık bağlarına dayanmışlardır. Şeyh Cüneyd es-Safevi ve Şeyh Haydar es-Safevi tarafından tesis edilmiş olan bu akrabalık sistemi, Şah İsmail ve halefleri için meşru ve kanuni bir özellik taşımaktadır.[210] Şah İsmail gerek Tebriz'e girerken gerekse de hâkimiyeti kurduktan sonra onlardan meşruiyetleri hakkında bir şey sorulmamış ve aynı zamanda böyle bir sorun yaşamamışladır. Safeviler'in bu sorunla karşı karşıya kalma dönemi Şah Abbas dönemi olmuştur. Çünkü ulema bir zaman sonra Safeviler'e karşı çıkacak ve imamın halifesi teorisini ve Allah'ın yer üzerindeki gölgesi anlayışını kabul etmeyeceklerdi. Ahmed Erdebili, Şah Abbas'a karşı çıkmış ve ona ilahi yetki ile hükmetmediğini sadece imam vekilliği yaptığını ve bu görevin onun üzerine bir emanet olduğunu söylemiştir.[211] Bu gelişmelerden sonra, ulema sınıfının gücü ve konumu onların lehine değişecekti. Çünkü ulema, imam tarafından verilen bu emanetin icrasının doğru olup olmayacağı meselesine bakacaktı. Bununla da ulema bu devlet yönetiminin esas merciî konumuna yükselecektir. Zamanla başka tezler de ileri sürülmeye başlandı. Çünkü İmam adına yönetilen devlet devletin başkanı bazı hususiyetlere sahip olması gerekiyordu. Kamil bir karakter, sağlam bilgi, dini bütün meselelerde müçtehit olması bu önemli vasıfların başında gelmekteydi.[212] Zaten On İki İmam Şiîliği, tarikat ve diğer sufiî oluşumlardan daha geniş siyasî ve idarî nüfuz alanına sahiptir. Bu taifenin, takip ettiği mezhebî eğilim, onların aynı zamanda meşruiyetini sağlamaktaydı. İlk dönem Safeviler'de, meşruiyet meselesine dair bazı aşırı fikirler de seslendirilmiştir. Bununla ilgili olarak Fransız seyyahlarından olan Chardin, Safevi şahına olan itaati ve onun otoritesi hakkında bazı bilgiler kaydetmektedir. Onun üzerinde durmuş olduğu önemli konulardan birisi de Padişah ve peygamber arasında manevi ve otoriter bir bağın olması ve Safevi devletinin şahının Peygamber gibi hem dini hem de dünyevi işlerde hüküm sahibi olduğunu söylemesidir. Aynı dönemde Safevi topraklarında yaşayan halk da bu düşüncede hemfikir olduğu bilinmektedir. Allah'ın yönetme hukukunu önce peygambere, ardından On iki İmama verdiğini sonra ise, gaybet döneminde bu yönetim hakkın

[210] Faruk Sümer, "I. ve II. Abbas Devirleri", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 69, Aralık, 1990, s. 10.
[211] Ekber Ahmed, **İslamın Keşfi, İslam Toplumu ve Tarihi**, (Çev. Lütfullah Karaman), İz Yayınları, İstanbul, 1994, s. 149.
[212] Çelenk, s. 138.

sahibinin Safevi şahları olduğuna inanmışlardır.[213] Kurmuş oldukları sistem, sufilerle beraber Şiî olmayan İran halkının hepsini kapsayacaktı. Burada yine Sasani etkisini görmekteyiz. Çünkü Şah İsmail'in bu otoritesi, Sasani Kisrâsı'nın otoritesi kadar mutlaklık arz etmekteydi.[214] Şia tarihi imamların vefatlarından sonra iki kısımda incelenmektedir. Sefirler döneminden sonra başlayan dönemde yani Gaybet-i Kübra döneminde yönetimler, melikler, imama niyabeten hükmetmişlerdir. İmamiye mezhebi, bu ikinci dönemde bazı devlet ve hanedanlıkların himayesinde gelişmiştir.[215] Buveyhiler'den sonra sıra Safeviler'e gelmiştir. Hâkimiyetlerinin meşruiyet temelinde imami mezhep olduğu için, Safeviler imamiye mezhebi açısından çok büyük bir önem arz etmektedir. Karizma üzerine kurulan bu inanç ve düşünce sistemi zamanla yerle yeksan olacaktı. Aynı zamanda bu karizmanın dayanağı olan Allah'ın gölgesi fikri, Çaldıran savaşından sonra hiç dillendirilmeyecek ve Safevi Şahlarının kendilerine meşruiyet iddiaları için aldığı sebeplerden biri ve en önemlisi sekteye uğrayacaktı. Şah İsmail es-Safevi zamanında manevi yönden meşruiyet zedelenmişse de, Şah İsmail zamanından sonraki süreçte Şah Abbas'ın iktidarı zamanında bu iş manevi yönden soyutlanacak ve hâkimiyet esaslarına göre tayin edilecekti. Safevi şahlarının meşruiyeti, aynı zamanda Şah Sultan Hüseyin zamanında da gündeme gelecekti. Üçüncü defa gündeme gelen bu mesele, Muhammed Yusuf İsfahani'nin yazmış olduğu "*Risâle*" isimli eseriyle bir nebze de olsa açıklığa kavuşmuştur. İsfahanî yazmış olduğu bu eserinde Safevi şahını methetmiş, halkın ona itaat etmesine vacip hükmü vermiş ve bu söylediklerine delil olarak bazı nasları kendi maksadı doğrultusunda tevil ederek yetinmiştir. Yusuf İsfahani aynı zamanda padişahlık vasfının Safevi Şahlarına Allah tarafından bahşedildiğini ileri sürmüştür. İsfahani aynı zamanda bu meşruiyete karşı çıkanların Osmanlılar, Özbekler ve İran halkının sünnî mezhebe müntesip olanlarıdır demiştir.[216] Her ne olsa da Safeviler'in kullandığı *"Şah"* ünvanı, Osmanoğulları'nın kullanmış olduğu *"Sultan"* unvanından daha büyük ehemmiyet arz ediyordu. Çünkü Şah, Tanrının gölgesi ve Onikinci İmamın yer üzerindeki temsilcisi konumundaydı.[217]

[213] Gülay Karadağ Çınar, "Safevi Devleti`nde Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar ve Şiî Ulemayla İlişkileri", **İran Çalışmaları Dergisi**, C: 1. s.: 21, 2017, s. 31.
[214] Akyol, s. 96.
[215] Fığlalı, s. 179.
[216] Karadağ, s. 22.
[217] Akyol, s. 97.

Safeviler, kendi meşruiyetlerini sağlamlaştırma ve bu mesele üzerinde çıkacak isyanların karşısını alma adına bazı tedbirler aldılar. Bunun başında, Şia'nın önde gelen bazı ulemasını İran coğrafyasına getirmek ve bir nevi onların vereceği fetvalarla kendi işlerine de meşruiyet kazandırmaktı. Çünkü ortada büyük bir boşluk bulunuyordu. İlan edilen yeni mezhebe dair İran topraklarında bir âlim veya telif edilmiş bir kitap dahi bulunmamaktaydı.[218] Şiî-İmâmiyye mezhebini yaymak maksadıyla gelen ulemanın rolü zamanla arttı ve tüm siyasî icraatlardan sonra onların tek ve kâmil merciî olduğu fikri güçlenmeye başladı. Dikkat çeken bir husus vardır ki, o dönemde gelen ulemanın ekserisi Arap olmuştur. Cebeli-Amil, Şam ve Bahreyn ülkelerinden gelmekteydi. Ülkeye gelen bu âlimlerin sayesinde Safeviler ilk baştaki ifrat düşüncelerinden az da olsa çekinmişlerdi. Çünkü Safevi Şia'sı, kitabi olmayan, temel öğretilere dayanmayan, kulaktan duyma ve intikam üzerine bina edilmiş bir devlet idi. Cebeli-Amil uleması ve Bahreyn'den gelen âlimler sayesinde "Oniki İmam"cı düşüncesi yayılmaya başladı.[219] Buradan gelme sebeplerinden birisi, daha ilk zamanlarda o topraklarda Şiî-İmami eğilimin olması ve ellerinde bazı telif edilmiş eserlerin bulunmasıdır. Safeviler'in tebliğ metodu ve insanlara yöneliş tarzı, Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili'den itibaren dini-ilmi metinlerle değil, şiirvâri tebliğler, sufi-mistik düşüncenin tesirinde yazılan bazı medh ve tasavvufi öğütler tarzında olmuştur. Ama bu metod, yeni devletin tebliğ ve öğretim programı için yeterli olmayacaktı. İranlı fakihlerin de yetersiz olmasından dolayı ithal-i ulema yoluna gittiler.[220] Bütün bunların amacı iktidarı sağlamlaştırma ve olabilecek ayaklanmaya karşı sıkı tedbirlerden başkası değildir. Ali Şeriati şöyle bir olay aktarmaktadır: Hz. Ebû Bekir (r.a) halife olduğu zaman Ebu Süfyan, Hz. Ali'nin evine gelmiş ve bu duruma karşı çıkması için onun beynini dolduruyor ve hilafetin onun hakkı olduğunu ve Hz. Muhammed'in akrabalık yönünden ona daha yakın olduğunu telkin ediyordu. Hz. Abbas'a haykırarak Hz. Ali'ye biat edilmesinin lüzumlu olduğunu söylüyordu. Burada bağıran ses, Safevi

[218] O dönemlerde, bu coğrafyada şiîliğe dair sadece bir tane kitap bulunmaktaydı. Bu kitap Allame İbn Mutahhar el-Hilliye ait "Kavaidu`l-İslam" eseridir. Çünkü bu dönemde İran coğrafyasının ekserisini sünniler oluşturmaktaydı. Hamdullah Mustövfi el-Kazvinin kaydettiğine şiîler, göre İranın batı kısmında Ferahan, Kum, Abe gibi şehirlerde daha çok meskun idiler. Bkz. Mehmet Çelenk, **İranda Şiîliğin Seyri**, Emin Yayınları, Bursa, 2016, s. 180.

[219] Daftary, s. 109.

[220] Vecih Kevserani, **Fakih ve Sultan**, (Çev. Ramazan Yıldırım), Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 2006, s. 156.

Şiası`nın sesidir. İktidara harisliğin ve katı düşmanlığın sesidir. Zira Hz. Ali onu bu tefrika dolu fikirlerinden dolayı huzurundan kovmuştur.[221]

3.6.Şah İsmail b. Haydar es-Safevî Dönemi

Şah İsmail es-Safevi, seleflerinden farklı olarak iki makamın sahibi olmuştur. O babası Şeyh Haydar es-Safevi'nin Kafkaslar'daki ölümünden sonra Şeyhlik makamına gelmiştir. Uzun uğraşlardan sonra, Safevi hanedanından olan Şah İsmail'e aynı zamanda şahlık makamı da nasip olmuştur. Şah İsmail, Diyarbakır vilayetinde doğmuştur. Haydar'ın ölümünü takiben kızılbaş taraftarları, Şeyh Ali'nin etrafında toplanmışlardı. Akkoyunlu Sultanı olan Yakub Mirza, Safevi şeyhlerinin siyasi gücünü ve faaliyetlerini iyi bildiğinden ve Haydar es-Safevi'den sonra bir daha fitne yaşanmamasını istediğinden dolayı, küçük İsmail'le beraber iki kardeşini ve annesi olan Alemşah Begimi Fars ilindeki İstahr kalesine hapsettirmiştir.[222] Yakub Mirza zamanında, Uzun Hasan'ın ölümünden sonra taht kavgası devam etmekteydi. Yakub Mirza'nın vefatının ardından Akkoyunlu tahtına Sultan Rüstem Mirza oturmuştur. Sultan Rüstem Mirza, Sultan Yakub zamanında İstahr kalesine (İstahryâr, Şikeste Kalesi ve Şeknevân Kalesi, Eşkünevân) hapsedilen Şeyh Haydar'ın iyalini serbest bırakır. Şeyh Ali de aynen babası ve dedelerinin yolunu gitmiştir. Şeyh Ali es-Safevi'nin siyasi platformda karşısında ilk gördüğü, Akkoyunlu Rüstem Mirza olmuştur. Çünkü Akkoyunlular, Şeyh Ali'yi kendileri için tehlikeli biri olarak görmekteydiler.

Şeyh Ali'nin İstahr kalesinden çıktığını duyanlar, hemen onun etrafında toplanmışlardı. Medeniyet ve kültür anlayışları olmayan Safeviler, cihat adıyla her yeri yağmalıyorlardı. Kendi yiyeceklerini temin etmek adına yerli halkın malını gasp ediyorlardı. Azerbaycan'ın yerli öntecileri Akkoyunlu sarayına kendi şikayetlerini gönderdiler. Bundan sonra onlara Azerbaycan vilayetlerine girmeleri yasaklandı. Rüstem Mirza, Şeyh Ali`nin babası Haydar ve dedesi Cüneyd gibi devlet ve siyaset hırsı olduğunu iyi biliyordu. Böylelikle etraftan gelen bazı şikâyetler ve Şeyh Ali'nin yaptığı bazı huzursuzluklardan dolayı, Akkoyunlu hükümetinin onlara karşı tutumu

[221] Ali Şeriati, **Ali Şiası Safevi Şiası**, (Çev, Feyzullah Artinli) Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 206.
[222] Tahsin Yazıcı, "Safeviler", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Ankara, 2008, Cilt: 8, s. 54.

değişti.[223] Rüstem Mirza, bir savaş sonucu Şeyh Ali fitnesini ortadan kaldırabilmiştir. Şeyh Ali ölmeden önce kendi mürşitlik makamına küçük yaşta olan İsmail'i halef tayin etmiştir.[224] Bunların ardından İsmail'i bazı kızılbaş büyükleri ata toprağı olan Erdebil şehrine kaçırırlar. Erdebil şehrinde onlar için en emin yer, Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili'nin türbesi idi. Akkoyunlu Sultanı Rüstem Mirza, İsmail'i bulması için Türkmen aşiret reislerinden olan Aybe Sultanı Erdebil Şehrine gönderdi. Erdebil şehrine gelen Aybe Sultan, İsmail'i bulma adına şehrin altını üstüne çevirir. Ama bu olayın olduğu vakitte, İsmail'i, annesi Alemşah Begümü alarak eski Safevi müridanından olan Kakuli beyin evinde gizletir. Aybe Sultan'ın Erdebil'den çıkmasına kadar bu hanede kaldılar.[225]

İsmail'in emniyeti hakkında istişare toplantısı kurulmuştu. Şeyh Cüneyd es-Safevi'nin kızı olan Paşa Hatun, İsmail'in Reşt melikliğine götürülmesini istedi. Bunun yanında da Aybe Sultan, İsmail'in teslimi hakkında arka arkaya mektuplar göndermektedir. Emir Muzaffer, İsmail'in muhafızı konumundaydı. Onun emriyle hareket ediliyordu. Fakat uzun seferden sonra Reşt eyaletine gelmişlerdi. Reşt, farklı milletleri barındıran bir yerleşim yeri olduğu için karışıklık çıkma ihtimali yüksekti. Bu sebeple müritler burayı İsmail için uygun görmediler. Reşt şehrinden sonra en uygun yer, Gilan beldesidir. Müritler, İsmail'in kalması için Gilan şehrini uygun gördüler. Karkiya Ali, İsmail'i çok sevdiğini ve onu ağırlamaktan şeref duyduğunu ifade etmiştir.[226] İsmail burada kaldığı zamanda, Karkiya'nın İsmail için tutmuş olduğu hocası Şemsettin Lahici'den ders almıştır. Şemsettin Lahici, İsmail'e burada kaldığı sürece Arapça ve Farsça öğretmiş ve bazı bilgiler vermiştir.[227]

İsmail'in hayatında büyük rol oynayan hocası, ona hep ihtiram gösteren, muhafaza eden zat Şemsettin Lahici'dir. Gilan diyarından olan bu şahıs Şiî itikadı üzerinde bir âlim idi. Şah İsmail'in sonraki zamanlarında ifrat derecesinde Şiî olmasının temelinde Şemsettin Lahici'nin etkisi gelmektedir. Gilan memleketi, Karkiya zamanında Hasan Sabbah'ın ve Şubiye'nin veliahtı rolünü oynamaktaydı.[228]

---

[223] Gencalp, s. 105.
[224] Efendiyev, s. 36.
[225] Çetinkaya, s. 449.
[226] Efendiyev, s. 36.
[227] Geniyev, s. 143.
[228] Şu`ûbiyenin temelde onbir önemli kanunu vardır. Bu onbir kanun, aynı zamanda Safeviler devletinden sonra İran topraklarında hakim olan idelojinin temelleri sayılmaktadır. Umumi muhtevaya bakıldığında, Sasani İmparatorluğunun dağılması meselesi ön plandadır. Çünkü bu inanç onlarda muhalif ruhunu diri tutmaya hizmet etmektedir. Hz. Ömer ve Hz. Ali, bu kanunlarda

İsmail'in büyüdüğü ortam ve hocası, onun tefekkür ufkunda büyük bir yer işgal etmektedir. Çünkü küçüklükten itibaren etrafında hep harp, kan, çekişme ve.s görmüştü. ortada çok önemli bir sorun vardır. Bu sorun çözülürse, Safeviler'in son dönemi çözülmüş olacaktır.

Acaba neden Safevi tarikatı İsmail'in büyük kardeşi İbrahim hayatta olduğu halde o mürşitlik makamının halefi seçildi? Neden İsmail'in hocası Şemseddin Lahici hakkında geniş bilgiye rastlayamıyoruz? Maalesef Lahici hakkında susan tarih, İsmail'le birlikte İstahr kalesinde tutuklu olan kardeşler hakkında da susmaktadır. Onlar da İsmail ile birlikte çıkmışlar, fakat üzerinde çokça sermaye yatırılan şahıs, İsmail b. Haydar es-Safevi olmuştur. Şemseddin Lahici, Şiî bir din adamı olmakla beraber, katı bir Fars milliyetçisiydi. O, Şah İsmail'in siyasi otoritesini de göz önünde bulundurarak, onu kendi temayüllerinde yetiştirdi. Gilan vilayeti o zamanlarda iki hanedan tarafından idare edilmekte idi. Karkiya bile kendisinin Sasani imparatorlarının sülalesinden geldiğine inanmaktaydı. İsmail'in Şiî olmasında Şemseddin Lahici'nin rolü olduğu gibi, altı yıllık öğretmenliği döneminde ona bazı tecrübi şeyler aşılamıştır. Safevi devletinin yapılanmasında, Lahici'nin büyük rolü vardır. O, devlet kurulduktan sonra, İsmail'in emriyle yüksek makama getirilmiş ve başta Tahmasb olmak üzere İsmail'in oğullarına şeriat derslerini öğretmiştir.[229] İsmail bir müddet eğitimle beraber, kızılbaş müritleri tarafından bazı askeri beceriler de öğrenmiş oldu. İsmail'in Akkoyunlu devlet adamlarından kurtulduğu haberi etrafı sarınca, Anadolu, Kırım, Diyarbakır'daki müritleri akın akın onu ziyarete geliyorlardı. İsmail, on dört yaşını doldurduğunda, bazı Türkmen müritlerin de tavsiyesi üzerine İsmail ve taraftarları Erdebil şehrinin yolunu tuttular. Her bir vilayetten İsmail'in Erdebil seferine katılanlar vardı. Şeyh İsmail'in ortaya çıkması, yeniden müritlerine mektuplar yazarak kendi etrafına toplaması onlar için büyük bir sevinç olmuştu. Bu seferde yine onun etrafında Türk beyleri bulunmaktaydı. Şeyh İsmail'in rahat bir şekilde Gilan şehrinden Erdebil'e gitmesinin temelinde Akkoyunlular'da olan kardeş kavgası ve Elvend Bey'in bundan yararlanarak kendisini sultan ilan etmesiydi.

karşılaştırılmış ve Hz. Ali'nin hak olduğu kabul edilmiştir. İranlıların Hz. Hüseyin'e daha bağlı olmalarının sebebi, onun hem Hz. Ali'nin evladı olması hem de İran Şahı Yezdegerdin manevi varisi sayılmasıdır. Hatta Şu`ubi kanunlarında Sasani devletinin mukaddes oluşu ve Mehdi gelene kadar devam edeceği fikri vardır. Ayrıca Sahabeler arasında olan fitnelerde onları kötülemişler ve her konuda Hz. Ali`nin haklı olduğunu kabul etmişlerdir. Diğer kanunlar ise Farsların üstünlüğünü ifade eden bilgilerden oluşmaktadır. Bkz. Güntay Gencalp, **Tarihin Perde Arkası**, Alatoran Yayınları, Bakü, 2013, s. 25.

[229] Gençalp, s. 121.

Böylece o, Erdebil şehrine girmiş ve halefi olduğu makama oturmuştur. Bu makam ki, abisi olan Şeyh Sultan Ali b. Haydar, savaşa çıkmazdan önce onu mürşitlik postuna oturtmuştur.[230] İsmail, Gilan şehrinde olduğu müddette, burada hocası tarafından, şeyhliğe ciddi bir şekilde hazırlanmıştı.

Şeyh Cüneyd'in temelini attığı ve Şeyh Haydar zamanında da gelişen kızılbaşlık felsefesi, küçük bir fetret devrinden sonra, İsmail'in de çabalarıyla zirve dönemini yaşamıştır. Bilindiği gibi Şah İsmail, mürşit olmakla beraber, aynı zamanda bir şairdir. Hatai lakabıyla çokça eserler vermiş ve yazmış olduğu gazel ve kasidelerinde, kendisinin dini mefkûresini anlatmıştır.[231] Erdebil'e geldikten sonra ilk olarak Tarikatın kurucusu olan Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili'nin kabrini ve diğer hanedan mensupların kabirlerini ziyaret etti. Ardından buraya onu ziyarete gelen müritleriyle görüşmüş ve onlara tarikatın gayelerini aynen Şemsettin Lahici'den öğrendiği gibi anlatmıştır. Şah İsmail, babası ve dedesi gibi Şirvanşah devletinin üzerine yürüyecek ve kendisinden önce olan savaşlarda atalarının intikamını alacaktı. İsmail es-Safevî atalarından farklı olarak gireceği savaşı kazanacaktı. Kafkasya seferine çıkma âdeti, Şeyh Cüneyd tarafından adet edinilen siyasi bir adım olsa da, sonraki zamanlarda maksat da değişmiş ve oralarda ölen Safevi mürşitlerinin intikamı meselesi olmuştur. Nitekim Haydar es-Safevi'nin öldürülmesi bunun en açık örneğidir.[232]

Bu olaylar olduğu esnada, Akkoyunlu devletinde taht kavgası sürüyordu. Uzun Hasan'dan sonra, ülkede istikrar bozulmuştu ve yerli eyanların kendi aralarında çekişmeleri devleti zayıflatıyordu. Safevilerle son savaş vuku bulana kadar Akkoyunlularda bu kavgalar hep devam edecekti. Şah İsmail, Şirvan'a gitmek için, Erçivan vilayetine gelmiş, orada misafir kaldıktan sonra Ferruh Yassar'la savaşmak üzere Şamahı şehrine doğru hareket etmiştir. Azerbaycan tarihinde olmuş ve iki Türk hükümdarı arasında vuku bulmuş Cabanı savaşı, Şah İsmail Safevi'nin galibiyeti ile sona ermiştir. Şah İsmail, Ferruh Yasar'ın askerlerinin kafasından kaleler yapmış, Ferruh Yassar'ın kellesi tarikat askerleri tarafından kesilerek Şaha sunulmuştur. [233] Şah İsmail'in intikam hırsı o kadar kabarmıştı ki, esirlerin hepsinin kellesini kesti. Şamahı şehrine girdi. Şirvanşah Ferruh Yassar'ın tahtına oturdu. Şamahı şehrine

[230] Doğan Kaplan, **Safeviler ve Kızılbaşlık**, Yason Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 107.
[231] Eliyar Seferli**, Hatayi`nin Eserleri**, Şark-Garp Yayınevi, Bakü, 2005. s. 43.
[232] Zeynaloğlu, s. 137.
[233] Aşurbeyli, s. 324, Sümer, s. 20.

girdiğinde, kadılar, müftüler, resiler, Şirvan eyanları onu karşılamaya geldiler.[234] Şirvan'dan elde edilen mücevherler, İsmail'e getirildi.[235] Azerbaycan tarihinde bu konu enine boyuna araştırılmıştır. İsmail'in Şirvan'da yaptığı kıyımlara, ahaliye yaptığı zulümlere vs. Azerbaycanlı yazar, Sara Aşurbeyli tarafından kaleme alınan kitaplarında rastlanılmaktadır.

Tarihe nazar ettiğimiz zaman, İran'da merkezi devlet anlayışı Sasaniler'den sonra hiç olmamıştır. Bu düşünce sekteye uğramış ve Şu'ubî düşünceleri sahipleri, hep Arap ve Türk düşmanlığı sergilemişlerdir. Tarikat kurulduktan sonra, politika meydanına çıkmış, Şah İsmail zamanında zirve dönemini yaşamış ve şeyhlikten şahlığa geçilmiştir. Bu da mezhepsel açıdan değerlendirildiğinde, ortaya farklı yapıda bir devlet anlayışını çıkarmaktadır. Safeviler devletinin, mezhebi temele almaktan maksatları, Özbekler ve batıda Osmanlılarla rekabet etmelerinden dolayıdır.[236] Şah İsmail, Özbeklerin Horasan topraklarına girmesinden sonra, yönünü Doğu tarafa çevirdi. Şeybani Hanla aralarında ağır savaş vuku buldu. Şah İsmail, gözdağı olsun diye Özbek Hanı Şeybani'nin kesik başını Sultan Beyazid'e gönderdi.[237] Tarihçiler genel olarak Safeviler'i incelerken, Şah İsmail'in döneminin üzerinde çok durmuşlardır. Bu dönemi dört başlık altında incelemişlerdir. Bunlardan birisi de Safeviler'in heteredoks Şiî anlayış biçimiyle ilgilidir. Bütün Anadolu ve İslâm âlemi için çok önem arz eden Çaldıran (1514) savaşından sonra, Safeviler'de itikadi alanda bir kırılma müşahede edilmektedir. Şah İsmail es-Safevi, bundan sonra devlet işleriyle pek uğraşmadı. Bu savaşdan sonra İran`da iç karışıklıklar boy göstermiştir. Bu savaş, Osmanlılara doğuda daha rahat askeri operasyonlar yapma fırsatı verdi.[238] Safeviler'in itikadi olarak kırılması, Şah İsmail'in Çaldıran savaşında Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim'e yenilmesi ile olmuştur. Aynı zamanda Çaldıran savaşından sonra Yavuz Sultan Selim Han, Tebriz camiinde kendi adına hutbe okutmuş ve siyasi üsünlüğünü isbat etmiştir.[239] Çünkü mürşit ve kemalat sahibi olan, kendisine mehdilik

---

[234] Efendiyev, s. 49.

[235] Hasan Rumlunun kaydetiğine göre, Şirvan ganimetleri Şaha sunulunca Şah, onların sünni olduğundan dolayı mallarının da necis olduğunu, kullanılmalarının haram oluğunu söyledi. Bundan dolayı onlardan elde edilen her şey Hazar denizine atıldı. Bazıları, altınları atmak istememiş ve bunun akılsızlık olduğunu düşünmüşlerse de, mürşidin emrine ihmal etmenin daha uygun olduğunu anlamış ve ellerindekinin hepsini suya atmışladır. Bkz. Budak Münşi el-Kazvini, **Cevâhiru`l Ahbâr,** Mirasi Maktup Yayınları, Tahran, 1378, s.115.

[236] Nesib Nesibli, **Osmanlı-Safevi Savaşları Meselesi ve Azerbaycan**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 895.

[237] Yazıcı, s. 276: İrade Nuriyeva, **Azerbaycan Tarihi,** Mütercim Yayınları, Bakü, 2015, s. 116.

[238] Mustafa Cezar, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 2010, s. 735.

[239] Mehmet Maksudoğlu, **Osmanlı Tarihi,** Ensar Yayınları, İstanbul, 2011, s. 233.

payesi alan şahın, bu savaşta yenilmesi normal değildi.[240] Etraf bölgelerin sünni halkı olanlardan çok bunalmış ve Osmanlı devletinden başka ümit edecek bir mercileri kalmamıştır. Osmanlı'nın ilk İslâm Halifesi Yavuz Sultan Selim'in galibiyeti, Kafkas hanlıkları, Orta Asya, Afganistan ve Maveraunnehir âlimleri tarafından sevinçle karşılanmıştır. Yavuz Sultan Selim'e yazılan tebrik mektuplarının yanında, aynı zamanda onu bütün Müslümanların halifesi olarak kabul edildiği de kaydedilmiştir.[241]

4. SAFEVÎLERİN ORTAYA ÇIKIŞI

Safevîler ilk zamanlarda bir tarikat olarak ortaya çıktılar. Şeyh Safiuddin el-Erdebilî meşhur Zahidî Gilanî'nin (ö. 700/1301) müridi olmuştur. Zâhid, Gîlân'da başladığı uzun yıllar tedrisat görmüş, ardından da Şîraz'da eğitimine devam etmiş bir manevi liderdir. Daha sonra Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî'nin halifesi Sa'dî-yi Şîrâzî'ye intisap etti ve bundan sonra mürşitlik makamına geldi. İran coğrafyasında tanınan önemli tasavvuf erbabındandır. İlk zamanlarda tarikat-din şemsiyesi altında iken, sonraki zamanlarda siyaset arenasına çıkmaya başladı. Bu tarikat ilk kez 13. yüzyılda Orta Asya, Anadolu ve Tebriz eyaletlerinde Türkmen şeyhlerinin itibarının yüksek olduğu bir zamanda ortaya çıkmıştır. Bu durum Türkmen beylerinden ziyade, o zamanlarda hüküm sürmekte olan Moğolların işine yaramıştı. Çünkü İslâm dininin değerini, önem ve kültürünü Farslar, felsefi düşüncelerle ve felsefeye dayanan önermelerle anlatmaktaydı. Bu ise avam olan yerli halkın öğrenimini geciktiriyordu. Fakat Türkmen şeyhleri bu gibi konuları anlatırken Türkmenlerin göçebe karakter ve düşünce yapısına uygun bir dille anlatmaktaydı. Bu ise insanların kültürel olarak yükselmesini sağlıyordu.[242] Başta da belirttiğimiz üzere bu hanedan kendi ismini Safeviyye tarikatının şeyhi, piri olan Şeyh Safiyyuddin (ö. 735/1334) Erdebili'den almıştır. Şeyh Safiyyuddin'in yaşadığı dönem İlhanlıların İran'da İslâm'a ve muhtelif vechelere karşı kötü tavır takındıkları dönem idi. Bundan dolayı İslâmiyet bu dönemde bu topraklarda ağır buhranlı günler geçirdi.[243] Zahid Gilânî'nin tarikatı Sünnî çizgide

[240] Garthawıte, s. 148.
[241] Mustafa Alkan**, Osmanlılarda Hilafet**, Nobel Yayınları, İstanbul, 2022, s. 176.
[242] İlhan Erdem, "Olcaytu Han`nın Ölümüne kadar İlhanlılarda yaşanan Siyasi-Kültürel Gelişmeler ve Yakın Doğuya etkileri". **Tarih Araştırmaları Dergisi,** Ankara, 2000. Sayı.31, Cilt: .20.s 27.
[243] Bununla birlikte Şeyh Safiyuddin`in taraftarları Moğol ordusuna çarpışmamayı ön görüyorlardı. Bunun en başında gelen sebep ise gelecek zamanlarda Moğollarla arası iyi olan tarikat üyeleri, devletten makam-mevki açısından kar etmeyi düşünüyorlardı. Bkz. Mirza Bala. s. 1021.

olan bir tarikattır. Aynı zamanda Şeyh Safiyyuddîn kendisi Şafiî mezhebine müntesip birisi olmuştur. Ancak hankah yönetimini gelen torunları döneminde bu tarikat şiîleştirilmiştir. Şeyh Safiyyuddin, Hazar'ın güneyinde dünyaya gelmiştir. O küçük yaşta iken, şeriat ilimlerine hevesi artmış ve gençlik döneminde temayül-i İslâmiye yolunda kendisine mürşit aramıştır. Bu arayış neticesinde Halvetilerin şeyhlerinden olan Zahid Gilanî'ye mürit olmuştur. Burada sülukunu devam ettirirken mürşidi Gilani'nin gözüne girer ve şeyh, kızı Bibi Fatıma Hanımı onunla evlendirir.[244] Şeyhin vefatının ardından Halvetî tarikatı adının yerine Safevî tarikatı ismi kullanıldı. Bununla birlikte İran'da kurulacak olan büyük Türkmen devletlerinden olan Safevî devletinin temelleri atılmaya başlanmış oldu. [245] İtikatta Sünnî mezhebini benimseyen Şeyh Safiyyuddin el-Erdebîlî, hayatı boyunca şeyh ünvanını taşımıştır.[246] Bununla birlikte Anadolu, İran, Özbekistan gibi memleketlerde çokça müridi vardı. Şeyh Safiyyuddin'den sonra sırasıyla Şah İsmail'e kadar bu makam devam etti. Bu hanedanın hangi milletten oldukları hakkında farklı fikirler vardır. Bu fikirlerin başında gelenlerden biri, onların yedinci imamı olan İmam Kâzım'ın (ö. 183/799) soyundan geldiği iddiası olup, bundan başka Türk asıllı oldukları iddiası, Kürt asıllı oldukları iddiası da vardır. Günümüzde bu konularda önemli araştırmaları olan tarihçi Tufan Gündüz'e göre bu hanedanın aslı Türklerden gelmektedir.[247] Ortaya atılan seyyitlik iddiası Şeyh Safiyyuddin el-Erdebîlî'nin (ö. 735/1334) döneminden sonra kitaplara geçmiş bir bilgidir. Şeyh Safiyyuddin'den sonra oğlu Sadreddin Musa (ö. 794/1392) tarikatın başına geçmiştir. Ondan sonra sırasıyla İbrahim el-Erdebîlî, Şeyh Cüneyd, Şeyh Haydar, Şeyh Sultanali olmuştur. Sultanali'den sonra Şeyh Haydar'ın küçük oğlu olan İsmail (ö. 930/1524) tarikatın başına geçmiş ve tarikat postundan, devlet tahtına kadar yükselmiştir. Şeyh Haydar'ın zamanında "kızılbaş" hem dini hem de siyasi kavram olarak ortaya çıkmıştır. Bu dönemde "Haydârî taç" denilen kalpak fiziki özellik taşımaya başlamıştır. Safevîler devletinin temeli Tebriz şehrinde atılmış ve Tebriz başkent olmuştur. Safevîler'de diğer bir önemli dönem ise Şeyh Cüneyd'in dönemidir. Çünkü Şeyh Safiyyuddin'in döneminde başlayan Safevî tarikatı Sünnî gelenekleri kendinde barındırmaktaydı. Cüneyd'in döneminde bu tarikat tümüyle politize edildi. Siyasi ihtiraslarından dolayı, Erdebil'de oturmayan Şeyh Cüneyd,

[244] Cihat Aydoğmuşoğlu, **Safeviyye Tarikatı Tarihi**, Berikan Yayınevi, Ankara, 2014, s. 23
[245] Oktay Efendiyev**, Azerbaycan Safeviler Devleti**, Şark-Garp Neşriyatı, Bakı, 2007, s. 39.
[246] Mustafa Eravcı. **Safevi Hanedanı**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2022, s. 883
[247] Tufan Gündüz, **Son Kızılbaş Şah İsmail**, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2018, s. 13-20.

Osmanlı topraklarına girdi. Burada eski Türk aşiretlerini kendi etrafında topladı ve Sünnî olan tarikat, Şiî temayülleri bünyesine almaya başladı. [248] Şah İsmail döneminde Şiîlik resmi mezhep olarak seçildi. Ama bu Şiîlik İmam Sâdık, İmam Muhammet Bâkır'ın Şiîliği gibi bir Şiîlik olmayıp, bilakis heterodoks bir Şiîlik anlayışıydı. Safevî dönemi Şia`sı tamamen heterodoksi bir Şia olup, düşünce atlasında Hz. Alî'ye yer olmayan, Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'den zerre kadar esinlenmemiş bir ekoldür. Bunun neticesi olarak, Osmanlı Hakanı Yavuz Sultan Selimle savaşacak, Osmanlı Şeyhülislâmları bu taife hakkında ağır fetvalar verecek ve aynı zamanda Özbeklerle aralarında savaş çıkacak, hiçbir fatihin yapmadığını Şah İsmail Tebriz ve Bakü şehrini alırken yapacaktı. Safevî devleti 1501'den 1736 yılına kadar hüküm sürmüştür.

5. SAFEVÎLERDE ŞİÎ İTİKADININ RESMÎLEŞTİRİLMESİ

XV-XVI. asırlarda Azerbaycan`da, şimdiki İran'ın kuzey bölgelerinde sufi-mistik fikirler ve ekoller çok yaygındı. Bu dönemde Erdebil şehrinde Safevi Ordeni diye isimlendirdiğimiz ve tarikat geleneğine dayanan bir idari sistem vardı. Bu tarikat ekolünün başında olan mürşitler, bunlara tabi olan müritler, Ehl-i sünnetin dört fıkıh mektebinden biri olan Şafiî mezhebine müntesip idiler. Sonraki zamanlarda ise siyasi nedenlerden dolayı bu mezhebi reddetmiş ve İmamiye mezhebine intisab etmişlerdir.[249] Şah İsmail, Bakü seferini tamamladıktan sonra Akkoyunlu sultanı Elvent'le savaşmış, onu bu savaşta yenmiştir. Savaşta mağlub olan Elvent Bey de Erzincan diyarına çekilmiştir.[250] Önünde hiçbir siyasî engel kalmayan Şah İsmail, etrafına akın akın toplanan müritleriyle beraber Tebriz şehrine doğru yol almıştır. Şah İsmail, Tebriz şehrine girene kadar birçok şehirleri tutmuştu. Ferruh Yassar ve Akkoyunlu Sultanıyla savaşmıştı. Böylelikle o, girdiği her bölgede Şiîliği güç kullanarak insanlara kabul ettirmişti. Safeviler zamanına kadar sünnî olan bu şehirler, şimdiye kadar hiç rastlamadıkları şeylerle karşılaşdılar. Tebriz'e girdiği zaman ise,

[248] Şahin Yılmaz, "Safevi Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Dergahı Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri" , **Tarih ve Gelecek Drgisi** .Cilt: 5, Sayı: 3, Aralık, 2019, s.723.
[249] Asef Qenberov, **Azerbaycanda Devlet-Din İlişkisi,** Nurlar Neşriyat, Bakü, 2019, s. 55.
[250] Efendiyev, s. 54.

çoğunluğu Sünîi olan İran halkına yapılmayan işkence ve zulüm kalmadı.[251] Şah İsmail'in düşüncesiyle çok ağır oynanmıştı. Küçüklüğünden beri ona yanlış fikirler aşılanmıştı. Gilan topraklarında kaldığı zaman, onun hocası ve etrafındakiler onu adeta bir sünnî düşmanı olarak büyütmüşlerdi. Şah İsmail daha küçükken hocası Şemseddin Lahicani tarafından intikam hissiyle büyütülmüş ve ona hep Şeyh Cüneyd es-Safevi ve babası Şeyh Haydar b. Cüneyd es-Safevi'nin Şirvanşahlar'la savaştığını ve onları Şirvan emirlerinin öldürdüklerini söylemiş ve bu sayede onda çok katı bir intikam ve Sünnî düşmanlığı gelişmesine sebep oldu. Çocukluk zamanında bile hep kan oyunları oynamıştır. Dünyayı idare etmek arzusunu hep canlı tutardı.[252] Şah İsmail, kendi önündeki en önemli iki engeli kaldırdıktan sonra 1501 yılında Tebriz şehrine girdi. Burada Safeviler devletinin temellerini atmış oldu. Hatta bazı tarihçilerin kaydettiğine göre, Şah İsmail'in Tebriz şehrine gelmeden önce Gülistan kalesine doğru askeri harekat düzenlemek istemiş fakat, onun rüyasına On iki imamdan birisi girerek ona, Gülistan kalesini bırakmasını ve Azerbaycan'ın en önemli stratejik şehri sayılan Tebriz'e doğru yola çıkmasını söylemiştir. Şah İsmail ise bu rüyadan sonra kendi askerlerini toplamış rüyayı anlatmış ve istişare edilmiş, bundan sonra Tebriz şehrinin yolunu tutmuşlardır.[253] Bu dönemde Tebriz şehrinde Bayandıroğulları'nın iktidarı devam etmekteydi. Tebriz halkı, taht kavgalarından, savaşlardan çok usanmıştı. Şah İsmail'in Tebriz üzerine geldiğini duyduklarında ümide gark oldular. Çünkü Şah İsmail'i ulu dedesi Şeyh Safiyyuddin İshak Erdebili'ye kıyasla iyi tanıyorlardı, dedesinin yolundan ayrılmayacağını, hak ve adaleti sağlayacağına inanmışlardı. Onlar, Şahın Tebriz'e girdikten sonra onlara neler yapabileceğini akıllarından bile geçirmemişlerdi. Bundan dolayıdır ki, Tebriz ahalisi, kendi rızalarıyla şehri Kızılbaş ordusuna teslim etiler.[254] Böylece İsmail Safevi, resmi olarak Beheşt sarayında tahta oturdu ve kendi şahlığını ilan etti. Şah İsmail Hatai[255] tahta oturduktan sonra ilk işi,

[251] Çetinoğlu, s. 138: Mehmet Şahin, **Ortadoğu Siyasetinde İran**, Barış Yayınları, Ankara, 2011, s. 4.
[252] Gencalp, s. 111.
[253] Hasan Bey Rumlu, **Ahsenü`t-Tevârih**, (Çev. Namiq Musalı), Neşr Merkezi, Kastamonu, 2017, s. 68.
[254] Gencalp, s. 130.
[255] İsmail Mirza aynı zamanda Hatai mahlasıyla eserler, gazel ve kasideler yazan bir devlet yöneticisiydi. Eski zamanlarda şairler kendilerine bir mahlas kabul eder ve yazmış oldukları eserleri bu mahla ile yazarlardı. Mahla o zamanlarda şairin tanınması için çok önemliydi. Şah İsmail de aynı zamanda *"Hatayi"* mahlasını kabul etmiştir. Bu mahlası kabul etmesiyle ilgili elimizde farklı rivayetler vardır. Bir rivayete göre Şah İsmail Safevi, büyük şairlerden olan Ali Şir Nevai`ye olan büyük ihtiramdan dolayı bu mahlayı kabul etmiştir. Ali Şir Nevai, Cağatay edebiyatının önemli simalarındandır. Diğer rivayet ise, Kerbela cinayetiyle ilgilidir. Yezid`in safında olan Hur b. Riyad, daha sonra Hz. Hüseyin`in safına geçmiş ve çarpışma sırasında şehid olmuştur. Şah İsmail de, Bağdat seferinde Hz. Hüseyin efendimizi ziyaret etmiş ve Hur b. Riyad`a karşı öfkesi kabarmıştır.

Akkoyunlu Bayandırlı sülalesinden ölenlerin kabirlerinin hepsini tahrip ettirdi. Mezarlardan çıkarılan kemikler teşhir edildi ve ardından yakıldı. Şah İsmail bununla kalmadı Elvend Mirza Bayandırlı'nın sekiz yüz hassa askerlerini katletti. Bir zamanlar Şeyh Haydar, Şirvanşah Ferruh Yessar'la savaşta mağlup olup kafası kesildikten sonra Tebriz'de Sultan Yakub'un emriyle kelle, sokaklarda teşhir edilmiş ve sonunda köpeklere atılmıştı. Bunun intikamını almak amacıyla, Şah İsmail es-Safevi, tüm sokak köpeklerinin öldürülmesi hakkında bir emirname sadır etti. Bu öyle bir katliamdı ki, Kral Neron zamanında o güne kadar asla böyle bir cinayete rastlanmamıştı.[256]

Vecih Kevseranî, Safeviler'in Şia mezhebini devletin resmi mezhebî yapmalarının iki sebebe dayandığını söylemektedir. Birinci sebebe göre, eğer nesebi hakkında ileri sürülen iddia doğruysa, Şah İsmail'in soyu Hz. Ali'ye dayandığı ve mezhebi eğilimleri Şiî olduklarından dolayıdır. Tarihi kaynaklarda bu nesep meselesi ve bununla ilgili rivayetler Hoca Ali döneminde çıkmaktadır. İkinci sebep ise, İran'ın tarihten beri sahip olduğu medeni, ilmî ve sanat alanındaki özellikleri diğer milletlerden ayırmanın tek yolu mezheplerini değiştirmek olmuştur. Mezhep değiştirmek, bir bakıma Sünnî olan Osmanlı Hilafeti'nden ve Arap unsurlardan ayrılmak demekti. Safevi devleti bunu kullanarak Osmanlı'ya ve Sünnî devletlere karşı savaşmanın meşru olacağını iddia edecekti. Çünkü İran'da merkezi bir devlet kurulmamıştır. Halkın da bunu rağbetle karşılaması gayet normaldir. İran, dokuz asır boyunca siyasi çalkalantılara maruz kalmış ve halkın refahı sıfıra inmiştir. Müsteşrik tarihçiler, Safevi devletinin İran tarihi açısından çok önemli yere sahip olduğunu söylüyorlar. Çünkü bu devlet, bir zaman sonra İran'da kurulacak milli devletlerin temelini teşkil etmiştir.[258] Kemal Seyyit'e göre, Safeviler'den önce de, İran'da İmamilere rastlamak mümkündür. Safeviler bu mezhebi kabul etme sebeplerinden biri de bu olabilir. Moğollar'ın İran'da baskıcı hükümranlığından dolayı İran halkı tasavvufa meyletmiştir. O dönemde de İran'da birçok tarikat yaygınlaşmıştır. Moğollar döneminde sufilerle birlikte Şafii mezhebi müntesipleri de çok olmuştur.

Bundan dolayı kabirinin açılmasını istemiştir. Hur`un cesedinden kanın aktığını görünce Hz. Hüseyin`in kabrinden "Hata ettin" diye ses gelmiştir. Bunun üzerine mezar kapatılmış ve İsmail es-Safevi, Hatayi mahlasıyla eserlerini yazmıştır. Bir diğer rivayete göre, Şah İsmail, Akkoyunluları kılıçtan geçirdiği vakit annesi buna mani olmak istemiştir. Bundan dolayı annesinin idam fermanını imzalamıştır. Hatayi mahlasını bunun için kullanmıştır. Bkz. Mustafa Ekinci, "Hatai Kelimesinin Etimolijisi", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 13, 2004, s. 162.

[256] Tufan Gündüz, **Seyyahların Gözünde Sultanlar ve Savaşlar**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2021, s. 184.

[258] Vecih Kevserani, **Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi**, (Çev. Ramazan Yıldırım), Yeni Zamanlar Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 155.

Şafiilerin de Ehl-i Beyte aşırı bir muhabbeti olmuş ve bunun izlerini o dönemde yazılmış şiirlerde müşahede etmek mümkündür.[259] Aynı zamanda menakıp kitaplarında da İmam Şafi`nin Ehli-beyt sevgisine önem verdiği defaatle vurgulanmıştır.[260]

En temel problem ise, Şiîliğin ilan edilmesiydi. Safeviler'den önce İran topraklarında bazı hakimler, camilerde Şiî hutbe okumak istemiştir. Bunlardan birisi de Sultan Hüseyin Mirza olmuştur. Sultan Hüseyin'in emriyle minbere çıkan Seyyit Ali el-Kani, Oniki İmam adına hutbe irad etmeye başladı. Halk bu durumdan dolayı sultana kızmıştı. Camideki insanlar bağırarak duruma el koymak istemişlerdi. Ama halkın tepkisine ehemmiyet vermeyen Seyyit Ali, hutbeyi okumaya devam ediyordu. Cami cemaati ayağa kalkarak imamı minberden aşağı sürüklediler ve dövdüler. Seyyit Ali el-Kani ve beraberindekiler, Sünnîler tarafından camiden uzaklaştırdılar. Halkın bu tepkisinden sonra Sultan Hüseyin, bu fikrinden vazgeçti.[261] Safeviler için aynı zamanda bir risk idi. Çünkü çoğunluğu sünnî olan şehirde bunu ilan etmek biraz zordu. Aynı zamanda ilan edilecek yeni mezhebin yeni ibadet üslubu farklıydı. Bu yeni ibadet şeklini halka kabul ettirmek soru işaretiydi. Safeviler'in ibadet şekli, namazda imamlara ait methiyeler ihtiva eden cümleler, sahabeden bazılarına lanet etmek Nasiruddin Tusi tarafından ortaya konulmuştur. Şah İsmail es-Safevi, kendi müritlerini etrafına topladı ve bu konuyu enine-boyuna müzakere etti. Etrafındakiler ona, Tebriz'in dörtte üçünün sünnî olduğunu ve Şiî bir padişah istemediklerini söylemesi üzerine Şahın hiddeti arttı ve ne pahasına olursa olsun Şiîliği ilan edeceğini bildirdi.[262] Ertesi gün Cuma namazında halktan her birisinin yanına bir Kızılbaş yerleştirildi. Mevlana Ahmet Erdebili minbere çıktı ve On iki İmamın adına hutbe okudu. Hutbeden sonra ise üç ilk İslâm halifesine lanet okudu. Aynı zamanda Emevi ve Abbâsîler'e da lanet okundu. Kımıldamaya çalışan halkı kılıçla susturdular.

Şiîliğin ilanı meselesi, Azerbaycanlı meşhur tarihçilerden olan Nizami Süleymanov'un kendi eserinde şöyle kaydedilmektedir: "Şah İsmail, Tebriz şehrine girdiği zaman, yaptığı en önemli ve ilk ıslahatı din hususunda olmuştur. Safevi

[259] Kemal Seyyid**, Nuşu ve Sukutu`d-Devleti Safeviyye**, Merkezi Tevzi Matbaası, Kum, 1426, s. 37.
[260] Bu konuyla ilgili rivayet ve değerlendirmeler için bkz. Namık Kemal Karabiber, "İmam Şafi`nin Ehli-Beyt ve İlk Halifeler İle İlgili Tasavvuru", **Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2009, Sayı: 9:
[261] Mirza Beğ Cünabedi, **Ravzatü`s-Safeviyye**, (Çev. Muhammed Araz), Naşir, Gulam Rza Tabatabai, İntişarati Danişgahi Tahran, Tahran, 1998, s. 87.
[262] Gündüz, Son Kızılbaş.., s. 68.

devletinin kuruluşunun ilan edilmesinden sonra Şah İsmail, Şiî itikadını devletin resmi itikadı olduğunu benimsedi. Tebriz şehrinde taç giyme töreninde devlet emirleri ve Şah İsmail'e yakın olan eyanlar, ona ifrattan çekinmeyi ve bu işin çok tehlikeli sonuçlarının olacağı tembih ettiler. Fakat Şah İsmail b. Haydar es-Safevi, onların hiçbir sözüne kulak vermedi. Cuma günü Şah İsmail'in emri ile imam minbere çıktı ve Oniki İmam'ın ismini ve onlara iltifatlar ihtiva eden hutbeyi okudu. Ardından, Müslümanların ilk üç halifesi olan Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman`a karşı açıkça lanet okundu. Hutbe okunduğu zamansa, Tebriz camisinin içerisinde Kızılbaş askerleri kılıçla kuşanmış halde halkın başında bekliyorlardı. Kızılbaş nazariyesine göre Hz. Ali, Hz. Muhammed (s. a)'den sonra meşru İmamdır. Ali'nin hakkı gasp edilmiştir. Ardından Şah İsmail b. Haydar es-Safevi tarafında Oniki İmamın isminin olduğu sikkeler basıldı. Şah İsmail bununla beraber, soyunun Hz. Ali ve Hz. Fatıma'ya dayandığında dolayı aşırı gurur duyardı".[263]

Tebriz şehrinde katliam daha yeni başlıyordu. On iki İmam Şiîliğini kabul etmeyen halk ve Ehl-i Sünnet uleması zalim bir şekilde öldürülüyordu. Halk iki seçim arasında kalmıştı, ya Şiîliği seçecek, ya da ki Kızılbaş askerlerinin kılıcında parçalanacaktı. Osmanlı Şeyhülislamı ve meşhur tarihçi İbn Kemal Paşazade, Tebriz katliamıyla ilgili yazısında kaydettiklerine göre, Şah İsmail öyle kana susamıştı ki, Sünnîlikten Şiîliğe geçmeyen annesini bile katletmiştir.[264] Şah İsmail'in bu hareketlerinde Şu'ubiye'nin izi olduğu hemen belli oluyor. Burada temel bir konu vardır: Safevi Devleti, Türk ananelerine dayansa da, aslında iktidarın ilk zamanlarında bu kadar kan dökme, katliam, Türkler'e karşı bu kadar kinin temelinde Fars-Acem oyunun olduğu açıktır. Bakü ahalisinin kılıçtan geçirilmesi, Cüneyd ve Haydar'ın adet ettiği yağmalama Kafkasya seferleri ve İsmail'in işlediği bu cinayetler Acem sırrını ifşa etmektedir. Azerbaycanlı meşhur tarihçilerden olan Samet Bayatlı, Şah İsmail'in bu katı tutumunu ve kana susamışlığını kendi eserinde şöyle açıklamaktadır. "Şah İsmail'in böyle olması çocukluk yıllarında başına gelen bazı kötü hadislerden dolayıdır. Çünkü onu Lahican diyarında muhafaza eden adam Zeydi Şia'sına mensup birisi olmuştur. Fars kültürüne sahip olan eyan ve eşrafların yanında büyümüş ve Azerbaycan muhitinden uzaklaşmıştı. Onun eğitimi kamil bir şekilde olmamıştır. Bazı siyasi amaçlar doğrultusunda eğitilmiştir. Şahın bu dönemde öğrendiği Şiîliğin Hz.

[263] Süleymanov, s. 25.
[264] Çetinoğlu, s. 139.

Ali'yle hiç bir ilgisi bulunmamaktadır. Onun öğrendiği Şiîlik, Fars Şiîliği olmuştur. Bun sebeple sonuçları da çok yanlış yönde neşet etmiştir".[265]

Samet Bayatlı'nın da kaydettiği üzere böyle büyüyen birisinde bu katliam ve cinayetlerin olması normal hal olacaktır. Bundan dolayıdır ki, Şah İsmail Tebriz şehrine girdiği zaman, Şu'ubiler akın akın bu şehre gelecek ve burada vazife almak adına birbirleriyle yarışacaklardı. Bunun için Tebriz'e ilk gelen ve vazifeye tayin olan Şu'ubi, Şah İsmail'in Gilan'da hocası olan Şemseddin Lahicani olmuştur. Şemsettin aslında bütün bu katliam planlarının haritasını eskiden hazırlamış ve Şah İsmail'e sunmuştu. Sasaniler'den sonra devlet ve imparatorluk hülyalarıyla gezen bu zatlar, bir zaman sonra Şah Abbas zamanında bu planları gerçeğe çevireceklerdi.[266] Şah İsmail, bütün bu cinayetleri bilinçli bir şekilde yapıyordu. Komşuluğunda olan Osmanlı ve Özbeklere gözdağı vermeyi amaçlıyordu. Muhalefete yer vermeyecek şekilde planlı bir Şiîleşme dönemi başlamıştır. Safeviler'in bu hareketleri, İran'da yaygın olan tasavvuf ekollerine menfi tesir göstermiş oldu. Ethem Ruhi Fığlalı, çok detaya girmeden umumi olarak Şah İsmail'in yaptıkları hakkında bazı bilgiler kaydetmiştir. Mesela, Sünnîlikten Şia mezhebine geçmek istemeyen ulema şiddetli bir şekilde takip edilmiştir. Meşhur sünnî ulemanın kabirleri açılmış ve halka teşhir edilmiştir. hutbelerde ve Tebriz'e girerken bastırmış olduğu sikke paraların üzerine On iki İmamın ismini kaydettirmiştir.

Camilerde, sokaklarda, toplu mekanlarda sahabelere lanet edilmesini emretmiş ve bunu terk edenin öldürüleceğini bildirmiştir. Ezanlarda, Hz. Ali'nin velayetinin hak olduğuna işareten bazı ibareler ilave edilmiştir.[267] Onun Sünnîlere yapmış olduğu bu amansız muameleden dolayı Osmanlı Sultanı Yavuz Sultan Selim harekete geçmiş ve sonuç olarak Çaldıran savaşı vuku bulmuştur.[268] Çaldıran savaşı, Şah İsmail es-Safevi'nin yaptığı bu amansız zulmün ve taşıdığı aşırı düşüncelerin neticesinde

---

[265] Samet Bayatlı, **Azerbaycan Şia`sı ve Fars Şia`sı,** İrşad Yayınları, Bakü, 2013, s. 95.

[266] Gençalp, s. 131.

[267] Ezan, Şia tarihinde farklı dönemlerde incelenmektedir. Şeyh Saduk`un ifadesine göre, ezana ilave edilen bu ibareler, Hz. Ömer (r. a)`ın hilafeti döneminde kaldırılmıştır. Büveyhi hanedanlığı zamanında, Şiî ezanı okunmuştur. Bu dönem Sultan Toğrul'un Bağdat şehrine girmesine kadar devam etmiştir. İlhanlılar`ın bazı dönemlerinde de Şiî ezanı okunmuştur. Şiî tarihine baktığımız zaman bu olaya olumlu bakılmamıştır. Şeyh Müfid, Şeyh Tusi, İmam Kuleyni ezanda ibarelerin olduğuna dair herhangi bir nakil ileri sürmemişlerdir. Fatimi, İlhanlı ve Safeviler zamanında da ezan aynen Şeyh Saduk`un nakline göre okunmuştur. Mütekaddim Şiî ülemaın görüşü ise, Şeyh Saduk'un rivayetinin şaz olduğu yönündedir. Şah İsmail`in ezan uygulaması İran İslam Devrimi`ne kadar devam etmiştir. Geniş bilgi için Bkz. Hanifi Şahin, "Şiî Düşüncesinde Ezanın Yapısı ve Geçirdiği Değişmlerin Dini Temeli", **Makâlât Mezheb Araştırmaları Dergisi,** Cilt: 5, Sayı: 1.

[268] Fığlalı, s. 187.

meydana gelmiştir. Mezkûr savaşa kadar İran topraklarında işlenen cinayetlerin ardı arkası kesilmiyordu. Tebrizliler için artık çok geçti. Azerbaycan'ın nerdeyse ekseri şehirleri Sünnî mezhebine müntesiptiler. Kızılbaş askerler, Tebriz şehrinin merkezinde ellerinde baltalarla dolaşarak halifelere lanet okuyor ve ağır ağır küfrediyorlardı. İsmail Safevi'nin emriyle Teberra cemiyetleri kurulmuştu. Bunlar her eve giriyor ve lanet edilmesini istiyor, etmeyenleri ise katlediyorlardı. Bu katliam sürecine hız veren bir diğer önemli etkense, ilk üç halifeye sebbedilmesini (sövmek, sövüp saymak, küfür etmek) gerekli kılan fetva olmuştur.[269] Horasan bölgesinde Sünnîler dirense de, kızılbaş orduları tarafından kılıçla susturulmuşlardı. Şah İsmail, Horasan bölgesine hakimiyetinin ilk dönemlerinde hâkim olamamıştı. Safevi devletinde yeni tesis edilen Sadr makamı, sırf bu lanet, küfür işlerine nezaret etmekteydi.[270] Simnani'nin kaydettiğine göre, halifelere lanet okumayanların kellesi hemen kesiliyordu. Tebriz şehri kan gölüne dönmüştü. Şah İsmail, Özbek Şeybani Han'la savaşmadan bir yıl önce, Yezd topraklarına gelmiş ve şehrin emiri olan Muhammed Kurh Yezdi'ye şehri teslim etmesi yönünde bir emirname göndermiştir. Halkla beraber şehri müdafaa eden Emir Muhammed, çok fazla dayanamadı ve sonuncu savaşta kızılbaş askerleri tarafından yakalandı. Şehir halkı katledildi. Muhammed Yezdî ise diri diri yakıldı. Aynı akıbeti Tabs şehri yaşadı ve yedi bin kişi katledildi.[271]

Safevi Kızılbaşlarının cinayetine dair bir diğer örnekse, Herat şehrinde yapılan katliamdır. Şah İsmail, bir şehre girmezden önce, şehir halkına haber ve bir emirname göndermesi onun adetlerindendi. Emirname ise, o şehir halkının Şahı karşılamaya gelmesinin vacip olduğunu ihtiva eden cümleler içeriyordu. Herat şehrine yaklaştığı zaman, Şah İsmail kendi sadık kızılbaşlarından olan Kalican Bey'i o şehre gönderdi ve ahalinin toplanmasını ve üç halifeye sebbetmelerini talep etti. Herat halkına bu emriname okununca halk çok hiddetlenmiştir. Başta Şeyhülislam, kadı, hatip olmakla beraber bunu hiç doğru karşılamamışlardır. Kalıcan Bey ona karşı çıkan muhafızbaşını katletti. Kalican şeyhülislamın yakasından yapışarak onu da katletmek istedi bunun

[269] Kevserani, s. 162.

[270] Horasan, İran`ın önemli eyaletlerinden birdir. Tarihen bazı çalkalantıların yaşandığı bir şehir olmuştur. Emeviler döneminden itibaren burada İmam Ebu Hanife'nin ekolü daha çok yaygın hale gelmiştir, Bu şehirin hakim mezhebi Mürciilik olmuştur. Mutezile ve Hariciler burada yayılma imkanı bulamamışlardır. Horasan, aynı zamanda Şiî fikirleri de kendinde barındırmışdır. Şehrin tarihine bakıldığında, Zerdüşlük, Manaheizm, Hinduizim, Hrıstiyanlık, Yajudilik, Budizm gibi dinlere ait merkezi konumunda olduğu görülür. Bu akımlardan etkilenerek Hulûliyye, Ravendiye, Hürremilik gibi farklı fikri cereyanlar ortaya çıkmıştır. Bkz. Ömer Türker, **Tevil Sorunu**, Endülüs Yayınları, İstanbul, 2017, s. 25.

[271] Çelenk, s. 216.

üzerine halk araya girerek yüklü bir para verdiler. Para verildikten sonra sözünde durmayan Kalican Bey, Şeyhülislamın kellesini vurdurdu. Herat halkı, Şah İsmail'le Özbek Şeybani Han arasında olan harpte tarafsız olmalarına rağmen Şah İsmail, şehre girdikten sonra şehir ahalisini katletmiştir. Bununla alakadar varit olan rivayetler, ölenler içinde çoğunluğun ulema olduğunu söylemektedir. Şah İsmail b. Haydar, aynı akıbeti Şiraz şehrinin ahalisine yapacaktı. Şiraz şehri sünnî ulemanın fazla yetiştiği şehirlerden birisidir. Şah İsmail, Şiraz'a girdikten çok kısa bir süre sonra, sünnî halkı, ulemayla birlikte katletti.[272] Şah İsmail'in veziri olan Necmi Sani, sünnî şehirlerden birine girdiği zaman, ahaliyi katletmekle kalmamış, kedi ve köpeklerin bile öldürülmesini emretmiştir.[273] Şah İsmail, Horasan ovasında yaptığı bu cinayetleri bir mektuba yazarak Osmanlı sarayına göndermiştir. Bununla adeta sünnîlerin muhafızı vazifesini üstelenen Osmanlı devletine meydan okuyordu. Kızılbaş askerleri müsebbibi oldukları katliamlardan bıkmamış, savaş sonrası bazı köyleri harabeye çevirmiş, sünnîleri katletmişlerdir. Şah İsmail, Şeybani Han'la savaştan sonra, Buhara, Hive hanlığını da işgal ederek sünnîleri kılıçtan geçirmiştir. Semerkant şehrinde sünnîlere yapılan katliam oldukça dehşetli olmuştur.[274] Ne yazık ki Safevi kaynakları bu hadiseleri kuru kuru kaydeder ama hiçbir eleştiriye tabi tutmazlar. Tarihçilerden Hurşad b. Kubad, İsmail es-Safevi'nin doğum bahsinde bazı ilginç noktalara değinmektedir. O, İsmail hakkında Orta Asya'nın bir mistik inanışına atıf yaparak onun doğumu sırasında avucunun ortasında kan pıhtısının olduğunu kaydetmektedir.[275] Bunu da şahın ileride çok kan döken birisi olacağına delalet etmesidir. Bu cinayetler o hale gelmiştir ki, Şah İsmail'in bu caniliğinin yanında kan dökücü Behram onun yanında daha yumuşak kalırdı.

Tarih kitaplarında bu katliamlara ait ilginç bir örnek kaydetmektedir. Şöyle ki, Şah İsmail es-Safevi, Tebriz şehrine girip tahtta oturduktan ve devletinin kuruluşunu ilan ettikten sonra, Osmanlı Sultanı II. Beyazıt, onu tebrik etme adına elçiler gönderdi. Şah İsmail bu esnada İsfahan şehrindeydi. Osmanlı elçileri, İsfahan sarayına girdiklerinde Şah İsmail es-Safevi'nin tahtının iki tarafında kızılbaş emirlerini, ordu

[272] Akyol, s. 55.
[273] Mehmet Çelenk, "Safevilerin Din Politikası ve İranın Şiîleşme Seyri", **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 4, 2014, s. 19.
[274] Ömer Faruk Teber**, XVI. Yüzyılda Kızılbaş Farklılaşması**, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi, 2005, s. 99.
[275] Naciye Yıldız, **Manas Destanı ve Kırgız Kültürü ile İgili Tespit ve** Tahliller, TDK Yayınları, Ankara, 1017, s. 341.

komutanlarını gördüler. Tahtın sağında ve solunda dönemin iki Şiî alimi olan Şerefeddin Şirazi ve Şemseddin Lahicani durmaktaydı. Şah İsmail, onlara kudret ve azametini gösterme adına, karşılama törenini şatafatlı yaptı. Ardından, Şah İsmail'in emriyle ordunun resmi geçit töreni oldu. Şah İsmail, müritlerine kendilerini minareden aşağıya atmalarını emretti. Şaha aşırı bağlı olan ve onun mehdiliğine inanlar, hemen bu emri yerine getirdiler. Kendilerini minareden atmak isteyenler adeta birbirleriyle yarışıyorlardı.[276] Bundan sonraysa, Osmanlı elçilerine gözdağı verme amacıyla sünnî ailelerden olan Muhammed Kere ve onun iyalinin Osmanlı elçilerinin önünde yakılması emri verildi. Bu sahnelerden dolayı elçileri dehşet bürümüştü.[277]

Sayın Dalkıran vasıtasıyla Kemal Paşazade'nin Şiîleştirme operasyonun gidişatına dair bazı kayıtlara değinelim: "Şeyhülislam İbn Kemal Paşazade, Şah İsmail'in kendisine tabi olmayanlara işkenceler ettirdiğini, irfan sahiplerine katı düşmanlık beslediğini, ilime karşı tahammülsüz olduğunu kaydetmektedir. O, Ehl-i sünnet mezhebine müntesip olanları dönmeleri için zorladı. O zamanlarda Tebriz'in büyük sünnî alimlerine yapmadığı zulüm ve işkence kalmadı. Ehl-i sünnetin meşhur alimlerinden olan Sadettin Taftazani'nin[278] torunlarını ve meşhur Herat Şehülislamını altmış adet talebesiyle beraber katletti. Şeyh Şehabeddin Hazretlerini de kendi müritleriyle beraber aynı akıbete düçar etmiştir. Medreseleri, mescitleri yıkarak harabeye çevirdi. Şeyhülislam İbn Kemal Paşazade, İsmail b. Haydar es-Safevi'nin yaptığı bu cinayetleri Moğolların yaptıklarıyla mukayese etmiştir. Bu mükayesede Şah İsmail'in yaptıklarının daha şiddetli olduğu sonucuna varır".[279] Şah İsmail, yaptığı bu cinayetleri kendi manevi otoritesi ve meşruiyet iddialarına dayanarak yapıyor ve hesaba mahal bırakmıyordu. Şah İsmail, nesebine dair iddiaları bu katliamlar döneminde daha çok dile getirmiş ve bununla ilgili uydurma nakillere dayanan kitaplar yazdırtmıştır. O, Kur'an-ı Kerim'de geçen Kevser suresinin üçüncü ayetindeki "*Kevser müjdesi"*ni, Hz. Ali ve onun soyundan gelenlere ait olduğunu savunmuştur.

[276] Budak Münşi el-Kazvini, **Cevâhiru`l-Ahbâr**, Mirasi Mektub Neşriyatı, Tahran, 1379, s. 115`den aktaran Tufan Gündüz, **Son Kızılbaş Şah İsmail**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2020, s. 83.

[277] Handemir, Cilt: IV, s. 480.

[278] Sâdettin Taftazanî, Eş`arilerin meşhur müteahhirun kelâm alimlerinden birisidir. Fıkıh usulü, akaid, felsfe gibi ilim dallarında kemalata eren bir alimdir. Bazı araştırmacılar onu fıkıhta Ebu Hanifeye, itikatta ise İmam Maturidiye müntesip olduğunu söyleseler de bu doğru bir tespit değildir. Onu en çok tanıtan eseri Şerhu`l-Makasıd ve Nesefi akidesinin şerhi olmuştur. Tehzip isimli eserinde genellikle mantık ve akli önermeler üzerinden kelâm sistemini anlatmaktadır. Eserleri Osmanlı medreselerinde çokca tedris edilmiştir. Bkz. Mustafa Türkgülü, **İslam Düşüncesinde Kelâm**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2018, s. 108.

[279] Sayın Dalkıran, İran Safevi Devleti`nin Kuruluşuna Şiî İnançların Etkisi ve Osmanlının İran`a Bakışı, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 18, 2002, s. 71.

Güntay Gencalp`e göre bu tamamen uydurma ve ırkçı yaklaşımdan ibarettir. Bu mantıktan bakıldığı zaman, ortaya bir soru çıkmaktadır. Madem meşruiyet ve üstünlük soya göredir. O zaman İmam soyundan olmayanların suçu nedir? İşte bu gibi noktalar, Safevilik'in yeni bir din anlayışı ortaya koyduğunu göstermektedir. Bütün bunların arkasında eski Fars düşüncesi durmaktadır. Çünkü bu din, İran ve Azerbaycan'ı Şiîleştirmekle kalmamış, onu dilinden, medeniyetinden, kimliğinden, öz ananesinden uzaklaştırmıştır. Bunların hepsi katliamlarla yapılmıştır.[280]

Mirza Haydar b. Muhammed, Herat katliamı hakkında kendi kitabında şu bilgileri vermektedir: "Şah İsmail Hatayi Herat şehrine geri döndü. Kızılbaşlara halkı camiye toplamalarını emretti. Herat'ın büyük din adamları camide toplandılar. Halkın camiye toplanmasından sonra Şah İsmail es-Safevi geldi ve hutbe okunmasını ve Aişe'ye lanet okunmasını emretti. Herat şehrinin şeyhülislamı Hafız Zeyneddin Efendi minbere çıktı. Allah'a hamd ettikten sonra şöyle dedi: Ben uzun yıllardır Ehl-i sünnet mezhebine uygun olarak hutbe okudum. Eğer ben emrolunun şeyi yaparsam, ömrümün sonunu küfürle[281] geçirmiş olurum, hayatıma zulmederim. Şeyh Zeyneddin bu cümleyi söyledikten sonra adeti üzere ashabı tazim ve hürmetle andı. Bunu gören Kızılbaşlar onu çiğnediler ve sonra parçaladılar. Camide bulunanlar bu manzara karşısında koşuşmaya başladılar".[282]

Mezhep değiştirme meclisi, Tebriz'in merkezinde gerçekleşir, halk toplanır, Şiî mollalar bir hutbe irad eder, ardından halka Şiîlerin temel inanç esaslarını sayar ve şerh ederler. Halktan teberri edilmesi talep edilir. Hutbe sonrasındaysa mezhep tagayyürü olur. Şah İsmail'in yapmış olduğu bu kanlı siyasi adım ve meşrutiyet esasları tamamen eski Sasani düşüncesine dayanıyordu. Çünkü eski İran'da din ve devlet birbiriyle kardeştir. Biri olmadan diğerinin kemalatından asla söz edilemez. Din hükümetin ve padişahlığın temelidir. Padişahsa dinin yegâne koruyucusudur.[283] Safeviler'in Şiî mezhebini resmi mezhep olarak kabul etmesinin sonucunda kendi kurmuş oldukları siyasi planlara ve otoritelere ulaşırken, diğer taraftansa yönetimle ve

[280] Gençalp, s. 133.
[281] Ehli-Sünnet akidesine göre, Peygamber (s. a.)`in ashabına tazim ve hürmet etmek ittifakla sabittir. Çünkü Kur`an'ın genel muhtevasına bakınca sahabeye ihtiramı gerekli görmektedir. Hz. Aişe, Hz. Talha ve Hz. Zübeyr hakkında haberler varit olmuştur. Bkz. İmam Fahreddin er-Razi, **Me`âlimü-Usulid-din**, (çev, Muhammed Altyataş), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 274.
[282] Mirza Muhammed Haydar, **Tarih`i-Reştî**, (çev, Muhammed Araz), Neşri Merasi Maktub, Tahran, 1373, s. 443.
[283] Gündüz, s. 73.

hükümet himayesinde müesseseleşmemiş bir mezhebin müesseseleşmesine sebep olmuştur. Mezhep mensupları bu siyasetin neticesi olarak idari hiyerarşide makam sahibi oldular. Onların en parlak zamanı Kacar Hanedanlığı zamanında olmuştur. Şiîleştirme faaliyetlerini ve yapılan bu cinayetlerin üstünü örtmek amacıyla bazı bilimsellikten uzak fikirler ileri sürmeye başladılar. Seyyit Hüseyin Nasr, bu Şiîleştirmenin tasavvuf ve tarikatlar vasıtasıyla olduğu tezini müdafaa ederek kendisine bu katliamların üzerine perde çekecekti. Ama mevcut çok önemli kaynaklar, onun dediğinin aksini söylemektedir. Nasr'ın bu düşünceyi ileri sürmekteki amacı, Şiî düşünceyle tasavvuf ekollerinin bazı noktalarda birbirlerine yakın olmalarıdır. İran coğrafyasında mezhebi tegayyür zamanında kan dökülmesi, şiddet, cinayetlerin olması tarihçiler tarafından bilinen bir tarihi gerçektir.[284]

Safevi devletinin kurulmasından sonraki dönemlerde de Sünnî halka ve ulemaya karşı baskılar devam etti. Safevi-Osmanlı savaşlarında, Osmanlı devletinden yana olan şehirler ve şehir eşrafı Safevi ayanları tarafından vahşice katledildi. Ereş obası, Sünnîlerin çoğunlukta olduğu Azerbaycan bölgelerinden biriydi. Şah İsmail'in emriyle Safevilere bağlı Gence hakimi olan İmam Kulu Han, Ereş kalesini ele geçirdikten sonra şehrin Sünnî halkını kılıçtan geçirmiştir. Kadınlar ve çocuklarsa esir edilmiştir. İranlıların "Büyük" dediği Şah Abbas zamanındaysa baskı ve zulüm aynen devam etmiştir.[285] Şah Abbas'ın serdarlarından olan Karamanlı Zülfikar Han'ın Nahçıvan şehrindeki katliamı çok şiddetli olmuştur. Nahçıvan şehri, Osmanlı-Safevi savaşından sonra iki devlet arasındaki anlaşmaya binaen Safeviler'in hakimiyetine geçmiştir. Karamanlı şehre girdikten sonra Osmanlı devletine yardım eden bütün emir ve yerli Sünnî halkı acımadan kılıçtan geçirmiştir. Nahçıvan'da Sünnîlerin mahallesinde yapılan bu cinayet, tarihi kaynaklarca sabittir. Bu katliam aynı zamanda Gence halkının da başına gelmiştir. Çünkü Genceliler, Osmanlı sarayına mektuplar göndererek Safeviler'e karşı yardım talep etmişlerdi. Bu haber Safevi Sarayına intikal edince Kızılbaşlar, Hasançay nehrinin kıyısında iki binden çok insanın kellesini kestiler.[286] Şah İsmail'in Sünnîlere karşı yaptığı bu cinayetler ve mecburi

[284] Mazlum Uyar**, Başlangıçtan Günümüze Şiî Politik Düşüncesi**, İyidüşün Yayınları, İstanbul, 2020, s. 98.

[285] Cana Kuş Büyüktaş, "Safevi Hükümdarı Şah I Abbasın Osmanlı Devletinin Hindistan Ticaretindeki Rolünü Engelleme Faaliyetleri", **İran ve Turan Tarihi Araştırmaları Dergisi,** Sayı: 94, 2020, s. 99.

[286] Mehmet Çelenk, Din Politikası, s. 23.

teberri[287]'lerden dolayı yerli Sünnî halk, kendi memleketlerini terk ederek Osmanlı ve Özbeklere sığındılar.

Şah İsmail es-Safevi, Şia mezhebini seçen alimlere oldukça aşırı muhabbet göstermiştir. Çünkü onlar, Şiîliğin İran coğrafyasında yayılmasında önemli rol oynamışlardı. Tebriz camisinde Sünnîlikten Şiîliğe geçen bazı ilim adamları olmuştur. Şah İsmail Hatayi'nin zorla şiileştirdiği âlimler içerisinde Celaleddin ed-Devvani'nin de adı geçmektedir. Ne yazık ki, Handemir onun mezhep değiştirdikten sonraki hayatı hakkında geniş bir bilgi vermemektedir, sadece Şiî itikadına ittiba' ettiğini kaydetmekle yetinmektedir. Bazı Fars kaynakları onu Şiî bir alim olarak kaydetmektedirler. Onun ilmi hayatı iki kısma ayrılır. Birinci kısmı Şah İsmail vakıasına kadarki dönemdir. Bu dönemde o, itikatta Allame Eş'ari'ye, fıkıhta ise İmam Şafi'ye müntesiptir. Bu dönemde yazmış olduğu eserlerde Eş'ariliği incelemiş ve bu mezhebe önemli eserler kazandırmıştır. Fırak-ı naciye olarak bilinen hadisin şerhini yaparken, bu hadisin delalet ettiği fırkanın İmam Eş'ari'nin ashabı olduğunu söylemiştir. İmamiyye'nin ve Mutezile'nin kurtulan fırka olamayacağına dair deliller

[287] Safevi devleti kurulduktan sonra, çokca kullanılan iki mefhum vardır. Bunlardan birisi "teberri" diğeriyse "tevelli"dir. Bunlar aynı zamanda Safevilerden çok önce Şia ekollerinde de mevcut olan inançlardır. Genel olarak bu inanç Alevilerde de erkan haline gelmiştir. Safevilerde bu iki mefhumun kullanılması Şah İsmail es-Safeviye aittir. Şeyh Cünyed kısmında da kaydedilen bilgilere binaen, Konyada Abdullatif Efendiyle münazara eden Cüneyd es-Safevi, sahabe hakkında ağır ithamlarda bulunmuş ve bundan dolayı Karamanlı emirlerine şikayet olunmuştur. Şah İsmail zamanına geldiğimizdeyse bu iki mefhumun pratik kullanımı, tarihi eserlerce sabittir. Ehl-i Beyte mensup olanları ve onları sevenlere karşı muhabbet göstermek, saygı duymak, "tevella" mefhumunu ifade etmektedir. Ehl-i Beyte düşman olan, onları sevmeyene karşı lanet etmek, sebb, kin taşımak ise "teberra" mefhumunu ifade eder. Teberra`nın merkezinde Hz. Ali`nin hilafetdeki hakkın gaspedilmesi meselesi durmaktadır. İlk üç halife, müminlerin Anneleri Hz. Aişe, Hz. Hafza b. Ömer ve çoğunluk ashaba lanet edilmektedir. Bkz. Mehmet Çelenk, "Safevilerin Din Politikası ve İranın Şiîleşme Seyri", **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 4, 2014, s. 18. Honçi`nin kaydettiklerine bianen, Şah İsmail, Tebriz camisinde ashabdan olan Hz. Ebû Bekir, Hz, Ömer, Hz. Osman`a lanet okunmasını emretmiştir. Orada bulunan Sünnî müslümanlar camiden çıkmak istemişse de, Şah İsmailin emriyle öldürülmüştür. Bununla birlikte Safevilerin hiyerarşisine "Teberrayan" diye bir sınıf ilave edilmiş oldu. Bu grub, Sünnîlerin yaşadığı şehirlere girer ve yüksek sesla ashaba lanet okur ve halktan okumayan olursa, onları katlederlerdi. Teberrai grubuna mensup olanlar, bir zaman sonra Safevi ordusunda makam sahibi oluyorlardı. Teberra edenlerin bu şiddetinden dolayı Kumda oturan ulema, devlete şikayet ettiler bunun karşısının alınmasını talep ettiler. Ama Şah, onların taleplerine kulak vermedi. Şah Tahmasp zamanında bu iş daha yaygınlaştırılmıştır. Şöyleki, Şah Tahmasp b. İsmail es-Safevi, Cuma geceleri hocalara, alimlere, seyyilere, tebarrai fertlerine hediye babından para göndermiştir. Tahmasp'ın görevlendirdiği Şiî imamlar, farzların edasını bırakıp, halka teberriyi telkin ediyor ve Hz. Aişe, sünnî bölgelerde nida edilen teberrinin merkezinde duruyordu. Şah Tahmsap zamanında sebbedilecek doksan kişinin ismini ihtiva eden bir liste tertib edildi. Bu liste, Abbasi Halifesi Harun er-Reşid'le başlayıp, Nakşibendi tarikatına müntesip şair, alim olan Abdurrahman Camii ile bitiyordu. Buna çok kızan halk, Özbek Hanı Übeydullah`a mektup yazmış ve bunları bildirmişlerdir. Kanuni Sultan Süleyman, Tebriz şehrini ele geçirdikten sonra Tahmasp'la bu mesele hakkında mektuplaşmış ve Tahmasp, yaptığının hak olduğunu söylemiş ve Teberri seslerinin bir gün Kabe'nin etrafından yükseleceğini söylemiştir. Farbod Mazlumi, "Safeviler Döneminde Teberrailer" , **Genel Türk Tarihi Araştırma Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 5, 2021, s. 79.

serdetmiştir. O, İmamiyenin imamlar hakkında masumiyet iddiasından, Mutezilenin ise katı akılcılığından dolayı onları necat ehl-i olarak görmez.[288] Bu görüşler, onun Sünnî camianın alimi olduğuna bir delil teşkil etmektedir. Muhtemelen Mevlana Celaleddin Devvani, direnen ulemanın karşılaştığı zulümle[289] karşılaşmamak ve iyalini korumak adına bu mezhebi seçmiştir. Celaledin Devvani'nin Şiî'liği kabul etmesi hakkında tarihi bir rivayet mevcuttur. Şah İsmail Hatayi, Tebriz şehrine girdikten sonra kendi devletini ilan etmiş ve Sünnilikten dönmeleri için vilayet emirlerine ve din adamlarına kararnameler göndermişti. Genellikle Şah İsmail Hatayi'nin vilayetlerdeki Sünni ulemaya göndermiş olduğu mektuplar, tehditler ihtiva etmekle beraber, mezhebi terk etmek ve mukaddesata küfretmek gibi emirler içeriyordu. Kararnamede ayrıca Sünnî mezhebini terk etmeyenlerin cezalandırılacağı yazılıyordu. Mektup Mevlana Celaleddin Devvani'ye ulaşınca halkı camiye toplamış ve minbere çıkarak bir hutbe irad etmiştir. O, hutbesinde Hz. Ali'ye ve onun soyundan gelenleri övmüş ve onlara düşman olanlara lanetler savurmuştur. Celaleddin Devvani minberden indiği zaman ona, Şafi mezhebinde olduğunu hatırlattılar.[290] Celaleddin Devvani ise onlara şöyle cevap verdi: Aklı başında olan kendi hayatını Ebû Bekir (r. a) ve Ömer (r. a) için ziyan etmez.[291] Bu ibarelerin ona ait olması şüpheler içermektedir. Mevlâna Celaleddin Devvani'nin mezhebi hakkında İranlı araştırmacıların beyanına göre, önceleri Şafiî mezhebine bağlı bir müctehid iken sonraları İmamiye mezhebine geçmiştir. Aynı zamanda Şafiî-Eş'ari çizgisinde olduğu dönemlerde meşhur eserler telif etmiştir. Onun hakkında aşırı fikirler ileri sürülse de, bu Şiî kaynaklarının onun hakkından yalan iddialarından başka bir şey değildir. Devlet yöneticileri ile iyi geçinmiş ve hükümete sadık kalmıştır. İran tarihinde Celaleddin Devvani hakkında olan araştırmalar, onun mezhebî eğilimi hakkında tam olarak bir

[288] Mustafa Akman**, Celaleddin ed-Devvani`nin Kelam Sistemi,** Ensar Yayınları, İstanbul, 2017, s. 37.

[289] Kızılbaşlar Şiîliğe geçmeyen alimlere zulmettiği ve işkencelerle katlettiği kaynaklarda sabittir. Şeyhü`l İslam Horasani, Esmavil el-Gencevi, Şeyh Şükrullah el-Muğani, Mevlanan Mahmud eş-Şirvani ve Mevlana Yezdi, katledilenler sırasındadırlar. Şirvan ve Cuhur eyaletlerinden katledilen alimlerin sayısı Otuzu geçmektedir. Bkz. Ali Aslan, "**El-Ahkâmu`d-Dîniyye" Adlı Eserin Tahkiki**, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, 2014, s. 16.

[290] Mevlana Celaleddin Devvani`nin yazmış olduğu eserler, uzun müddet Osmanlı medreselerinde okutulan iki eserden birisi olmuştur. Onun sayesinde tasavvuf ve işraki felsefe çizgisi daha gelişmiş ve Molla Sadra vasıtasıyla sistematik hale gelmiştir. Bkz. Metin Yurdagür, **Kelâm Tarihi**, MÜİF Yayınları, İstanbul, 2019, s. 227.

[291] Bastani Perizi**, Safevi Döneminde Siyaset ve İktisat,** (Çev. Muhammed Araz), Merkezi Çap Yayınları, Tahran, 1357, s. 220.

neticeye varamamaktadır. Fakat görünen o ki, imamiye mezhebine geçtiği hakkındaki kaynaklar çoğunluktadır.[292]

6. SÜNNÎ ULEMÂNIN KABİRLERİNİN TAHRİP EDİLMESİ VE ÂLİMLERLE MÜNASEBET

Şah İsmail'in en çok başvurduğu ceza usulü, yakarak cezalandırmaktı. Bu cezayı vermesinin sebebi ise, Şahın aşırı kindarlığından ileri gelmektedir. Mesela, Hurşah b. Kubad Hüseyni Nizamşahi`nin kaydettiğine göre, Kızılbaş gazileri, Murat Bey`in katledilmesinden sonra Küseyin Kiyanı yakarak denize attılar.[293] Bir başka ceza usulü ise, düşmanlarını kebap ettirerek kızılbaşlara yedirtmesidir. Kürt tarihçilerinden olan Şeref Han Bitlisî, "*Şerefnâme*" isimli eserinde şu bilgileri kaydetmektedir: Şah İsmail es-Safevi, bir fatih olarak Fars topraklarına girdi. Şiraz eyaletine gelince orada durdu. Şiraz ve Kazrun hatiplerini Ehli-sünnet mezhebinden oldukları için katletti. Çok cana kıyıldı. Hüseyin Kiya Celavi, kendisi intihar edene kadar ağır işkencelere maruz kaldı. Ayrıca kızılbaş sufiler, Murat Bey Cihan Şamluyu kebap yapıp yediler. [294]

Kabirlerden cesetlerin çıkarılarak yakılması cezasını da uygulamıştır. Bu cezanın kurbanları, Sünnî ulema, eski Sünnî devlet adamları olmuştur. Şah İsmail es-Safevi'nin kabirden çıkarttırıp cesedini teşhir ettirdikten sonra kemiklerini yaktırıp külünü de havaya savurttuğu ilk şahıs, Ferruh Yassar'ın babası Şirvanşah Halilullah olmuştur. Halilullah'ın cesedine bunu yapmakla, dedesi Şeyh Cüneyd'in intikamını alıyordu.[295] Şah İsmail es-Safevi, Tebriz şehrini tutmasından sonra Sünnilere uygulanan işkence yıllarca devam etmiş ve öldürmekle yetinmemiş, vefat eden sünni ulemanın kabirlerini tahrip etmiştir. Bütün Şiî müellifler, Şah İsmail'in yaptığı cinayetler ve Ebu Hanife'nin kabrinin yıkılması hakkında verdiği emir üzerinde müttefiktirler.[297] Şah İsmail'in yaptığı bu insanlık dışı hareketler, Safeviler'in kendi kaynaklarında daha açık ve şerh üslubuna gidilerek kaydedilmiştir. Şöyle ki, Şah

---

[292] Cenk Keleş, **Safevi Döneminden Günümüze İran Düşüncesi,** (Yüksek Lisans Tezi) Pamukkale Üniversitesi, 2021, s. 7.

[293] Muhammed Araz, **Şah İsmail Hatai,** (bs, ty,) s. 165. (Hurşah b. Kubad, **İlcîyi Nizamşâhî**`den naklen)

[294] Muhammed Araz, **Şah İsmail Hatai**, (bs, ty,) s. 163. (**Emir Şerefuddin b. Şeref Han Bitlisi**`den naklen).

[295] Efediyev, s. 51.

[297] Ahmed b. Muhammed eş-Şirazi, **Bustânul Seyâhe**, (Çev. Muhammed Araz) İşrak Yayınları, Tahran, 1315, s. 166.

İsmail b. Haydar es-Safevi 1508 senesinde Bağdat üzerine sefere çıkmıştır. Diğer şehirlerde Sünnilere uygulanan katliamı burada da uygulamış ve bununla yetinmeyerek Ehl-i sünnetin fıkıhta dört mezhebinden biri olan İmam Ebu Hanife'nin kabrini tahrip edecekti. Eş'ari mezhebinin önde gelen kelamcılarından Fahreddin Razi'nin kabri de tahrip edilmiş ve tanınmaz hale sokulmuştur. Ebu Hanife'nin kabri, Bağdat şehrinin şark kısmında olan tarihi Rüsafe kabristanlığındaydı.[298] O güne kadar Bağdat şehri iki kez sel baskınına maruz kalmıştı. Bu baskında, bazı âlimlerin o cümleden Ebu Hanife'nin kabri sel baskınında zarar görmüştü. Yeniden imar çalışmaları neticesinde kabir eski haline dönmüştür. Ama Şah İsmail es-Safevi ve etrafındaki mutaassıp Kızılbaşlar, Bağdat seferine girince İmam Ebu Hanife'nin kabrini tahrip ettiler.[299] Bununla birlikte onun kabri kazıldı ve cesedi kabirden çıkarak dışarı atıldı. Kızılbaşlar, istemediği bazı şahısların kabirlerini kazdılar ve cesetlere insanlık dışı muameleler etmekten geri durmadılar. Abdulkadir Geylani Hazretlerinin mübarek cesedine de aynı muameleyi yaptılar.[300]

Giyaseddin b. Hamiduddin Handemir'in kaydettiğine göre Şah İsmail, Ebu Hanife'nin kabrinin açılmasını, tahrip edilmesini, cesedinin çıkartılarak teşhir edilmesi emrini kendisi mutlak olarak vermiştir. Fakat bu emrin verilmesinde etrafındaki bazı kızılbaş komutanların rolü büyük ehemmiyet kesbeder. Burada ortaya bir diğer önemli husus çıkmaktadır. Şah İsmail es-Safevi, Çaldıran savaşına kadar hep böyle katliamlar ve cinayetlerin müsebbibi olmuştur. Çaldıran savaşından sonra bu hal azalmaya başlamıştır. Bunun sebebiyse etrafında onu bu katliamlara sevk edenin Çaldıran savaşında ölmüş olmalarıdır.[301] Muhammed eş-Şirazi Fahreddin er-Razi'nin kabri hakkında şu bilgilere değinmektedir: "Şah İsmail es-Safevi Sünnilere karşı ifrat

---

[298] İmam Ebu Hanife`nin Osmanlı Sultanı Kanuni Sultan Süleyman`ın rüyasına girdiği ve ona bazı talimatları verdiği birçok tarih kitaplarında geçmektedir. Kanuni Sultan Süleyman, Bağdat şehrine girdiği zaman Ebu Hanife'nin mezarına bir türbe yapmayı murad etmiştir. Ama mezar rafiziler tarafından tahrip edilmişti. Ebu Hanife'nin türbedarı Kanuni`nin seraskeri İbrahim Paşanın çadırına gelerek Ebu Hanifenin bir kerametini anlatır. O şöyle demektedir: Rafizi ordusu Bağdat şehrine girmezden önce İmam Ebu Hanife benim rüyama girdi ve dedi: Beni rafizilerin eline bırakma. Bunun üzerine türbedar İmam`ı mezardan çıkarmış başka yere defnetmiş ve İmam`ın kabrine de bir garyi müslim gömmüştür. Daha sonra asıl kabir kazılır ve İmamın gerçek naşı ortaya çıkar. Bkz. Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Hikmet Neşriyat, İstanbul, 1998, C: 3, s. 132.

[299] Bu konuyla ilgili Şia-Fars kaynaklarındaki bilgiler için Bkz. Firuddin el-Kürdemiri, "Şah İsmail İmam Ebu Hanife`nin Kabrine ne yaptı", https://www.youtube.com/watch?v=c-MmZj5byhQ. (07.11.2022)

[300] Mustafa Hizmetli, "Uluslararası Osmanlı Medeniyetinde Şehir Sempozyumu", **Osmanlı Bağdatı`nın Oluşumu**, Çorum Belediyesi, 25-27 Kasım 2011, s. 124.

[301] Giyaseddin b. Hamiduddin Şirazi Handemir, **Târîh`i Habîbus`Siyer fî Ahbâri Efrâdı Beşer**, (çev, Muhammed Araz) Merkezi Tahkikat Neşri, İsfahan, 2013, s. 545.

derecede kin beslemekteydi. O, tuttuğu her şehirde kendi tesis ettiği mezhebi kabul ettiriyor, etmeyenleriyse kılıçtan geçiriyordu. Kızılbaşlar arasında normalleşen Sünnî katliamı ve âlimlere uygulanan baskılar, İran topraklarında yaşayan Ehl-i sünnet âlimlerin hicretiyle sonuçlandı. Niketim Azerbaycanlı İslâm alimlerinin Osmanlı sarayında çoğalması ve medreselere müderris olarak atanmaları Osmanlı Sultanı II. Beyazid döneminde olsa da Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren daha da çoğalmaya başlamıştır. Herat şehrine girdiği gün, her yerde yaptığı gibi Sünnî mezhebine müntesip olanları katletti ve bu mezhebi bu diyardan sildi. O, Herat ve civarında olan bölgelerde, sünnilere ait kabirlerin tahrip edilmesi emrini verdi. Onun tahribine emir verdiği kabirlerden birisi, Nakşibendî şeyhlerinden olan Ahmed b. Muhammed Camii'ye diğer kabir ise Eşari mezhebinin önde gelen kelamcılarından Fahruddin er-Razi'ye aittir".[302] Muhammed Camii'nin aslen Şiî itikadına müntesip olduğunu ve kendisinin takiyye ile Sünnî gözüktüğünü iddia edeler. Ama bu bilimsellikten uzak bir iddiadır. Camii'nin o zamanlarda takiyye yapmasına neden olacak herhangi bir sebep yoktu.

Emir Hüseyin Honci, Abdurahman Camii'nin[303] mezarının tahrip edilmesini kendi kaynağında şöyle anlatmaktadır: "Şah İsmail es-Safevi'nin emrinden sonra, Herat şehrinde halkın katledilmesi, tarihi ve önemli mimari eserlerin yok edilmesi, medreselerin, kütüphanelerin yakılması işi günlerce sürdü. Herat şehrinin eski emirlerinin ve din büyüklerinin mezarları kazıldı. Cesetler kabirden çıkarılarak önce teşhir edildi. Ardından yakılması emredildi. Herat'ta zamanıyla tedrisatla meşgul olan hacelerin iskeletleri kabirlerinde çıkarıldı. Abdurahman Camii'nin mezarından çıkarılması emredildi. Mezarından çıkarıldıktan sonra, Sünnî olduğundan dolayı kemiklerine darbeler indirildi. Sonra da yakıldı".[304]

---

[302] Şirazi, s. 166.

[303] Abdurrahman Câmi, Nakşibendi tarikatına mensup bir âlimdir. Horasan vilayetinde doğmuştur. Baba tarafından İmam Muhammed`e dayanmaktadır. Bütün İran ve doğu ülkeleri tarafından tanınmış bir âlimdir. Bir müddet İsfahan`da eğitim görmüş ve zamanla Akkoyunlu sarayına davet edilmiştir. Devlet erkânı tarafından kendisine büyük hürmet gösterilmiştir. İran tarihinde çok önemli bır role sahiptir. Klasik dönemin büyük âlimlerindedir. Belağat, sarf, nahiv alanlarında eserler vermiş ve çokça talebe yetiştirmiştir. Aynı zamanda hadis alanında müstakil risalelerin müellifidir. Bkz. Çetin Kaska, "Abdurrahman Cami`nin "Çihl" Hadis Adlı Eseri" **Akra Kültür Sanat Ve Edebiyat Dergisi,** Cilt: 8, Sayı: 22, 2020, s. 243.

[304] Emir Hüseyin Honçi, **Kızılbaş Kökleri ve İnançaları,** (Çev. Muhammed Araz) Haraket Neşri, Tahran, 1993, s. 43.

Şeyh Ayetullah[305] Meraşi et-Tüsteri şunları kaydetmektedir: "Şah İsmail es-Safevi, İmam Ebu Hanife'nin kabrinin kazılmasını emretti. Onun kemiklerini kabrinden çıkarttırarak yaktırdı. Ebu Hanife'nin kemikleri yakıldıktan sonra sıra mezarına gelmişti. Şah İsmail b. Haydar es-Safevi'nin emriyle mezar, necasethaneye çevrildi. Şah İsmail'in yaptığı bu iş, Allah'ın razı olmadığı bir iş ve Ebu Hanife'nin de kötü akıbeti olmuştur".[306] Safevi devletinde vazife alan tarihçi ve âlimler, siyasi ve dini bütün meselelere Şah İsmail'in penceresinden bakmaya mecbur olmuşlardır. Çünkü Şah İsmail'in bu hareketleri yapmasını tetikleyen grup içinde, Kızılbaşlarla birlikte âlimler sınıfı da vardı. İskenderbey Türkmen, Şah İsmail'in bu hareketleri ve özellikle İmam Ebu Hanife'nin kabrinin açılıp kemiklerinin teşhir edilmesini ve onun yerine köpek defnedilmesi haberi Osmanoğulları'nın sarayında duyulunca, âlimler ve vekiller tarafından çok ciddi bir itiraza sebep olduğunu kaydetmektedir.[307] Bunlar olurken, Osmanlı devleti adım adım Şah İsmail'i izlemekteydi. Şah İsmail'in İmam Ebu Hanife'nin kabrine yaptıklarını oldukça sert karşılayan Osmanlı Sultanı II. Selim, meselenin iyi araştırılması için Safevi sarayına Kadı Çelebi Efendi'yi gönderdi. Kadı Çelebi, saraya varmış fakat Şah İsmail'e sorduğu sorulara cevap bulamamıştı. Şah İsmail, kendi tarafından iki kişiyi çağırtmış ve Kadı Çelebi'nin vermiş olduğu sorulara onların cevap vermesini istemiştir. Bu sayede Kadı Çelebi, verdiği sorulara cevap bulmuştur. Ebu Hanife'nin kabrinin tahribi ve mezarından çıkarılarak teşhirinin sebebini sormuş ve aldığı cevaba göre Şiîler İmam Ebu Hanife'nin kabri üzerindeki ihtişamlı türbeyi kıskandıkları ve onların hürmet besledikleri zatların kabirlerinin üzerinde türbelerin olmayışıydı.[308] Bağdat'ın işgaline geniş yer veren Tufan Gündüz, Safevi kaynaklarına dayanarak şu bilgileri vermektedir: "Şah İsmail es-Safevi, herhangi askeri bir direnişe rastlamadan Bağdat şehrine girdi. Aileleri, çocukları yüzünden şehri terk edemeyen Türkmenler, Kızılbaşlar tarafından öldürüldü. Burada yaşayan Akkoyunlu sülalesinin sonuncu emiri de katledildi. Kızılbaş askerleri, Şah İsmail'in emriyle İmam-ı Azam Ebu Hanife'nin türbesini tahrip ettiler. Mezarı açılarak

---

[305] "Âyetullah" kelimesinin lafzi manası, Allah`ın alameti demektir. İmâmiyye Şia`sında ise, ilmi derecelere ulaşan ulema ve fukaha için kullanılan özel bir ünvandır. Bu lakabın verilme sebebi ise, onlar kendi imamlarının ilahi sırları bildiğini ve onları insanlara aktardığına inanmalarıdır. Bu isim aynı zamanda onların taklid merciî olduğunu da göstermektedir. İmamiyye`de "Âyetullah" lakabını ilk kullanan alim İbnü`l Mutahhar el-Hillî (ö. 756/1325) olmuştur. Bkz. Bekir Topaloğlu, **Kelâm Terimler Sözlüğü**, İSAM Yayınları, İstanbul, 2015, s. 35.

[306] Ayetullah Meraşi et-Tüsteri, **Mesâibu`n-Nevâsıb**, (Çev. Muhammed Araz) Matbuat`u Negareş, Kum, s. Cil7: 1, s. 366.

[307] İskenderbey Türkmen, **Târihi Âlem`Arâyi Abbâsî ,** (çev, Muhammed Araz) İntişarat`ı İlmi ve Fikri Neşriyyat, Tahran, 1951, s. 477.

[308] Türkmen, s. 518.

kemikleri yakıldı. Bağdat'taki Sünniler, kılıç gücüyle şiileştirildiler. Şah İsmail, Şiî din büyüklerinin kabirlerini, o cümleden Hz. Hüseyn'in ve İmam Musa Kazım'ın kabirlerini ziyaret etmiş ve üzerlerinde türbeler inşa ettirmiştir".[309]

Şah İsmail'in Sünnî ulemanın kabirlerine yaptığı bu çirkin hareketleri Özbeklerin Hanı Ubeydullah, Şah Tahmasb'a bir mektup yazmıştır. Bu mektubun içeriğine göre Ubeydullah Han, Şah Tahmasp'a şu cümlelerle hitap etmektedir: "Siz, Hz. Ali'nin velisi olduğunuzu iddia etmektesiniz. Ama sizin bu iddianız oldukça şüphelidir. Siz yaptığınız bu işlerden dolayı kendinizi nasıl onun evladı ve velisi olduğunuzu iddia etmeye muktedir olabiliyorsunuz. Zira bununla ilgili Hz. Muhammed'den bir hadis varit olmuştur. İçinizden birisi, bir şahsa babalık atfederse ve o adam da onun babası olmazsa, iddia eden cennete giremez. Mademki siz iddia ediyorsunuz ki, Hz. Ali'nin soyundan geliyorsunuz, Hz. Ali ölen birisini mezarından çıkarmış ve onu yakmış mıdır? Hz. Ali kendisine secde edilmesi yönünde adamlarına bir emir vermiş midir? Hz. Ali teberri edilmesini caiz görmüş müdür? Bunların hiçbirisi Hz. Ali'de olmamıştır. Siz bu sayılanların hepsini yaptınız. Bütün bunlara rağmen sabahtan akşama kadar ayetler okumaktasınız".[310] Ubeydullah Han, Tahmasb'a yazmış olduğu bu mektubunda onların soyunun Ehl-i beytle hiçbir ilişkisinin olmadığını ve aynı zamanda Safeviler'in yapmış olduğu katliam ve kabirlere karşı hürmetsizliklerini anlatmaktadır.

İsmail Safevi'nin bu yaptıkları, etrafında olan Sünnî devletler tarafından hiç de iyi karşılanmamıştı. Osmanlı âlimleri, Şah İsmail'in dinden çıktığını söylüyor ve katlinin vacip olduğuna dair fetvalar veriyorlardı. Sultan Beyazıt, halim şahsiyete sahip olduğundan dolayı Şah İsmail'le savaşa girmeye meyli yoktu. İsmail'e yazdığı mektupların tamamı, Sünnîlere dokunulmaması ve bazı nasihatler ihtiva eden cümlelerden ibaretti. Sultan II. Selim, Trabzon'da sancakbeyi olduğundan dolayı Şah İsmail'i ve Safeviler'in siyasetini iyi biliyordu. Sultan II. Selim, Osmanlı tahtına geçtikten sonra Şah İsmail'le savaşmak adına illetleri göz önünde bulundurarak şeyhülislamdan fetva aldı.[311] Bu fetvaları verenlerin başında İbn Kemal Paşazade ve

[309] Gündüz, s. 90.
[310] Hasan Bey Rumlu, **Ahsenü`t-Tevârih**, (Çev. Muhammed Araz), Naşiri Asatir, Tahran, 1979, s. 231.
[311] Osmanlıları, Safevi devletine karşı savaşa teşvik eden ve Safevi tehlikesinin bütün Sünnîler ve Osmanlı devleti için büyük bir tehlike olduğunu söyleyen Azerbaycanlı alimlerden Hüseyin b. Abdullah eş-Şirvani, getirdiği delillerle onların itikadının bozuk olduğunu isbat etmiştir. Bundan dolayı Safevi devletinden tehditler almıştır. Hüseyin Şirvani, onların görüşlerinden bahseden bir mektup yazarak Yavuz Sultan Selime göndermiş ve taifenin haramları helal kıldıklarını, Sahabe

Sarıgürbüzlü Efendi gelmekteydi. Paşazade, devletin bütünlüğü ve selametine tehlike yönünden, Safeviler'in Ashab-ı Kiram'a dil uzatmalarından, Sünnîlerin ve Ehl-i sünnet inancının muhafazası için Şah İsmail'le cihat etmenin daha faziletli olduğu yönünde fetva beyan etmiştir.[312] Bunun gibi diğer Sünnî ulema da kendi görüşlerini bu yönde beyan ederek fitnenin ilgasını uygun görmüşler.[313] Sarıgürbüzlü'nün fetvası da ihtiva yönünden aynen İbn Kemal Paşazade'nin fetvasıyla örtüşür mahiyettedir.[314] Meşihattan Müftü Hamza Efendi, Şah İsmail'in Sünnîlere yaptığı cinayetlerinden ve sapık itikadından dolayı onun dinden çıktığını söylemiştir. Müftü Hamza Efendi, halkın önüne çıkarak bu fetvayı verdiğini söylemiş ve onların dinsiz ve kafir olduğunu, onlarla savaşmanın her bir Müslüman'a vâcib olduğunu, mallarının ve arazilerinin İslâm gazileri arasında taksim edilmesinin gerekli olduğunu söylemiştir. Müftü hatta onların Hristiyan ve Yahudilerden daha da kötü olduğunu nakli delillerle ispat

hakkında kötü sözler söylediklerini, zina ve içkiye müptela olduklarını yazmıştır. Şirvani aynı zamanda Şah Tahmasp'ın ensest ilişkide olduğunu ve bunu meşru gördüklerini kaydetmektedir. Şirvani'yi harekete geçiren en önemli sebep ise, Safevilerin sünnîlere karşı amansız haraketleri olmuştur. Onların aynı zamanda İslam'ın kutsal mekanlarına tahripkar müameler beslediğini ve sünnî tasavvufun banilerinden olan Abdulkadir Geylani Hazretlerinin mezarını ve İmam Ebu Hanifenin türbelerini tahrip etmelerini kendi mektubunda kaydetmiş ve bu sayılanlar, onlara karşı savaşmanın meşru bir sebebi olarak göstermiştir. Hüseyin Şirvani, Şah İsmail b. Haydarın Hicaz topraklarına sefer edeceğini ve Kabe`yi-Muazzamanı yok ederek kıbleyi Acem diyarı tarafa çevireceği fikrini kaydetmiştir. Bu yazılan bilgiler Osmanlı sarayında hararetle karşılanmıştır. Bkz. (Ed) Hüseyin Yılmaz, "İran`dan Sünnî Kaçışı ve Osmanlı Devletinde Safevi Karışıtı Propagandanın Yaygınlaşması-Hüseyin b. Abdullah eş-Şirvanin Mesyanik Çağrısı", **Osmanlı`da İlim ve Fikir Dünyası,** (Ed. Ömer Mahir Alper), Klasik Yayınları, İstanbul, 2015, s. 304.

[312] Osmanlı ulemasının vermiş oldukları fetvalar mürtedler için verilen fetvalardandır. Bundan dolayı kadınlarının ve çocuklarının esir edilmesi ve erkeklerinin öldürülmesi sevap sayılmıştır. İbn Kemal, onları şah karşısında secde etmelerinden dolayı tekfir etmişdir. Osmanlılar, Safevilerle yapmış olduğu savaşlar, ulemanın mezkur fetvalarına dayanmaktaydı. Bkz. Mehmet Dağlar, **İran`da Kızılbaşlıktan Şiîliğe Geçiş,** Önsöz Yayınları, İstanbul, 2019, s. 100.

[313] Dalkıran, s. 90.

[314] İslam İnanç meselelerinde tekfir ahkamının önemli yeri vardır. Aynı zamanda bu konuya dair çokca eserler kaleme alınmıştır. Rafizilerin tekfiri konusunda yazılan eserlerde ileri sürülen en önemli noktalardan birisi , Hz. Peygamberin ashabını yalanlamaları ve onlara iftira atmalarından dolayı ümmetin âlimleri onları tekfir etmiştir. Diğer bir nakilde ise, sahabenin büyüklerini tekfir edenin küfre düşeceği konusunda âlimlerin icmasının olmasıdır. Bkz. Seyyid Şerif Cürcâni, **Şerhu`l-Mevâkıf,** (Çev. Ömer Türker), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2021, Cilt: III, s. 662: Peygambere küfretmenin cezası öıdürülmek iken, sahabeye küfretmenin cezası ise, değnekle dövülmektir. Aynı zamanda Hz. Aişe`ye zina iftirası atmak ve uygunsuz kelimeler sarfetemek, insanı küfre götürür. Çünkü Hz. Aişe'nin bu iftiradan müstağni olması ayetle sabittir. Bkz. Ahmed Saim Kılavuz, **Tekfir Meselesi,** Marifet Yayınları, İstanbul, 2016, s. 175: Günümüz Hadisçilerinden olan Ebubekir Sifil, bu konuyla ilgili bazı alimlerden nakil yapmış ve Ehli-kıblenin tekfir edilmeyeceğini kaydetmiştir. Bu nakillerden biri de, Maliki ulemasından olan Kadı İyad`dır. O, eş-Şifa isimli eserinde konuyla ilgili bazı fukahanın görüşlerini naklederken Hanefilerden Ali el-Kari`nin de görüşlerine yer verir. Bu beyana göre, ehli-bida`at olanın tekfirinin selef ve halef fukahası indinde ihtilaflı olduğunu ve Allame Eş`ari ve Hanefi alimlerinin ehli bid`atı tekfir etmediğini kaydeder. İmam Malik`in görüşü de aynen bu yöndedir. Bkz. Ebubekir Sifil, "Tekfir Meselesi-4", **Milli Gazete**, 25, 10, 2008, https://ebubekirsifil.com/gazete-yazilari/tekfir-meselesi-4/, (05, 02, 2023). Bu konuyla ilgili ulemanın görüşleri için bkz. Muhammed Enver Şah Keşmiri, **Tekfir Ahkamı ve Zaruriyyatı Diniyye Meseleleri,** (Çev. Hüseyin Erbağ), Tahkik Yayınları, İstanbul, 2021, s. 112.

etmiştir.[315] Şia'nın önde gelen âlimlerinden olan Yusuf el-Bahrani'nin kitabında şu bilgiler kaydedilmektedir: Sünnilerin dört imamının mezarından sadır olan bazı mucizeler vardır. Bunlardan en meşhuru, İmam Ebu Hanife'nin mezarı hakkında olan mucizedir.

Bütün şahlardan ve sultanlardan en yüce makama ve şana sahip Büyük Abbas, Bağdat şehrine girdikten sonra verdiği ilk emirlerden birisi de, Ebu Hanife'nin mezarının tuvalet olarak kullanılmasıydı. Şah Abbas es-Safevi, bu iş için iki katır hizmete verdi. Bu katırlar, halkın yoğun olduğu yerlere bağlandı. Bu yerlerden birisi de, pazardı. Şöyle ki, kim tuvalet ihtiyacını gidermek isterse o katırlara binerek Ebu Hanife'nin kabrine gelecek ve burada rahat bir şekilde tuvaletini yapacaktı. Bir gün Şah Abbas, Ebû Hanîfe'nin kabrinin hadiminin kendi huzuruna davet edilmesini emretti. Hadim geldiği zaman Şah Abbas ona şu soruyu sordu, Ebû Hanife cehennemin en derin çukurlarında olduğu halde sen kime hizmet ediyorsun? Hadim şöyle cevap verdi: "Bu kabirde siyah bir köpek vardır. Senin merhum atan İsmail Safevi Bağdat şehrini fethettiğinde, o köpeği bu kabre bastırdı".[316] Ben Ebu Hanife'ye değil, atan İsmail'in defnettiği köpeğe hizmet ediyorum. Yusuf Bahrani rivayetin sonunda Şah'ın gerçekten de böyle yaptığını tasdik etmiştir.[317]

[315] Çetinkaya, s. 485.
[316] Ebû Hanîfe"nin kabrinin başına gelen musibetlerle ilgili geniş bilgi veren bir diğer eser. Bkz. Nîmetullah el-Cezairî, **Envâru`n-Numâniyye**, Dâru`l-Kâri, Beyrut, 1469, s. 272.
[317] Yusuf el-Bahranî, **el-Keşkül**, Der Mektebeti Hilal, Beyrut, 2019, Cilt: 1, s. 274.

İKİNCİ BÖLÜM

SAFEVİLER`İN İNANÇ ESASLARI VE FARKLILAŞMASI

1. ULÛHİYYET

Kızılbaşlık düşüncesinde Allah inancı bazı noktalarda Sünnî geleneğin düşünceleriyle benzerlik gösterse de Hz. Ali'yi de merkeze alan üçleme, velayet makamına atfedilen mukaddeslik, bu benzerliği ortadan kaldırır. Bu üçleme, Hz. Muhammed, Hz. Ali ve Hz. Fatıma`yı ihata etmektedir. Zira Hz. Ali'nin bedeninde Allah'ın var olduğunu (hulûl ettiğini) iddia etmişlerdir.[318] Bazen Kızılbaşlar tenzihçi bir yol izleseler de bazen de Allah'ın beşerin cismine hulûl edeceğini söylemişlerdir. Şah İsmail, bazı şiirlerinde kendisini *"Ben Allah`ın gözüyüm"* diye açıklamıştır. Bazen de kendisinin hâşâ Allah bile olduğunu söylemişdir.

"Yakin bil kim Hudâdur Hatâyi
Muhammed Mustafâdır Hatâyi"[319]

Safevi Şiasının Allah hakkındaki görüşlerini Şah İsmail'in yazmış olduğu eserlerden öğrenmek mümkündür. O bazen kendi vücudunu Allah`ın evi olarak açıklamış ve ona bağlılığını bu şekilde ifade etmişdir.[321] Şah İsmail'e göre Allah, gözümüzle gördüğümüz her şeyi, kâinatı yoktan yaratmıştır. Bu Allah'ın şanına ve azametine en büyük işarettir. Cennet ve cehennemi yaratması, mü'min ve kâfir kulları kazandıkları mukabilinde oraya yerleştirmesi Allah'ın adaletine en gözel örnektir. Allah bazı sıfatlarla muttasıftır. O, her şeyi birden duyar ve birden görür. Allah her

[318] Mesut Çakır, **İmam Birgivî ve Kitâbu`l-Îman**, Ravza Yayınları, İstanbul, 2020, s. 171.
[319] Divan, s. 556.
[321] Şah İsmail Hatai, **Dîvan,** Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, İstanbul, 2017, s. 518.

mekânda hazırdır. Bunun en büyük örneği, kainatta gerçekleşen hadiseler ve bu hadiselerin farklı zamanlarda ve mekanlarda olmasıdır. Allah, hiç kimsede olmayan yüce kudrete sahiptir. Dirilten de Allah'dır, öldüren de Allah'dır. Bu onun kudretinin mutlak olduğuna işarettir. Ondan başka ibadete layık olan hiçbir mabut yoktur. Onun varlığı bir zamana kıyaslanamaz. Çünkü O, ezeliyet âleminde ve ebediyet âleminde daimdir. Allah'ın benzeri ve eşi asla düşünülemez. Kâinatta hiçbir şey onun benzeri değildir. Allah her şeyden münezzehtir. Allah'ın kudret sıfatına başka bir örnek ise, O, kainatı bir anda yokluk alemine sevk etmesi ve bir anda onu geri getirmesidir. Şah İsmail Hatayî'nin itikâdi düşüncesinde Allah, Muhammed ve Ali'nin özel yeri vardır. Yazdığı şiirlerde de buna rastlamak mümkündür.[322] Allah'a atfedilen bu vasıflar, Ehl-i sünnetin görüşleriyle büyük ölçüde benzerlik arz etmektedir.[323] Ama bu nokta onun her konuya Sünnîler gibi baktığı anlamına gelmez. Çünkü ortada en büyük fark, Kızılbaşlar bu sıfatları Allah'a atfetmekle beraber Hz. Ali'ye de atfetmektedirler.[324]

Kızılbaş tefekküründe Hz. Ali her işin başı olarak kabul edilir. Hz. Ali onlara göre insanlığın ilk ışığıdır. Çünkü imamlık silsilesinin ilki ve onun hilafete daha layık olduğu hakkında nass olmasıdır. Ehl-i sünnet asla bu düşünceleri kabul etmemiştir. Çünkü onların iddia ettiği gibi Hz. Ali hakkında Kur'an'ı-Kerim'de ya da Hz. Peygamber`in hadisinde herhangi bir işaret yoktur. Hz. Ali, sahabenin faziletlilerindendir ve Hz. Peygamber`in övgülerine mazhar olmuş bir sahabedir. Hz. Ali, Kızılbaşların iddia ettiği gibi ilahi sıfatları asla kabul etmemiş ve hatta bunu iddia edeni yakmak istemiştir. Hz. Ali hakkında sonraki zamanlarda bolca rivayet uydurulmuştur. Bu fitneler, uydurma ve aşırı görüşler, temellerini Abdullah b. Sebe'den almaktadır.[325] Kızılbaş düşüncesinde olan Hz. Ali profili, İbn Sebe'nin çizmiş olduğu profildir. Hatayi ve diğer edipler, şiirlerinde Hz. Ali konusunu işledikten sonra Oniki İmama ait bilgilere ve methiyelere yer vermişlerdir. "*Dehnâme*" eserinde

[322] Ekinci, s. 90.

[323] Bekir Topaloğlu, **Kelâm İlmi,** Damla Yayınları, İstanbul, 1998, s. 46.

[324] Allah`a nispet edilen sfatlar, kâmillik ve nakıslık yönünden iki tasnifte incelenir. Şanı yüce olan Allah Kur`an'i-Kerim'deki bütün kemal sıfatlarla muttasıftır. Allah hakkında asla noksanlık düşünülemez. Allah hakkındda acizlik, muhtaçlık, cehalet gibi vasıflar asla düşünülemez. Allah`ın bir mekânda olduğu kabul edilmez. Muhdes olan şey O`nun zatından münezzehtir. Kur`an'da da bidirildiği üzere onun eşi benzeri yoktur. Bu mezkur akide pasajı Muhammed Hüseyin Tabatabâi`ye aittir. Tabatâbi`nin de kaydettiği bilgilere bakılırsa Allah'ın hulûl meselesi dile getirilmemişir. Kızılbaş akidesinin İmamiye akidesinden ayrıldığı temel ilkelerden bir tanesi de sıfatların anlamı meselesidir. Kızılbaşların dinî düşüncesiyle İmamilerin düşüncesi arasında büyük bir uçurum mevcuttur. Bkz. Allame Tabatabâi**, İslam`da Şia,** (Çev. Kadir Akaras) Kevser Yayınları, İstanbul, 2002, s. 129.

[325] Ebû Şekûr es-Sâlimî, **et-Temhîd fî Beyâni`t-Tevhîd,** (Tahkik: Ömür Türkmen), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2017, s. 358.

Şah İsmail, Oniki İmam hakkında aşırı ifadeler kullanmış ve onların otoritelerinin ve marifetlerinin mutlak olduğunu iddia ediyordu. İşlenen diğer itikadi esaslar mâmet kadar geniş işlenmemiş ve sönük kalmıştır.[326]

Şia tarihinde imamlara atfedilen bazı özellikler zamanla kendileri tarafından da tenkide tabi tutulmuştur.[327] Çünkü Safevîler'in imamlar hakkında düşündüğü ve onlara yüklemiş olduğu aşırı meziyetler, İsmâilîerin tutumudur. Her ne var ki usûlî'ler bunları tenkit etmiş ve bu konuda naklolunan bilgilerin sıhhatinde problemlerin olduğunu ispat etmişlerdir.[328] Ancak Safeviler'in izlemiş olduğu çizgiye, Ahbârî çizgi de denemez. Kızılbaşlar bu fikirleri ileri sürerken herhangi bir delile temas etmemişlerdi.

2. HULÛL

Akide konuları içinde en çok tartışılan hulûl, İlahi zatın veya sıfatların yaratılmışlardan birine intikal edib onlarla birleşmesidir. Böyle olduğu takdirde Allah maddi varlık görünümünde ortaya çıkar. Bu inanç, Safeviler'den önce de İran topraklarında yayılmış bir inançtır. Zerdüştler'den sonraki bu coğrafyada İslâm dışı bazı görüşler yasaklansa da Abbasiler zamanında yeniden yayılmaya başladı. Ama bu yayılma İslâm kisvesine büründürülerek yayıldı. Safeviler'den önce Hurremiler'e mahsus olan reenkarnasyon inancı Abbasilerin iktidarı zamanında Ebû Müslim Horasanî'ye atfedilmiştir.[329] Hürremîler, Ebû Müslim Horasanî'nin ölmediğini, bir zaman sonra dünyaya geleceğine ve adâleti tesis edeceğine inandılar.[330] Tarihe bakıldığı zaman bu batıl inancı savunanlar, genellikle ayetlere farklı yorumlar yapmışlardır. Bu yorumlar hiçbir ayet ve hadisle uyuşmamaktadır.[331] Bu inanç, Şeyh

[326] Hatayî, s. 556.
[327] İsmail Kaya, **Kendi Kaynaklarında Şia ve Şiîlik,** Nida Yayınları, İstanbul, 2015, s. 39.
[328] Habib Kartaloğlu, "İmamiyye`de Ahbari-Usuli Farklılaşması Şeyh Saduk ve Şeyh Müfid Örneği" **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 24, 2011, s. 205.
[329] Ehl-i sünnet inancına göre reenkarnasyon, kabul edilmez bir inançtır. Eğer bu inanç kabul edilirse ruhun hadis olmadığı hükmüne varılır. Nefislerin muhdes vasfını tenasüh için redd konusu edersek, muhal olan devr ortaya çıkacaktır. Bkz. Fahrettin er-Razi, **Meâlimü Usûlid-dîn**. (Çev. Muhammet Altaytaş), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, s. 2019, s. 212: Ahmet Ziyauddin Gümüşhanevi, **Ehli Sünnet İtikadı,** Bedir Yayınları, İstanbul, 2011, s. 42.
[330] Sabahattin Çelik, Abbasiler Döneminde Hurremiye Mezhebi ve Babek İsyanı, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi,** Cilt: 9, Sayı: 15, 2006, s. 97.
[331] Temel Yeşilyurt, **Çağdaş İnanç Problemleri**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2020, s. 151.

Safiyyuddin el-Erdebilî zamanında olmayan, sonraki dönemlerde tarikat liderlerinde ortaya çıkan bir inançtır. Bunun temel sebebi, Moğollar zamanındaki göçler ve tarikatın politize edilmesiyle Safeviler'e katılmak için farklı mezhep ve meşreplere müntesip insanların İran'a gelerek mürşitlerin hizmetinde bulunmalarıdır. Bu yolla onların taşıdığı bazı aşırı görüşler, bu coğrafyada yayılmıştır. Safeviler'den bahseden eserler, genellikle Şeyh Cüneyd es-Safevi'nin üzerinde daha çok durmuştur. Çünkü bu şahsın belirlediği bazı kaideler ve tarikat ilkeleri, Şah Tahmasb'ın dönemine kadar kendi varlığını sürdürmüştür. Safeviler'de tarikat liderlerine atfedilen bazı ilahi vasıflar, XIII. Yüzyılın ortalarından itibaren başlamaktadır. Bu tarihlerde Şeyh Cüneyd es-Safevî, Anadolu'da Simavnalı Şeyh Bedrettin'in müritleriyle görüşmüş ve siyasi sebeplerden dolayı kendisini Şeyhin müritleriyle aynı görüşte olduğunu beyan etmiş ve bunun karşılığında askeri yardım almıştır. Kaynakların kaydettiğine göre Şeyh Cüneyd olmasaydı Safeviler'de herhangi bir sapma olmayacaktı. Onun İslâm dışı görüşleri Safeviler'in kurucusu Şeyh Safiyyuddin İshak el-Erdebilî'de bulunmamıştır. Bunun en canlı örneği, Şeyh Cüneyd es-Safevî'dir. Şeyh Cüneyd'e, daha küçükken müritleri tarafından aşırı bir ihtiramla yaklaşılmaktaydı ve o, Anadolu'ya geldikten sonra inanç konularına ifrata varan fikirler müşahede edilmektedir. Şeyh Cüneyd'e bağlananlar arasında Nusayrîler[332] ve Dürzîler[333] de vardı. Şeyh Cüneyd'in dini düşüncesinde bu grupların büyük etkisi olmuştur. Şah İsmail'le Cüneyd arasındaki bir diğer ortak nokta, uluhiyet ve tevhid hakkında aşırı görüşlere sahip olmalarıdır.

[332] Nusayrîler, gulat fırkalardandır. Çıkış yeri ve çoğunlukta olduğu bölge Şam şehridir. Şia`nın İsmaili grubuyla bazı noktalarda ortak düşünmektedirler. Kur`an'ın ayetleri üzerinde aşırı teviller yapmışlardır. Nusayriler, Ehli-beytin marifet açısından mutlakiyyet mertebesinde olduğunu kabul etmiş ve Hz. Alinin ahirete irtihalini kabul etmemişlerdir. Hz. Ali`nin Allah`a yakın olduğunu, bazılarıysa onun İlah olduğunu iddia etmişlerdir. Nusayriler, Batinilerden ve Sebeiyye fırkasından bazı görüşler almışlardır. Batinilerden aldıkları esas, Şeriatın ve mutlak marifetin zahiri ve batini yorum olmakla iki kısma ayrıldığı görüşüdür. Onlara göre batinî yorumun bir sahibi vardır, o da İmamdır. Çünkü İmam, üzerine doğan nur vasıtasıyla batini yorumlara vakıf olur. Sebeiyyeden aldıkları görüşse, İmam Ali`nin ebediyyen diri olduğu, mahlukatın şereflisi olduğu mutlakiyyet makamının sahibi olduğu görüşüdür. Bkz. Muhammed Ebu Zehra, **Mezhepler Tarihi**, (Çev. Sıbğatullah Kaya), Çelik Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 69.

[333] Dürzîler, Şia`nın aşırı görüşe sahip gruplarındandır. Fatimi Halifesi Hakim Biemrillah hakkında uluhiyet iddia etmişlerdir. Dürziliğin temel inanç esaları tam belli değildir. Onların inancı hakkında üç önemli nokta vardır. Birincisi, tekammus, ikincisi takiyye ve sonucusu ahiret hayatıdır. Aynı zamanda yaratılış nazariyyelerine bakıldığında, Dürzilikte Yeni Eflatuncu`luğun izine rastlanıyor. Dürzilikte tekammus, reenkarnasyon nazariyyesiyle ayniyet teşkil etmektedir. Dürzilikte Reenkarnasyon, ruhların sadece bir defada ve sınırlı olmasıyla ilgilidir. Bundan dolayı ruhların herhangi bir eksilme azalmaya gitmesi sözkonusu değildir. İnsan ölünce ruh o cesedi terkeder ve başka bir bedende varit olur. Bkz. Halil İbrahim Bulut, **İslam Mezhepler Tarihi**, Bilay Yayınları, Ankara, 2020, s. 190.

Cüneyd'in yanında olan müritleri, ona Allah tarafından bir özelliğin verildiğine inanmışlardır. Şeyh Cüneyd es-Safevi'nin Erdebil şehrinde amcası Şeyh Cafer'le aralarında geçen post kavgası sırasında, müritleri tarafından onda herhangi bir ilahi özelliğin olduğuna dair bir iddia seslendirilmemiştir. Bu ilahi özellik ve hulûl inancı, Şeyh Haydar b. Cüneyd ve Şah İsmail es-Safevi dönemlerinde de devam etmiştir. Şeyh Haydar döneminde müritlerin bu aşırı görüşleri, Haydariye diye bilinen bir fırkayı doğurmuştur. Şeyh İbrahim es-Safevî'nin döneminde politikadan uzak olan tarikat, hulûl ve aşırı görüşlerden uzaktı. Şeyh Cüneyd ve Haydar döneminde onları en çok ziyarete gelenlerden biri grup da Talış ve Karacadağ ahalisiydi. Bu ahalide hulûl inancı çok yaygındı. İranlı Şafii âlimlerinden Fazlullâh İbn Ruzbîhan, bu iki bölgeden gelenlerin ziyaretinin keyfi olduğunu söyler. Çünkü onlar, namaz, oruç ve diğer ibadetleri ihmal ederek Şeyh Cüneyd'in ziyaretine geliyor ve Cüneyd ve Haydar'ı kendilerine ilah olarak kabul ediyorlardı. Şeyh Cüneyd'in etrafı, çoğunlukla böyle insanlarla doluydu. Şeyh Cüneyd, sefere çıktığı vakit tüm müritlerine haber gönderir ve onları kendisiyle beraber sefere teşvik ederdi. Şeyh Cüneyd es-Safevi, bununla gücünü gittiği topraklarda müşahede ettirmiş oluyordu. Memlük topraklarına girdiği zaman, oranın âlimleriyle dini münakaşaya girişmiş ve âlimler, onun zındık olduğunu ispatlamışlardır. Ahali Memlük sultanına mektup yazarak devlet arazisinde *"Deccal"*ın[334] ortaya çıktığını haber vermişlerdir. Onların zannına göre namaz ve diğer ibadetlerin yersiz olduğu ve ilahın kendine tapılmasının ve ziyaret edilmesinin daha uygun olduğudur.[335] Onların bu düşüncesi aynen İsmâilyye mezhebiyle örtüşmektedir. Onlar da şeri hükümleri akla gelmeyecek şekilde tevil etmişlerdir.[336] Şeyh Haydar, küçüklüğünde postnişin makamına geçmiş ve bu küçük çocuğun etrafında olan asker ve emirler, ona olan aşırı hürmetten dolayı el pençe duruyor ve kendilerinin ona teslimiyetlerini gösterme amacıyla boyunları büküyorlardı. Bunların

[334] Deccal kelimesi, mübalağa vezniynde olup, aşırı hileci, aşırı sinsî gibi anlamlar içermektedir. Bu kelime, kezzab, silik gözlü ve kıyametin alametinden başka bir şey ifade etmemektedir. Bkz. Ali Muhammed Sallabi, **İslam İnanç Esasları**, Ravza Yayınları, İstanbul, 2016, s. 433: Terminolojik manası ise, âhir zamanda zuhûr edecek ve insanları delalaete sürüklecek kişidir. Deccal Kur`ân-ı Kerim`de geçmemektedir. Hz. Peygamber`in hadisleriyle bilinmektedir. Yahûdi ve Hıristiyanların da dinî metinlerinde geçmektedir. Bkz. Kürşat Demirci, "Deccâl", **Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Ankara, 2019, Cilt: 9, s. 69.

[335] Fazlullah İbn Ruzbihan Honci el-İsfahani, **Târîh-i Âlem Âray-i Emînî,** Merkezi Neşri Yayınları, Tahrran, 1997, s.274`den aktaran Mustafa Ekinci, **Şah İsmail ve İnanç Dünyası**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 147.

[336] İsmâilyye`ye göre namaz, resul ve imama uymaya işaret eder. Abdest, imama dost olmayı, zekat ise, nefsi tezkiye etmektir. Diğer teviller için bkz. Abdullatif Harputi, **Kelâm Tarihi**, Ankara Okulu Yayınları, İstanbul, 2012, s. 64.

hepsini göz önünde bulundurduğumuzda, kendisine bu kadar hürmet olunduğunu gören bir çocuk, zamanla kendisinde ilahi bir sırrın olduğu hülyasına dalması normal karşılanmalıdır.[337]

Şeyh Haydar'da da durum aynen böyle olmuştur. Şah İsmail es-Safevi de aynen babası gibi küçük yaşta mürşitlik makamına geldi. Babasının gördüğü aşırı hürmet ve tazimle karşılaştı. Şah İsmail ilk ihtiram ve hürmeti Karkiye emirinden görmüştür. O daha küçük iken önünde eğilenler ve onda ilahi bir özelliğin olduğunu söyleyenler oldu. Kızılbaşlar onu ve ona tabi olanlar bütün din işlerinde Şah İsmail'i reis olarak kabul ediyorlardı. Osmanlı ulemalarından olan Hamza Sarıgöz Efendi, Kızılbaşlar hakkında verdiği fetvasında onların aşırı görüşlerini kaydetmekle beraber, müritlerin onu mabut olarak kabul edip secde ettiklerini de yazar. Müritlerin inancına göre Şah İsmail b. Haydar es-Safevî, tanrının bir yansımasıydı ve yeryüzünde bir gölgesiydi.[338] Hulûl inancı, halk arasında yayılmış ve şiirlerine de sirayet etmiştir.[339] Çaldıran savaşından sonra bu inanç zayıflamış ve Şah İsmail'in oğlu Şah Tahmasb zamanında yok olmaya başlamıştır. Günümüzde Türkiye'de ve bazı Irak topraklarında hulûl inancına inanan insanlar vardır. Bunlar genellikle Anadolu ve eskiden Safevilik mefkuresinin hakim olduğu yerlerden göç eden insanlardır. Alevîlerde sabit bir akide çizgisi olmadığı için Hz. Ali hakkında aşırı görüşlere sahiptirler. Tahtacı Alevileri buna dair önemli bir örnektir. Tahtacılar, zamanında Safeviler'in seçkin müritleri arasındaydı ve mürşitlerine aşırı bağlı olmuşlardır. Hz. Ali hakkında ilahlık vasfı iddia etmek ve hulûl inancı bu gruplar arasında yaygındır.[340]. Şah Tahmasb b. İsmail es-Safevî, babası gibi aşırı fikirlere gitmemiş ve dışarıdan âlimler davet etmiş ve bu sayede Safevi devletinde dini alanda ciddi ıslahatlar gerçekleştirilmiştir. Aynı zamanda devletin meşruiyeti ve âlimlere yakınlık kazanma adına matem ve diğer dini meclislere çok önem vermiştir.[341]

---

[337] Gençaıp, s. 97.
[338] Teber, s. 160.
[339] Kaplan, s. 119.
[340] Yusuf Ziya Yörükan, **Anadolu`da Aleviler ve Tahtacılar**, Ötüken Yayınları, Ankara, 1984, s. 244.
[341] Matem, İmamiye tarihinde Kerbela`da şehit edilenleri anmak adına düzenlenen önemli uygulamalardan biridir. Tarih boyunca kurulan Şiî devletler, bu âdeti yerine getirmiştir. Bu adet, Hz. Ali ve ondan sonra gelen İmamlara, Ehl`i-Beyte olan saygı ve bağlılığın nişanesidir. Bu âdeti ilk resmileştiren devlet, Büveyhiler olmuştur. Onlar, bu matemde siyah elbiseler giyiyor ve kendilerine eziyet ediyorlardı. Şah İsmail, Şiraz âlimlerinden Muhammed b. Yahya ile görüşme esnasında siyah giymesinin sebebini sormuş, O da Kerbela`da ölenler için yas tuttuğunu söylemiştir. Bunun ardından İran'da bu gelenek Şahın emriyle yaygınlaştırımıştır. Şah Tahmasp döneminde de bu uygulama olmuş, insanlar Tebriz şehrinin merkezine toplanmış, siyah elbiseler içinde mersiyeler okuyarak ağlamışlardır. Tahmasp mateme hürmeten on gün evinden dışarı çıkmamıştır. Safeviler, bu törenleri

3. NÜBÜVVET

Şia'ya mensup olan bütün ekoller, nübüvvet meselesini imametle aynı konumda görmektedirler. Fakat bazı aşırı şiî gruplar, Hz. Muhammed'in peygamberliğini kabul etmemektedirler. Şiîler, orta yolu tutma adına Nübüvvetle imameti aynı ahkam olarak değerlendirmektedirler. Çünkü nübüvvette de nass meselesi vardır. Allah, peygamber seçerken onun hakkaniyetini ispat amacıyla ona kitap verir. İmamlardaysa bu seçim Allah ve Resûlü tarafından nasla seçilir. Şah İsmail'in nübüvvet düşüncesi zamanla İmami bir kisve almaya başlamıştır. Bunun en temel sebebi, Bağdat, Kum ve İsfahan şehirlerinde olan ilim havzalarıdır. Çünkü Şah İsmâil dini düşüncelerinde bu şehirlerin âlimlerinden faydalanmıştır. Bunun en açık örneği, imamın meşruiyeti nass ve mutlak mucize anlayışıdır.[342] Şah İsmail Hatâyî, Hz. Muhammed'e olan sevgisini şiirlerinde uzun uzun anlatmıştır. Kızılbaş düşüncesinde Hz. Muhammed, peygamberlerin sonuncusudur. Ondan sonra peygamber gelmeyecektir. Allah onu cümle insanlardan muhtar kılmıştır. Hz. Muhammed, bütün peygamberlerin en şereflisi ve alisidir. Kainat, Hz. Muhammed hürmetine yaratılmıştır. Allah onu rahmet olarak göndermiştir. Kim onun nübüvvetini inkar ederse o insan ebedi olarak cehennemde kalır. Peygamber'in şefaati ümmetinin günahkarları içindir ve haktır.[343] Şah İsmail, bütün dua ve niyazlarında Hz. Muhammed'den şefaat dilerdi. Hz. Peygambe hakkında olan "*Eğer sen olmasaydın kainatı yaratmazdım*" mealindeki hadisi olduğu gibi kabul eder ve kainatın halkaniyetinin sebebi Hz. Muhammed olarak görür.[344]

---

matemden ziyade şölen gibi yapıyorlardı. Tiyatro gibi düzenleniyor ve halkın hassasiyetini diri tutma adına askerler ellerinde tabut taşıyorlardı. Bu törenler, İsfahan şehrinde daha coşkulu geçiyordu. Bkz. Ayşe Denknalbant Çobanoğlu, "İranda Aşure Törenlerinde Kullanılan Litürjik bir Obje-Hz. Hüseyin`nin Sancağını Temsilen Alem**", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,** Sayı: 92, 2019, s. 189; Mehmet Dağlar**, İran`da Kızılbaşlıktan Şiîliğe Geçiş,** Önsöz Yayınları, İstanbul, 2019, s. 119;

[342] Ehli-Sünnet nass iddiasını reddetmektedir. Eğer bu nazariye doğruysa, Hz. Peygamber (s. s) nassı gizlemiş olmuş oluyor. Bu ise onda olan sıfatlarla bağdaşmaz. Şia`nın meşhur âlimlerinden olan Şeyh Mufid, İmamların imametinin mütavatir bir habere dayanmaması imamet anlayışına herhangi bir engel değildir demiştir. Çünkü bunların içinde ahad haberler oldukça çoktur. Şeyh Mufid, İslam'ın esaslarından olan İmamet meselesini ahad habere dayandırmada herhangi bir problem görmemektedir. Hatta o, nass iddiasını isbatta zorlanınca akli delillere başvurmakta ve İmamların hakkaniyetine dair birtane de olsun sahih rivayet getirememektedir. Bkz. Ahmed el-Katib, Şia`da Siyasal Düşüncenin Gelişimi, (Çev. Mehmet Yolcu) Otto yayınları, Ankara , 2020, s. 88.

[343] Tourkhan Gandjei, **Psevdo Hatai İran and İslam,** (çev, Hüseyinhan Hüseyinov), Oxford Yayınları, 1971, Edinburg, s. 4.

[344] Bazı alimler bunun sahih bir rivayet olmadığını Hz. Muhammed`den sonra ortaya çıktığını söylerler. Çoğun ulema bu hadisin sahih olduğunu söylemişledir. Tasavvuf erbabı, bu hadisi sahih kabul eder ve manasının Hz. Muhammed'in mana alemindeki varlığını kastederler. İmam Sağani, bu hadisin

Feleklerin varlık sebebi Hz. Muhammed olarak ifade edilmektedir. Bütün peygamberler onun aşığı olmuşlardır. Kâinatta her şey ona karşı hürmet ve sevgi besler. Hz. Peygamber'in hürmetine Allah insanlığa sayısız-hesapsız lütuflar ihsan etmiş, ihsanda bulunmuştur. Hz. Muhammed'in ayağının izi, bütün insanların gözüne nurdur.[345] Hz. Peygamber`den sadır olan bütün mucizeler haktır ve inkârı küfürdür. Bu mucizeler, gerçekten de vuku bulmuş ve İmam Ali de buna şahit olmuştur. Kur'an, peygamber`in en büyük mucizesi olmakla birlikte ceylanın ona gelerek selam vermesi, ayı yarması, savaş sonrası bir kadının ona zehirli yemek vermesi ve zehrin ona tesir etmemesi, taşların onun elinde Allah'ı zikretmesi ondan sadır olan mucizelerdir. Şah İsmail'in mefkuresine göre tüm peygamberler mucize gösterse de Hz. Muhammed'in mucizeleri kendindendir. Diğer peygamberlerin mucizeleri inkâr edeni aciz bırakmak amacıyla sonradan onda varid olan mucizelerdir. Hz. Peygamberi tanımak, farz-ı ayndır. Şah İsmail'in Hz. Peygambere ait düşünceleri Ehl-i sünnetin düşünceleri gibidir. O, mîracı anlatırken, Hz. Peygamber`in semalar kapşssşnda aslanla konuşması ve bunun gibi olaylara inanmaktadır. [346]

4. MEHDÎLİK

Şah İsmail`in Uluhiyyet düşüncesinde, Şamanların metafiziğe dair düşüncelerinin izlerini görmek mümkündür. Şaman Türkmenler arasında mistik inançlar ve bir kurtarıcının gelmesi yaygın bir inanç olmakla beraber, bu zeminde çokca isyanlarda olmuştur.[358] İtikâdî ekoller arasında en geniş İmamiyye mezhebinde ele alınmaktadır. Ehl-i sünnetin Mehdi tasavvuruyla Şia'nın tasavvuru çok farklıdır. Bu konuyla ilgili olarak Şiî İslâm mezhepler tarihinde her dönemde bu konu işlenmiştir.[359] İntizar nazariyesi tamamen Mehdilik tasavvuruna tahsis edilmiştir. Bu konu, Kerbela hadisesinden sonra daha da yaygınlaşmış ve bu bahsin altı, bazı zayıf

uydurma rivayetlerden olduğunu iddia etmiştir. İmam Acluni'yse, bu hadisi metin yönünden sahih olarak almıştır. Bkz. Ebu`l-Fida İsmail b. Muhammed b. Abdulhadi el-Cerrahi el-Acluni, **Keşfu`l-Hafâ ve Müzîlu`l-Libâs**, Dâru`l-Kutubi`l-İlmiyye, 1998, Beyrut, s.166, Hadis No: 2123.

[345] Arslanoğlu, s. 161.

[346] Ekinci, s. 98.

[358] Akyol, s. 55.

[359] Şia tarihinde İmamet konusunun işlenmesi ve bu teorini isbat etme çabaları için bkz. Seyyid Ahmed b. İbrahim Nisabûri, **İsbâtu`l İmâmet**, (tah. Mustafa Ğalib), Daru`l Endülüs, Mısır, 1996: Hamiduddin Kirmani, **Mesâbîu fî İsbâti`l İmâmeti,** Daru`l Beyrut, Livan, 1996: Ayetullah Seyyid Muhammed Hasan el-Kazvini, **El-İmâmetu`l Kübrâ fi`l Hilâfetu`l Uzmâ,** (tah. Seyyid Murtazâ Kazvini), Matba`atu`n-Numân, Necef, 1956.

ve yoruma açık nazariyelerle doldurulmuştur. Şöyle ki, Hz. Ali (r.a)'nin oğlu olan Muhammed b. Hanefiyye, taraftarlarınca halife olarak seçilmiştir. Onun vefatından sonra bazı kesim ölmediğini kabul etmiş ve onun Radva dağında beklediğini ve ahir zamanda ortaya çıkarak yeryüzünde adaleti yeniden tesis edeceğini, zulmü önleyeceğine inanılmıştır. Bu konuda Şiî'ler arasında bir ihtilaf vardır. İmamiye uleması, Muhammed b. Hasan'ı muntazar Mehdi olarak kabul etmiş ve "intizar`ın da onun halvete çekilmesiyle başladığını kabul ederler.[360] İmâmiyye'nin bu görüşü, kendi içinde fazla çelişkiler barındırmaktadır.

Şia'nın kendi âlimleri arasında Hasan b. Muhammed el-Askerî'nin mevcudiyeti tartışma konusudur. On iki imam geleneğinde Mehdilik hakkında oldukça fazla mütevâtir hadis bulunmaktadır.[361] Ayrıca Kur'an-ı Kerim'de bununla ilgili elli ayetin olduğunu iddia etmektedirler. Şiî itikadına göre bu inancı inkar edenler küfürle itham edilirler.[362] Safevi tarikatında da bu konu gündemde olmuş ve Şah İsmail'e mehdi gözüyle bakılmıştır. Safeviler'in benimsemiş olduğu Mehdi anlayışıyla İsneaşeriyyenin Mehdi anlayışı kendi aralarında bazı benzerlikler arz etmektedir. Bunun halk nazarında bazı sebepleri vardır. Şah İsmail es-Safevi'nin ortaya çıkma devrinde Anadolu ve İran coğrafyasında siyasî-ekonomik bazı çalkantılar yaşanmaktaydı. Halk, manevî rahatlığa kavuşmak amacıyla bazı tasavvufi ekollere intisab ediyordu. Erdebil tekkesi özellikle Şeyh Haydar döneminde sırf bu sebepten dolayı Anadolu'dan gelen müritlerin akınına maruz kalmıştır. Şah İsmail, bu durumu iyi değerlendirmiş ve ortaya iki nazariye atmıştır. Kutup ve Mehdîlik iddiası. Kutup meselesi ilk zamanlarda pek kabul görmemiştir. Fakat velayet meselesi insanlar

---

[360] Mehmet Emin Bars, "Şah İsmail Hatayi`de Kutup/Mehdi Anlayışı", **Sinop Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi,** Cilt: 1, Sayı: 5, 2021, s. 8.

[361] Sünnî ve Şiî kaynaklarında geçen Mehdilik sadece Mehdi lafzında müştereklik arz etmektedir. Şia kitaplarına bakıldığında, iki yüzün üzerinde rivayet, beklenen Mehdi`nin Hasan el-Askarî`nin oğlu Muhammed b. Hasan olduğu kaydedilmektedir. Şia`nın Mehdi`si babasının ahirete irtihalinden sonra gayb alimine çekildi. Deccal fitnesi zahir olduğunda ise Mekke`de zuhur edecek, iktidarı ele geçirecek ve zalimleri cezalandıracaktır. Şiî`ler imamlarının doğumundan vefatlarına kadar günah, unutma ve yanılgıdan masum olduklarını söylemişlerdir. Humeynî, İmamların makamını açıklarken, onların Mukarreb meleklerin ve Nebilerin ulaşamayacağı bir makamda olduklarını söylemiştir. Bkz. Ruhullah Mûsevî el-Humeyni, **Hukûmêtu`l İslâmiyye**, Dâru`l Lıvâ, Beyrut, 1432, s. 52: Sünnî"lerın Mehdi anlayışına göre Hz. Fatıma`nın soyundan gelecek, fitneleri def edecektir. Hz. İsa onun arkasında namaz kılacaktır. Yani herhangi bir imamın soyundan geleceği hakkında bir nakil yoktur. Bu da, Şia ile Ehl-i Sünnetin Mehdi hakkında düşüncelerindeki temel farklardır. Sünni`lerin rivayetleri Peygambere dayandığı halde Şia`nın nakilleri İmamlara dayanmaktadır. Bkz. İhsan Şenocak, **Kur`an Müslümanlığı,** Hüküm Kitap, İstanbul, 2017, s. 91. İki mezhebe göre mehdilik meslesi hakkındaki görüşlere bkz. W. Montogomery Watt, İsâmî Hareketler Ve Modernlik, İz Yayınları, İstanbul, 1997, s. 150.

[362] Avni İlhan, **Mehdîlik**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993, s. 99.

tarafından kabul görmüştür. Şah İsmail, Mehdilik tasavvurunu iyi bir şekilde kullanmış ve bununla da kendi meşruiyetine bir zemin hazırlamış oluyordu.[363] Şah İsmail es-Safevi'nin etrafında müritlerinin sayısının günden güne çoğalmasının sebebi onun mehdi olduğuyla ilgilidir. Mehdilik iddiasında bulunan kişinin gelecek hayatında siyasi başarılar beklenmiştir. Çünkü o adaletin tesisçisi rolünü oynamaktadır.[364] Şah İsmail'in bu iddiasının kabul görmesi o dönemin şartlarıyla ilgili olduğunun delili, Şah'ın mehdiliğine en çok inananların Anadolu Türkmenleri olduğudur. Sultan Beyazıt zamanında oğullarıyla olan bazı iktidar çekişmeleri memlekette huzuru kaçırmıştır. Safevi-şiî düşüncesinde Şah İsmail zamanında Mehdinin bazı hususiyetlerine ilaveler yapılmıştır. Mehdi olacak kişi, Şiîleri takiyyeden kurtaracak, Hz. Fatıma'nın intikamını alacak, Emeviler döneminden beri mevcut olan Şiîler'e karşı zulme son verecek ve imamî kaidelerine binaen teokratik bir devlet kuracaktı.[365]

Şah İsmail, Şiîleri takiyye döneminden kurtarmış, soyunu İmam Musa Kazımla birlikte Hz. Ali'ye bağlamış, halkı sünnilikten Şiîliğe geçişe zorlamış ve Şiî inançları göz önünde tutarak teokratik bir devlet inşa etmiş olmuş onun vasıflarıdır. Bu ıslahatların da banisinin Şah İsmail olması Mehdiliğinin kabul görmesine yarar sağlamıştır. Şah İsmail'e bazı ilahi vasıfların atfedilmesi, Tebriz şehrinde hâkimiyeti kâmilen sağladıktan sonraki döneme rastlamaktadır. Mutlakıyet makamının zirvesinde olduğu bu dönem, Şeybaniler üzerindeki galebeyle daha zirveye kalkmıştır. Şah İsmail'in halk arasında taraftarlarının çoğalması ve onun mehdiliğinin kabul edilmesinin başında, onun yazmış olduğu şiirler gelmektedir. Çünkü Şah İsmail, Hz. Ali'yi şiirlerinde ideal bir şahsiyet olarak anmakta ve onu methetmektedir.

"Alidur aynumuzda ayn-ı maẓhar
Zemın`u âsumânun enveriyuz"[366]

Şah İsmail aynı zamanda kendisini de Hz. Ali'den bir cüz olarak göstermektedir.[367] Avrupalı araştırmacı Laurence, Şah İsmail'e atfolunan ilahi vasıflar hakkında şu bilgileri vermektedir: "Şüpheye mahal yoktur ki Safeviler, İmam Ali'yi

[363] Akyol, 96.
[364] Fadıl Ayğan, "Geleceğe Dönük Kurtarıcı Beklentisinin Apokaliptik Temelleri", **Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 2, 2013, s. 256.
[365] Mehmet Aydın, "İslami Gelenekte İsa-Mesih İnancı", **Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 14, Sayı: 28, 2019, s. 241.
[366] Şah İsmail Hatai, **Dîvan,** Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 240.
[367] Bars, s. 16.

ilahlaştırmışlardır. Safevi düşüncesinde nübüvvet kapısı Hz. Muhammed'le kapanmamıştır. Ondan başka peygamberin geleceğine inanıyorlardı".[368] Safeviler bu düşünceyi, Alevilik, Dürzîlik, İsmailîlik[369] gibi ekollerden benimsememiş olması muhtemeldir. Çünkü mezkur olan ekollerle Safeviler'in inanç çizgisi bazı noktalarda ayniyet ifade etmektedir. Safeviler'in ilk hükümdarı olan İsmail es-Safevî, kendisini gaib imam olarak tanıttı. Daha sonraysa kendisinde Hz. Ali'nin ruhu olduğunu iddia etmiştir. Onun bu tutumu, kurmuş olduğu devletinin bekası için önemliydi. Çünkü Safeviler'den önce Şiî hanedanı Büveyhiler, devletin resmi mezhebini Şiî mezhebi olarak belirlememiş ve kendilerine bazı dini rütbeler tesis etmemişlerdir. Yıllar sonra bu iki dini ıslahatı yapan Safeviler, Şiî halk nazarında hemen kabul görmüş ve meşruiyetleri sorgulanmamıştır. Resmi mezhep Şia olmadıkça ve yönetilen devlet gaib imam tarafından veya ona veraseten yönetilmiyorsa, Şiî hukuk sisteminin uygulanması sekteye uğruyordu.

Şah Tahmasb zamanında Ali el-Kerekî'ye hükümdar tarafından *"Nâibu'l-İmam"* rütbesi verildi. Bundan itibaren ulemanın yolu siyaset platformuna açılıyordu. Ulema fiilen yönetime müdahale imtiyazını almaktaydı.[370] Şah İsmail'in mehdiliği ve imamlığı meselesi, Safevî âlimleri tarafından kabul edilse de bazısı tarafından da reddedilmiştir. Burada şahı destekleyen ve ona imamlık makamını caiz gören İmam Kerekî ve ona bağlı olan ilmiye havzasıdır. Kerekî aynı zamanda ilk dönem Safevi Devlet düşüncesinde en önemli aktör rolünü oynamaktaydı. O, hem Sünnilere karşı düşmanlıkta aşırıya gitmiş, hem de İsmail es-Safevi'nin imam olduğuna cevaz vermişti. Kerekî'nin karşı cephesindeki âlim, Şeyh İbrahim b. Süleyman Kâtifî[371] olmuştur. Katifi, şah tarafından gönderilen hediyeleri kabul etmemiş ve bunun caiz

---

[368] Laurence, s. 48

[369] Bu itikadî ekol, imamın seçimi hakkından doğan ihtilaftan meydana gelmiştir. Şöyle ki, İmam Caferi Sadık`tan sonra imametin nas ve ümmetin icmasıyla onun oğlu İsmail b. Cafere geçtiği kabul edildi. Ama İsmail`in ölümü sırasında babasının hayatta olup-olmaması hususunda ihtilaf vardır. İsmailiyeden bazıları İsmailin hayatta olduğunu ve Abbasilere karşı takiyye yaptığını söylediler. Bunun için de Medine ehlinden bir grub insanı şahit gösterdiler. Diğer bir grupsa, İsmailin öldüğünü ve nassın hükmünün onun oğluna intikali hakkında bir fikir ileri sürdüler. İkinci grubun imam olarak gördüğü şahıs, İsmail b. Caferin oğlu Muhammed olmuştur. Bu ekol, mezhepler arasında *"Talimiyye"* diye de anılmaktadır. Abdulkerim eş-Şehrisatani, **El-Milel ve`n-Nihal**, (Çev. Mustafa Öz), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 222.

[370] Laurence, s. 48.

[371] Kâtifî, Behreyn`in Katîf kasabasında doğmuştur (d. 913/1507) . Irak`a göç ederek bir müddet orada kalmıştır. İlim tahsil etmek için bir çok bölgeye sefer etmiştir. En son, Necef`e gelmiş ve buradaki medreselerde öğrenim görmüştür. Muhakkık Kerekî ve Ebû Şumeyt gibi dönemin önemli alimlerinden ders aldı. Hocasının aksine Safevî hanedanın aleyhinde fetvalar vermiştir. Şah Tahmasb zamanında sarayla çok sıkıntılar yaşamıştır. Bkz. Mehmet Dağlar**, İran`da Kızılbaşlıktan Şiîliğe Geçiş,** Önsöz Yayınları, İstanbul, 2019, s. 202.

olmadığına hükmetmişti. Kerekî ise bunun caiz, hatta vacip olduğunu iddia ediyordu. Katifi vermiş olduğu fetvanın illetini açıklarken, sadece Onikinci imamın hediyesinin kabul olunmasının vacib olduğunu belirtmiştir. İmam Katifî, Şah İsmail'in kendisini meşru göstermek amacıyla imamlık payesini ihdas ettirmesinin yanlış olduğunu söylemiştir.[372]

Plamira Brummet, Şah İsmail hakkında ileri sürülen bazı noktalara değiniyor. Onun araştırmalarına göre Şah İsmail, mehdilikten ziyade kendisinin tanrı olduğunu iddia ediyordu. Ona tabi olan müritler, o tanrı olduğundan dolayı bütün hizmetleri, askeri seferleri onun adına yürütüyorlardı. O, müritlerine mal dağıtırken Hrıstiyan ve Yahudilere de dağıtırdı. Onlara ganimetten hisse ayırırdı. Şah İsmail'in bu hareketinden dolayı meşrebsiz, katil insanlar onunla birlikte savaşa çıkıyor ve onun emirlerini yerine getiriyorlardı. Günlerin birisinde Şah İsmail bir Türk'ü huzuruna çağırarak ona bazı dini sorular sormaya başladı. Sorduğu sorular içerisinde Allah'ın nerede olduğuydu. Türk, Allah'ın semada karar kıldığını söylemesi üzerine Şah İsmail onun öldürülmesini emretmiştir. Türk`ün imtihanından sonra Şah'ın emri üzerine bir Hıristiyan ve bir Yahudi huzura davet edildi ve Türk'e sorulan soru bu ikisine de soruldu. Onlar tanrının üç mekanda olduğunu söylediler. Birincisi semada, ikincisi yerde ve üçüncüsüyse Şah İsmail'in kendisi olduğunu dediler. Bunun üzerine onların bırakılmasını emretmiştir.[373]

Anadolu geleneği ve Güney Azerbaycan yöresinin düşünce yapısı, din anlayışı ve şiirlerine bakılınca daha iyi anlaşılmaktadır. Bu da Şah İsmail'in siyasi olarak işine yaramıştır.[374] Osmanlı Sultanı Türk-İslâm halifelerinin birincisi olan Yavuz Sultan Selime mağlup olunca, ona atfedilen ilahi vasıflar hemen yıkılacaktı. Çünkü müceddid ve Mehdi olan birisinin mağlubiyeti kabul edilemez bir durumdur. Safeviler'de kendilerine mehdilik, peygamberlik hatta ilahlık makamını tesis etme, Şeyh Cüneyd zamanından itibaren başlamıştır. Bununla da anlaşılıyor ki Kızılbaşlık, İslâmi

---

[372] Uyar, Politik Düşünce, s. 120.

[373] Palmira Brummet, **The Myth of Shah İsmail Safavi-Political Rhetoric and "Divine**,(Ed. Victor Tolan) (çev, Hüseyinhan Hüseyinov) New York, 1996, s. 335.

[374] İsmail es-Safevinin en meşhur eseri Dehname`dir. Mesnevi tarzında kaleme alınmış olup dili farsçadır. Ekserisi manzum beyitlerden oluşmaktadır. Dehname geleneği İran'da meşhurdu. Şah İsmail'den önce de yazılmıştır. Şah, bu eseri yazarken, kendisinden önce yazılan Dehnamelere bakmıştır. Çünkü bazı kısımları benzerlik teşkil etmektedir. Eser Peygambere (s. a) salat ettikten sonra Hz. Ali'nin menkibelerini, faziletlerini anlatmaktadır. Şah İsmailin tasavvurunda Hz. Ali, Allah'ın bir yansıması ve mazharıdır. Bkz. Mustafa Ekinci, **Şah İsmail ve İnanç Dünyası,** Beyan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 54.

düşünceden oldukça uzaktadır.[375] Çünkü Şeyh Cüneyd, Şeyh Haydar ve İsmail es-Safevi aşırı düşüncelere gitmiş kendilerini mehdi olarak tanıtmışlardır. Sünni İslâm'ı temsil eden Osmanlı, Kızılbaşları bu hususiyetlerinden dolayı hep reddetmiştir. Bazı kaynaklarda Şah, Şeyh Safiyyuddin İshak el-Erdebili'nin de Muntazar olduğu kaydedilmektedir. Bunun gibi ifadeler Sadreddin Musa döneminde kaleme alınan kaynaklara aittir.

Safiyyuddin'den sonra onun neslinde mezhep değişimi olmasının yanında mehdilik tasavvurunun oluşması gayet normaldir. Çünkü imami temayüllerin aslı mehdiliktir. Aynı zamanda beklenen kurtarıcı sadece İslâm'da değil, aynı zamanda eski İran'da olmuş dinlerde de temel akidelerden birisiydi. Safeviler de, bu topraklarda neş'et etmiş ve hükümran olmuşlardır.[376] Onların kullanmış olduğu oniki dilimli taç, imamî olduklarını ve ilahi bir hükümranlığı ifade etmekteydi.[377] Türkmen müritleri Şeyh Cüneyd hakkında iki aşırı fikri kabul ettiler. Birinci fikre göre o mehdiydi. İkinci fikirse o, Allah'tan bir cüzd'ü, İbn'u-llah'dı. Şeyh Cüneyd öldüğü zaman bile onun ölümünü kabul etmemişlerdi. Onun diri olduğunu ve ruhunun başka bedene girdiğini söylemişlerdi. Türkmenler, İlahi vasıflarla donatılmış mürşitlerine aşırı bağlanmışlardır. Anadolu Türkmenleri, fikri açıdan kendilerinde bazı aşırılıklar barındırıyorlardı. Onların dini geçmişlerine baktığımız zaman birçok dine girdiklerini ve İslâm'a girerken zihinlerinde diğer dinlerin inançlarıyla girmiş olduklarını ve İslâm anlayışlarının bu kalıp üzerinde şekil aldıklarını müşahede etmekteyiz. Anadolu'nun Şah İsmail'e düşkün olmasının sebebi buydu. Bu kitlede Şamanizmin izlerine çokça

[375] Gençalp, s. 78.

[376] Eski İran dinlerinde olan ferre`nin Şia`daki kullanım merkezi velayettir. Perslerin akidelerine göre, adaleti koruyan insanlara bahşedilen ilahi bir armağandır. Şiî gelenekte bu terimin karşılığı "*İlahi nur"* dur. Özellikle İran hakanlarının çokca kullanmış olduğu bu nur, genellikle güçlerini gösterme adına olmuştur. Bu ilahi insiyak, Şiîlerin ismet nazariyesinde daha da geniş olarak ele alınmaktadır. Çünkü Şiîler, aynı Persler gibi bu vasfı taşıyanı büyük-küçük hatadan hali kılmışlardır. Zerdüştlerin yaratılış nazariyesinde bu nur, herhangi bir vasıta olmadan Ahura Mazda ile ilişki halindedir. Böylece tüm iyiliklerin temelini teşkil etmektedir. Şia inancında da bir nur anlayışı vardır. Allah evreni halk etmezden önce kendinden iki nur ayırmıştır. Nurun biri Hz. Muhammed`e (s. s) diğeri ise Hz. Ali`ye (r.a) geçmiştir. Bundan sonraki merhalede bu nur, Hz. Fatıma ve Oniki İmama tecelli etmiştir ve alem bu nurdan vücuda gelmiştir. İnsanın Tanrıyla olan bu vasıtasız ilişkisi, bu ilişkiye sahib olanların günahlardan uzak oluşu meselesi ve özellikle Ferre`den bahseden kitap ve risaleler, Abbasi iktidarı zamanında İranlı kâtipler tarafından terceme edilmiştir. Geniş bilgi için Bkz. Mahza Tayyar, **Şia`nın İmamet ve Mehdeviyyet Doktrinlerinin Zerdüştilik ile İlişkisi,** (Yüksek Lisans Tezi), Bursa Uludağ Üniversitesi, 2020, s. 27-29.

[377] Oruç Bey, **Elçilik Katibinin Kaleminden Safeviler**, (Çev. Leyla Aksüt Kuzucular) Yurt Yayınları, İstanbul, 2014, s. 128.

rastlanırdı.[378] Bu hal, Şah İsmail'in Çaldıran savaşına kadar devam etmiştir.[379] Savaş öncesi Şah İsmail, Sultan Selim'e yazdığı tüm mektuplarda kendisini *"Efrasyab"* olarak tanıtmıştır. Bu isimse eski Fars hükümdarlarının unvanıdır. Adalet, kudret, bâni, dinin koruyucusu gibi bazı üstünlük ihtiva eden manalara gelmektedir.[380] Kadı Ahmet Gaffarî, Şah İsmail'in tahta geçmesinin Allah'ın bir lütfu olduğunu söylemiştir. Şah İsmail Safevi'nin de Sâhibu'z-Zaman'la bir ilişkisinin olduğunu ve Şahın Mehdi Müntazar adına yönetimde olduğunu kaydetmiştir. Şah İsmail'in vefatından sonra tahta geçen Şah Tahmasb es-Safevi hakkında da aynı fikirler dile getirilmiştir.

Bu propaganda da önde olan şahıs Kadı Ahmet Gaffarî ve Şirazlı birkaç ediptir. Safevi düşüncesinde mehdilik anlayışının zayıflamasının bir diğer önemli sebebi, Amuli ulema olmuştur. Cebel Amil[381] ulemasının mezhebi Şah İsmail'in mezhepi gibi değildi. Sistemli bir İmami geleneğe dayanıyorlardı. Çünkü İmami'lere göre ismet nazariyesi sınırlıydı. Nebiler ve imamlardan başkası ismet sıfatını taşıyamazdı.[382] Onların bu kavli İmam Sadık'a dayanır ve Şeyh Saduk bu konuda cumhurun indinde muteber olan görüşün İmam Sâdık'ın görüşü olduğunu kaydeder.[383] İmâmî mezhebin en büyük yansıması olan Mehdilik, eski Türk inançlarında da mevcut olmuştur. Şah İsmail'in bir Türkmen Şahı olduğunu da merkeze koyarsak, bu inancın Türk dini geleneğine dayandığı ihtimali ortaya çıkmış oluyor. Ortadokslaşma sürecinin başlamasının ardından ulema bu yolda bazı girişimlerde bulunarak ve sadece bir hak mehdinin olduğunu ve onunda gaybette olduğunu, Şiilerin intizar zamanını yaşadıklarını halka anlattılar.[384]

5. ULÛHİYYET VE HZ. ALİ

[378] Sayın Dalkıran, s. 78.
[379] Mihriban Artan, **Türk-İslam Düşüncesinde Mehdilik-Osmanlı Devletinde Şahkulu Örneği,** (Doktora Tezi), Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, 2022, s. 167.
[380] Eliyarlı, s. 377.
[381] Cebel Amil, şiî yerleşim bölgelerinden birisidir. Bu bölgenin şiî`liği kabul etmesi Hz. Osman zamanına dayanmaktadır. Muhsin Emin bu belde hakkında şunları söyledi: "Ebûzer buraya sürgün edildi. Burada halkı irşad etti. Bundan dolayı halk şiî`liği seçmiştir. Safevîlerin bu bölgeden ulema ithal etmesinin temelinde bu bölge din adamlarının şiî"liği iyi bilmesinden ileri geliyordu. Bkz. Gulam Hasan Muharramî, **Şia Tarihi**, (Çev. Hakan Karacan), Kevser Yayınları, İstanbul, 2013. s. 185.
[382] Mehmet Bulut, **Ehli Sünnet ve Şia`da İsmet İnancı,** Risale Yayınları, İstanbul, 1991, s. 44.
[383] Ebu Cafer Muhammed b. Ali Babaveyh el-Kummi Şeyh Saduk, **Risâlet-i Îtikâdi`l-İmâmiyye,** (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), AÜİF Yayınları, Ankara, 1978, s. 113.
[384] Özkul, s. 47.

Diğer şiî gruplarda olduğu gibi Safevi Şiasında da Hz. Ali'ye ayrı bir ihtimam beslenmektedir. İlk dönem kelâmi farklılaşmanın başında gelen bir diğer konu, Gadiri-Hum meselesidir. Bütün Şiî ekoller, Hz. Ali'nin faziletine dair nakiller ileri sürerken bu olayı çokça zikretmektedirler.[385] Safeviler döneminde de aynen bu olay Hz. Ali'nin makamının ilahi meşruiyete delalet ettiğini savunmuşlardır. Safeviler diğerlerinden farklı olarak bu sevgide çok aşırı gitmiş ve Ali Şeriati'nin bakışıyla bakarsak, Hz. Ali'yi anlayamamalarıdır. Nitekim Şah İsmail es-Safevi, yazmış olduğu şiirlerini genellikle Hz. Ali'yi metheden ibarelere benzemektedir. Şah İsmail'e aşılanan bu aşırı muhabbet, zamanla Şiî âlimler tarafından da reddedilecektir.

Kaynakların aktarmış olduğu rivayetlere göre, Şah İsmail`in doğumunun temelinde Şeyh Haydar es-Safevî`nin Hz. Ali`ye olan sevgi ve muhabbeti yatmaktadır. Bu devginin karşılığı olarak Allah ona böyle bir evlat lütfetmiştir. O aynı zamanda kendisine hayırlı bir halef niyazında bulunmuştu. Bu duaların sonucu olarak Akrep burcu Hz. Ali`nin sevdiği yıldıza uygun düşmüş ve İsmail es-Safevî dünyaya gelmiştir.[386] Bu rivayetten de anlaşılıyor ki Hz. Ali`nin Safevî düşüncesinde büyük yeri vardır. Şah İsmail, şiir manzumesinin büyük kısmını Hz. Ali ve Ehl-i beyte ayırmaktadır. Şah İsmail, Akl-ı evvel nazariyyesini ele alırken Hz. Ali`nin manevi şahsiyetinden yararlnamış ve Hz. Ali`nin Allah`ın zatına mazhar olduğunu da kabul etmiştir. Velayet sırrının Hz. Ali ve ondan sonra gelen imamlar tarafından biline bileceğini kabul etmiştir. Hatta onun Hz. Muhammed`le Ali arasında herhangi bir farkın olduğu düşüncesini kabul etmediği de malumdur. [387]

[385] Bu olay Sünni kaynaklarında da geçmektedir. Şiîler bu olayı oldukça farklı yorumlamışlardır. Hz. Ali`nin imametine delil olarak saymışlardır. Orada Hz. Muhammed, Hz. Ali için,*"Ben kimin mevlası isem, Ali de onun mevlasıdır"* övgüsünü kullanmıştır. Şia`nın bu olayda hareket noktası, Mevla kelimesidir. Aynı zamanda bu olayda Hz. Muhammed`in övgüsüne mazhar olduğ için Hz. Ali, ashab tarafından tebrik edilmiştir. Bu olayın ve Mevla kelimesinin imametle hiçbir irtibatının olmadığını Şiî Müellif Ayetullah Burkai savunmuş ve kelimenin Hz. Ali'ye duyulan muhabbeti ifade ettiğini bildirmiştir. Bunun yanında Murtaza Müteharri, kendilerince velayet-imamet ayetlerinin şerhlerinde bu olaya yer vermiş ve Hz. Ali`nin masum ve imam olduğunu savunmuştur. İran İslam Devrimcisi olan Ayetullah Humeyni de, bu olayı imamet ve velayet meselelerinde değerlendirmiştir. Abdulbaki Gölpınarlı, eserinde bu konuya değinmiş ve Mevla konusu Maide suresinin 67 ayeti nazil edildikten sonra gerçekleştiğine dikkat çekmiştir. Ayette geçen "*Rabbinden sana indirileni tebliğ et"* ibaresi Hz. Ali`nin imametini destekler mahiyettedir. Bkz. Murteza Muteharri, **Vela ve Velayet Üzerine**, Kevser Yayınları, İstanbul, 2011, s. 33; Ahmet Nur Akdoğan, **Tarihsel ve Aktüel Boyutlarıyla Gadir-i Hum,** TDV Yayınları, Ankara, 2021, s. 13; Abdulbaki Gölpınarlı, **İslam Mezhepleri ve Şiîlik,** Kapı Yayınları, İstanbul, 2021, s. 45.

[386] Cünabedi, **Ravzatu`s-Safeviyye**, s. 303.

[387] Sadettin Nüzhet Ergün**, Hatayî Divanı**, s. 92.

İmamiye Şiası bazı noktalarda kendilerine yöneltilen tenkitlerden kurtulma adına, gulat düşünceleri kabul etmeme yoluna gitmiştir. Safevi Kızılbaş düşüncesinin Hz. Ali hakkındaki görüşlerinin dayanaklarından biri de Hz. Ali ve onun yolunu izleyenler hakkında Şiî âlimlerin üzerinde durduğu en önemli noktalardan olan, Kelâm ve Mezhepler tarihinde de önemli bir konumu olan Fırkay-i Naciye hadisidir. Hz. Peygamber bu hadiste kendi ümmetinin 73 fırkaya bölüneceğini haber vermiştir. Bu hadis, sünni âlimlerce farklı yaklaşımlarla ele alınmış, incelenmiş ve hakkında kitaplar kaleme alınmıştır.[388] Hz. Ali zamanında yaşamış imamî yazarlardan Süleym b. Kays, cennetlik olan fırkanın Hz. Ali'yi ve Ehl-i beyti sevenler olduğunu şerhetmiştir. Aynı zamanda o, Hz. Ali'ye itaat edilmesini gerekli görür ve bunu ispat sadedinde bazı ayetleri kendisi lehine yorumlamıştır.

Hz. Ali'nin imametini kabul edenler, onun düşmanlarına buğz edenleri mezkur fırka hadisi gereğince cennette olduklarını söyler. Sonraki dönemlerde farklı yorumlar da getirilmiştir.[389] Osmanlı devleti ve Özbek Şeybaniler devletinin tesiriyle olsa gerek, Gilan topraklarında eğitildiği dönemde ona bazı doğru olmayan düşünceler aşılanmıştır. Bunlardan bir tanesi, atalarının sırf Hz. Ali'ye duyduğu sevgiden dolayı öldürülmesi fikriydi. Hatta Şeyh Haydar'ın ayaklanması, Ehl-i-beyt ayaklanması gibi anlatılmış ve Şirvanşahlar devletine karşı aşırı kinin meydana gelmesine sebep olmuştur. Şah İsmail'e anlatılan Ali sevgisi, aynı zamanda sahabeye düşmanlıktı. Çünkü uydurma rivayetlere binaen tarih anlatılmış ve Hz. Ali'nin sahabeler tarafından haksızlığa uğraması gibi konular ve Hz. Ebû Bekir zamanında yaşanan Fedek arazisi meselesi, bu dönemde fitnenin daha da şiddetlenmesine sebep olmuştur. Safevi Şiası'nın çizdiği Hz. Ali portresinin hiçbir hakikati yoktur. Allah`ın Hz. Ali`nin bedenine hulûl etmesi, onu diğer insanlardan farklı kılmıştır. Kızılbaş düşüncesinde Ali mukaddesatın başında gelir.[390] Safevi-Kızılbaş düşüncesinde Hz. Ali ilk imamdır. Hz. Ali'nin zatı mukaddestir, Allah'ın mazharıdır ve emsalsiz bir şekildedir. Kur'an'ın geneli Hz. Ali hakkında inmiştir. İyi hasletlerden bahseden ve övgüler ihtiva eden ayetlerin sebebi Hz. Ali'dir. Allah Hz. Ali'ye bu üstün şahsiyetinden dolayı dünyada ve ahirette bazı özel makamlar ihsan etmiştir.

---

[388] Ebü`l-Kasım el-Hakim es-Semerkandi, **Sevadü`l-Azam**, (çev, Hüsameddin Vanlıoğlu), Muallim Yayınları, İstanbul, 2017.

[389] Mustafa Akman (Ed), **Şia-İmamiyyenin Bid`at Anlayışı**, Astana Yayınları, Ankara, 2021, s. 154.

[390] Murat Alan, "Hatâyî'nin Şiirlerinde Propagandist Nitelik", **Uluslararası Afro-Avrasya Araştırmaları Dergisi,** Sayı: 6, 2018, s. 122.

Dünyadaki makamı velayet ve imamet'in ilki olması, Hz. Peygambere olan yakınlık, ilk Müslümanlardan olması, hakkında ayet inmesi ve İslâm düşmanlarına karşı savaşmasıdır. Ahiret âlemindeki ihsanlar ise, Kevser havuzunun başında müminlere su dağıtmasıdır. Buna ilaveten, Allah'ın ona arşı, kürsiyi, ve doğuyla batıyı aşikar kılmasıdır. Hz. Ali'nin, ezeliyet âleminde tüm peygamberlerden sonra birincil makama sahip olması, Kızılbaş tasavvurunda temel taşlardandır. Kıble, mihrap, isra ve diğer kutsal makamlar Hz. Ali'nin ismidir ve kendisidir. Hz. Ali, zahirde insan cildine bürünse de onu beşeriyet âleminden saymak caiz değildir. Dünya âleminde onun hakikatine hiçbir kimse vakıf olamaz. Hz. Ali'nin ilmi mutlak ilimdir. Ona Kur'an'ın sırları açıktır. Müteşabihatlar hakkında bilgi ona aittir. Evliyaların manevi bir makama sahip olması için Hz. Ali'yi kendilerine önder tutmalıdırlar. Hz. Ali bir vasıta rolünü oynamaktadır. Aynı zamanda Hz. Ali'nin şefaat hakkı vardır. Bu şefaat, nebilerin şefaati gibi olmayıp daha üstün derecededir.[391] O, bütün peygamberlere şefaat etme yetkisine sahiptir. Hz. Ali, daima Allah'la beraberdir. Hz. Muhammedin dertdaşı ve sırdaşı konumundadır. Hz. Ali`de aynı zamanda şecaet, keramet gibi üstün meziyetler vardı. Kızlbaşların Hz. Ali hakkında bu tasavvurları şiirlere ve halk arasında yayılan rivayetlere dayanmaktaydı.[392]

İslâm kapısı ilk kez Hz. Ali'nin vasıtasıyla açılmıştır. İnsanoğlu onun vasıtasıyla ilahi müjdenin muhatabı olmuştur. Peygamberleri mucizelerle donatan o olmuştur. Meryem oğlu İsa'ya mucize vermiş ve onun temiz olduğunu ispatlamıştır. Bütün mevcudat Hz. Ali'nin bir eseridir. Beytü'l-Haram onunla şereflenmiştir. Hz. Nuh'un gemisini tufandan O, selamete çıkarmıştır. Hz. Ali, Yakub'a hastalık isabet ettirmiş ve ardından ona sabrı karşılığında şifa ihsan etmiştir[393]. İhsanlar ve sıkıntılar, Hz. Ali'den sadır olmuştur. Hz. Ali, Hz. Muhammed'le birlikte Allah'ın huzuruna dahil olmuştur. Bununla birlikte hak, onun bedeninde zuhur etmiştir. Hz. Musa ve Hz. Harun, Firavun'un önüne çıktıkları zaman onlardan bazı mucizeler istenmiş ve Hz. Ali, asanın yılana çevrilmesini emretmiştir. Hz. Ali'nin dünya âleminde en sadık kulu, Şah İsmail Hatayi'dir. Çünkü İsmail b. Haydar es-Safevi, İmam Ali'nin yoluna çok hizmetler etmiş ve onun ailesinin başına gelen musibetlerin intikamını almış ve ona

[391] Şah İsmail Hatayi, **Dîvan,** Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2017, s. 574.
[392] Memmedof, Cilt: I, s. 64,
[393] Ekinci, s. 98.

muhalif olanlara karşı savaşa girmiştir. Bu uğurda bir çok eyalet reisini kendisine tâbiî kılmıştır. Şirvan`ın yerli komutanları Şah`a bağlılıklarını bildirmişlerdir.[394]

Şah İsmail Hatayi'nin kazandığı savaşlarda Hz. Ali'ye duyulan muhabbetin büyük rolü vardır. Diğer taraftan Hz. Ali, İsmail'in şiirlerinde ilahi bir üçleme sisteminde zikredilmektedir. Allah-Muhammed-Ali üçlemi, birbirinden ayrılmaz üçlüdür. Bu üçlemenin farklı manevî-mistik manaları vardır. Safevi Kızılbaşına göre bu üçlem, âlemlerin dilidir. Hz. Yakub (a.s)'a ayrılık derdi veren, onu gam deryasına garkeden Hz. Ali olmuştur. Yine onu oğlu Yusuf'a kavuşturan ve oğlu Yusuf (a.s)'a Mısır'da yüksek rütbeler veren yine Hz. Ali olmuştur. Hz. Ali Hz. İbrahim'e putları kırmasını emretmiş ve etrafındakilere tebliğ etmesini söylemiştir. Hz. İbrahim ateşe atıldığı vakit ona yardım ederek ateşi serin ve selamet diyarı etmiştir. Şah İsmail, bu mucizelerde Allah-Muhammed-Ali üçlemini göz önünde bulundurmuştur. Ayrıca Hz. Ali'nin varlığı Hz. Adem`den öteye dayanmaktadır. İki âlemde hiç kimse yokken Hz. Ali mevcudat âlemindeydi. Aynı zamanda Hz. Ali hakkında en çok dillendirilen bir diğer meziyyeti, onun savaşda kılınç tutma yeteneği, cengaverliği, kılıcı Zülfikar ve bineği düldül hakkında da geniş bilgi verilmektedir.[395]

Hz. Ali, evliyanın ve enbiyanın serveridir. Peygamber efendimiz miraca çıktığı zaman, kapıda bir aslana rastlamıştır. Bu aslan Hz. Ali'dir. Bu gibi ifadelere bakıldığında, Safevi diniî düşüncesinde azami bir karışıklığın olduğu müşahede edilmektedir. Çünkü bazı noktalarda Hz. Muhammed'e aşırı tazim gösterilirken ve onun yaratılanların en şereflisi olduğunu söylerken diğer taraftan Hz. Ali'yi bu makamların en yüksek mertebesine kaldırır ve Allah, Peygamberlere bile vermediği yetkileri Hz. Ali'ye vermektedir. Diğer bir kısım şiir ve kasidelerde Hz. Ali, Allah'ın ayrılmaz bir cüzü olarak kabul edilir. Başka bir yerde Hz. Ali'nin Peygamber efendimize olan üstünlüğünden bahsedilmektedir. Burada ortaya çıkan netice, Safevi Şiasının tevhid anlayışı problemlidir. İmamiyenin müdahalesine kadar bu düşünceler onlarda olmuştur. Allah kavramı, sıfatları, kudreti meselesi Safevi Şiasında pek işlenmemiş meselelerdendir. Yani Safevi Şiasının Allah'ın varlığı hakkında herhangi bir şüphesi yoktur. Burada temel kırılma, Allah'a ait olan vasıfların Hz. Ali'ye atfedilmesi meselesidir. Safevi inancında vahdet-i vücudun izlerine rastlamak

[394] Gazanfer Recebli, **Azerbaycan Tarihi Oçerklər**, Bakü, 2013, İlim ve Tahsil Neşriyatı, s. 103.
[395] Hüseyin Özcan, "Hataî'nin Elifnâme Şeklinde Yazdığı Düvazdeh", **Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, Sayı: 76, 2015, s. 196.

mümkündür. Ama İbn Arabi geleneğine vakıf olamadıklarından dolayı konuyu iyi bir şekilde temellendirememişlerdir.[396] Tarih boyunca Ehli-Beyt ve Hz. Ali olabildiğince istismar edilmiştir. Şiîlerin Sünniler üstünde bir ayrıcalıklarını ileri sürmek ve siyasal iktidarlarını savunmak için Ehli-beyt`i istismar etmişlerdir. Zira Ehli-beyt kelimesi Kur`ani mefhumların içersinde yer almaktadır. Buna misal olarak Ahzap suresinin 33 ayeti, Şiiler tarafından çok farklı şekillerde yorumlanmıştır. Burada Gulat`ı-Şia tarafından bazen Hz. Ali`nin soyu olarak yorumlanmış ve bu sayede siyasi hareketlerini meşrulaştırmışlardır. Bu konunun temelinde imamet meselesi yatmaktadır. İmamet sisteminin Hz. Ali`nin soyuna ait olduğunu savunanlar genel olarak Kur`an`da geçen ehli-beyt kavramlarını kendilerine delil olarak almışlardır. [397]

6. SAHÂBE

Sahabe konusu Şiî ekolü tarafından Hz. Ali'nin imameti meselesinde ashabın durumu ve Hz. Ali'nin hilafeti döneminde olan Cemel ve Sıffin savaşı merkeze alınarak incelenmektedir. Ehl-i sünnet, ashab-ı kirama adalet sıfatını vermiş ve onların dönemlerinde olan bazı meselelerle uğraşmayı uygun görmemiştir.[398] Araştırmacı Güntay Gencalp'in kaydettiğine göre, onların sahabelere olan bu kini, ashabın Fars-Sasaniler`in topraklarını fethetmesinden dolayıdır.[399] Tarih kitaplarında da geçtiği üzere, sahabe arasında savaşa sebep olan bu ihtilafların müsebbibi Yemenli İbn Sevdâ[400] olmuştur. Mısır`da fitne kazanını kaynattı ve Medine`nin asiler tarafından istilasına sebep oldu. Bu da Hz. Osman`ın şehid olmasıyla sonuçlandı.[401] İki

[396] Daha geniş bilgi için Bkz. Mustafa Ekinci, **Şah İsmail ve İnanç Dünyası**, s. 98. Ali Şeriati, **Ali Şiası Safevi Şiası,** (çev, Feyzullah Artinli), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 267. Güntay Gencalp, **Safeviler,** Kanun Neşriyatı, Bakü, 2012, s. 87.

[397] Abdülgaffar Aslan, "Yalancı Peygamberlik Olgusunda Hz. Ali`nin İstismarı", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı: 21, 2008, s. 57.

[398] Ehl-i sünnet`de sahabenin konumu ile alakalı geniş bilgi için bkz. Ahmet Kadınhani, **Ashâb`ı-Kirâm ve Faziletleri,** Erkam Yayınları, İstanbul, 2018.

[399] Şia tarihine baktığımız zaman, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer müslüman olarak görülmezler. Hz. Peygamber`in kendisinden sonra varis bırakmayacağını ifade eden hadis varken, Hz. Ali`ni ona varis kılmak, tamamen Sasanilerdeki devlet veraset sisteminin mahsulüdür. Bkz. Güntay Gencalp, **Tarihin Perde Arkası,** Alatoran Yayınları, Bakü, 2013, s. 47.

[400] Yemenli bir Yahudi ailesine mensubdur. İslam beldelerini gezerek birçok fitnenin çıkmasına sebep olmuştur. Hz. Ali hakkında aşırı görüşler ireli sürmüş ve onun Allah olduğunu söylemiştir. Hz. İsa`nın döneceği gibi Hz. Muhammedin de döneceğini iddia etmiştir. Onun bu görüşleri sonraki zamanlarda Şia`nın rec`at akidesinin teşekkül etmesine zemin hazırlamıştır. Bkz. Ethem Ruhi Fığlalı, "Abdullah b. Sebe", **Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Anakara, 1998, Cilt: 1, s. 134.

[401] Harun Çetin, **İttihattan İhtilafa,** Kudema Yayınları, İstanbul, 2017, s. 16.

müslüman ordusu Cemel`de barış üzerinde birleşmek istediğinde dahi buna mani olmuş ve kan dökülmesine sebep olmuştur.

Safevi tarikatının ilk başta sünni bir tarikat olmasını ispat eden bazı araştırmacılar genellikle onların sahabenin yoluna bağlı olduklarını ileri sürerler. Nitekim Şeyh Safiyyuddin el-Erdebili'ye hangi mezhebi taklit ettiği sorulmuş, o da bu soruya cevaben sahabenin yolunu takip ettiğini söylemiştir. Hatta o, ilk dört İslâm halifesinin dördünü de sevdiğini ve dördüne de ihtiram beslediğini söylemiştir.[402] Safevi düşüncesinde ve Şah İsmail'in kaleminden çıkan eserlerde sahabe konusu müspet olarak ele alınmamaktadır. Hatta Dehname eserinde bile herhangi bir sahabenin ismi geçmemektedir. Zaten Kızılbaş öğretilerinde Hz. Ali sahabe olarak değerlendirilmez. Çünkü Hz. Ali'nin makamıyla Hz. Muhammed'in makamı aynı olarak değerlendirilir. Hatta Şah İsmail bu konuda daha da ileri gitmiştir. Safeviler, sahabenin lanetlenmesi için cemiyetler kurmuş ve bu işle meşgul olanlara maaş bile tahsis etmişlerdir.

Şah İsmail'in Tebriz şehrine girmesinden sonra sahabe, lanetlik sınıf olarak kabul edilmiştir. Zamanla Şiî ulema namazda bile ashaba teberri edilmesine teşvik etmişlerdir.[403] Ashab'a yönelik teberri faaliyetleri, Şiî geleneğinde de çokça görülmektedir. Bunun temel sebebi, Hz. Hüseyin`in Kerbela'da şehid edilmesi, Emeviler ve Abbasiler zamanında Ehl-i Beyt mensuplarına iyi davranılmadığı, Şiîlerce onlara karşı teberri edilmesine sebep olmuştur. Günümüz bazı Şiî müellifler, uygunsuz bir kıyas yapmaktadırlar. Safeviler'in sahabeye sebbetmesini müdafaa amacıyla Ehl-i Sünnet`in kaynaklarından bazı argümanlar takdim etmektedirler. Buna misal olarak, Hz. Muaviye'nin döneminde Emevi camilerinde Hz. Ali'ye lanet edilmesi meselesi ve Hz. Muaviye'nin bunun için hususi emirnamelerinin olması, bu konuda en çok dile getirilen hususlardır. Konuya daha tafsilatlı girmemek için ve şüpheleri ilzam etme adına söylenir ki, zikrolunan rivayetlerin aslı yoktur. Şia'nın bu konuda ehl-i sünnete karşı kullandığı rivayetler, zayıf ve sağlam olmayan raviler tarafından nakledilmiştir.[404] Bu zayıf rivayetler Safeviler'in ve aşırı görüşlülerin sahabeye olan

[402] Bahattin Olcay, "Safevilerin Hetorodoksi Açısından Değerlendirilmesi", **Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2021, s. 6.

[403] Bkz. Şia`nın namazda Hz. Ömer`e lanet etmesi, 04, 11, 2022,https://www.youtube.com/watch?v=H-qWHn8pGls

[404] Bu rivayetlerin başında gelenlerden birisi, Muaviye (r. a)`la Sad b. Ebi Vakkas arasında vuku bulan konuşmadır. Hadis`in metnine bakılığı zaman Hz. Müvaiye`nin Hz. Ali'yi lanetlemek hakkında herhangi bir ifadeye rastlanılmamaktadır. Ayrıca bu rivayetin senedinde rafiziler vardır. Diğer

düşmanlığının üzerini örtemez. Sahabe düşmanlığı Şah İsmail'e Gilan topraklarında telkin edilmiştir. Şiî çevreler genellikle sahabe düşmanlığını aşılamak için sahabeler zamanında vuku bulan fitneleri kendileri için çıkar olarak kullanmışlardır. Beni Saide'nin çardağında olan biat merasimi, Tahkim olayı-Hz. Muâviye ve Hz. Ali arasında olan savaşlar ve Kırtas hadisesi, sebbedilmenin temel sebeplerinden olarak zikredilmektedir.[405] Kızılbaşların düşünce babası olan Hoca Şemseddin, bu konuları temele yerleştirerek ve aslı olmayan rivayet ve yorumlardan yola çıkarak bir sahabe portresi çizmiştir.

Şah İsmail ve bütün Kızılbaşlar, Hz. Ömer ve Hz. Aişe, Hz. Ebû Bekir, Hz. Osman (r. a)'a lanet okumada adeta birbirleriyle yarışmışlardır. Şöyle ki, o, camilerde ashaba küfredilmesini emretmiştir. Fermanlar göndererek halkı bu teberri işine zorlamıştır.[406] Osmanlı Şeyhülislamı İbn Kemal Paşazade ve Ebu's Suud Efendi, onların küfre düştüğünü söylemiş ve bunun sebeplerini sayarken, sahabe hakkında kötü sözler sarf ettiklerini söylemişlerdir.[407]

Şiî ulema Hz. Aişe hakkında çok ileri gitmiş ve onun adının her mecliste küfürle yad edilmesini emretmişledir. Hatta Osman Paşa, Kastamonu vilayetinden onlara bir mektup yazmış ve onların sahabeye küfrettiklerini kınamıştır. Osman Paşa aynı zamanda bu lanet işinin hiçbir semavi dinde yerinin olmadığını kaydetmiş ve yaptıklarından çekindirmiştir.[408] Abdullah b. Hüseyin eş-Şirvanî'nin kaydettiğine göre, bu taifenin ashaba karşı küfretmesi vacip olmuştur. Çünkü ashaba karşı tevelli edilmesini, kendi akidelerinin bir esası olarak kabul etmişlerdir. Hatta bazı müellifler, teberri amelinin imanın bir cüzünden saymışlardır.[409]

---

rivayetse, Muğire b. Şube ile ilgilidir. Fakat bu rivayet hem senet, hemde metin yönünden merduttur. Çünkü, ravisi Ebu Mihnef`dir. Muhaddisler, ondan hadis alınmayacağını, kendisinin yalancı ve aşırı bir Şiî olduğunu ileri sürmüşledrir. Onun rivayet ettiği haber terkedilir. Bu konuda getirilen rivayetlerin ekserisi, kendinde çokça hatalar ihtiva etmektedir. Bkz. Burak Kızıldaş, **Emirü`l-Mü`minin Muaviye b. Ebu Süfyan,** Kitap Kalbi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 297.

[405] İmam Rabbani, mezkûr ihtilafları gözönünde bulundurarak sahabeyi üç grupda incelemektedir. Birinci grup, kendi içtihatlarının hak olduğunu kabul ederek Hz. Ali`nin yanında yer alanlardır. İkinci grup, içtihatlarının hakkaniyetine dayanark Hz. Müaviye`nin yanında yer alanlardır. Üçüncü grup ise, haklı olan taraf hakkında tereddüte düşmüş ve tevakkuf etmeyi uygun görenler olmuştur. Bu durum sabit olunca, onlara herhangi bir kınama yoktur. Çünkü kendi içtihatları doğrultusunda hareket etmişlerdir. Bkz. Ahmed es-Sirhindi, **Mektubat-ı Rabbani`de Şeriat ve Tasavvuf,** (çev, Ahmet Hamdi Yıldırım), Altınoluk Yayınları, İstanbul, 2014, s. 257.

[406] Tarık Mümtaz Sözengil**, Tarih Boyunca Alevilik,** Çözüm Yayınları, İstanbul, 1992, s. 207.

[407] Taber, s. 163.

[408] Taber, s. 164

[409] Şia`da Teberri`nin hükmü ve kapsamı için bkz. Mustafa Öz, "Teberrî", **Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, Cilt: 40, s. 215.

Safeviler'in özelde Hz. Âişe (r.a)'ya, geneldeyse meleklere, kitabın ahkâmına, vahyin muhafaza edilmesi hakkında çok aşırıya gittiler.[410] Ashaba karşı o kadar aşırı kinleri vardı ki, onlar Hicaz'a girmeyi ve Ashabın kabirlerini tahrip etmeyi kendilerine vacip saymışlardır.[411] Teberrî faaliyetlerinin devlet tarafından desteklenmesi ve sahabeye sebbedilmesinin vacip olmasının temelinde, İran'da bir tane de olsun Sünnî bırakmamaktı. Çünkü Şah, bu yolla halka baskı uyguluyor ve Sünnîlerin sesinin çıkmasına izin vermiyordu. Osmanlı defalarca Safeviler'i bu konuda uyarsa da Şah, kendi icratını yapıyordu. Halk arasında geziyor ve zorla ashab-ı kirama karşı beddua edilmesini talep ediyorlardı. Hz. Ali (r.a) hariç tüm sahabelere lanet ediliyordu.

Muhammed Bâkır el-Meclisî (ö. 1110/1699) bir fetvasında şöyle demektedir: "Ayet ve hadislerde sahabeler hakkında medhiyeler vardır. Ama bu medhiyeler ve faziletler, münafik olmayan sahabilere yani Hz. Ali`den başka imamın hilafetine inanmayanlara aittir".[412] Meclisî başka bir fetvasında ise şöyle diyor: "Elimizde olan haberler, Ebû Bekir ve Ömer`in küfrüne delalet etmektedir. Onlara lanet etmek ve onlardan beri olmak sevaptır".[413]

Diğer bir Safevi mollası Allâme Kerekî şöyle demektedir: "Kalbinde Osman`a karşı kin, düşmanlık beslemeyen, onun şerefine dil uzatmayı helal kabul etmeyen ve onun küfre düştüğüne itikat etmeyen kimse Allah`ın ve peygamberi`nin düşmanıdır. Allah`ın indirdiklerini inkar etmiştir.[414]

Safevîlerde teberri işi, devletin resmi politikası haline gelmişti.[415] Safevî devletinin sahabeye karşı bu sert tutumunun merkezinde hiç şüphesiz kendi kaynaklarında aslı olmayan rivayetledir. Bu rivayetler ele alınıb sağlam bir şekilde incelendiği takdirde ravilerinin sika olmadığı ve bir çok tarikde rafizi ravilerin olduğu açığa çıkmaktadır. "*Tecrit*"[416] şârıhleri de bir çok noktada isabetsizliklerini isbat

---

[410] Ali Aslan, **El-Ahkâmu`d-Dîniyye Adlı Eserin Tahkiki**, (Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi, 2014, s. 16.

[411] Aslan, s. 46.

[412] Muhammed Bâkır el-Meclisî, **Hayâtu"l Kulûb,** (thk., Seyyid Ali İmâmî), Neşri İntişârât, Kum, 1386, Cilt: 2, s. 196.

[413] Muhammed Bâkır el-Meclisî, **Bihâru`l Envâr**, Dâru`l İhyâ`i Turâsi`l Arabî, Beyrut, 1408, Cilt: 30, s. 399.

[414] Muhammed Bâkır el-Meclisî, **Celâu`l Uyûn**, s. 45. (y.y).

[415] Mehmet Dağlar**, İran`da Kızılbaşlıktan Şiîliğe Geçiş,** Önsöz Yayınları, İstanbul, 2019, s. 113.

[416] Nasîrüddîn-i Tûsî'nin akaid ilmine dair yazmış olduğu önemli eserlerdendir. Bu eserin şiî müelliflerle beraber, sünnî müellifler tarafından da şerhi yapılmıştır. Tûsî, bu eserde bazen Mutezle mantığıyla haraket etmişir.Nübüvvet konusunu geniş bir şekilde ele almıştır. Eserin beşinci bölümünde ise, İmamet`in nassa dayandığını idda eder. Bkz. Bekir Topaloğlu, Tecrîdu`l İtikad, **Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2011, Cilt: 40, s. 251.

ettiler. Fatih Sultan Mehmet Han`ın hocası Ali Kuşçu, bu kitabı şerh etmiş ve bir çok noktada asılsız rivayetlerin olduğunu isbat etmiştir.[417] Ama Şah Tahmasb döneminde şartlar değişmişti. Çünkü Tahmasb, kendi saltanatının selameti için bu işi belli bir usul ile yapılmasını sağladı. Bununla birlikte Kızılbaş gruplar, mutedil olmaya davet edilmiştir. Çünkü bu konuda Şiî ulema bile şahı ikaz etmişti.[418] Samet Bayatlı, Safeviler'in ashâba küfretmelerini ağır bir şekilde tenkit eder. O, sahabeye küfretmenin çok yanlış olduğunu ve o zamanda bu coğrafyada teberri işinin olmadığını kaydeder. Bu mefkure, Zerdüştlük'ten tesirlenen rafizilerin adeti olduğu açıktır. Şah İsmail'in yapmış olduğu bu insan dışı hareketler, Bağdat seferinde daha da haddini aşmış ve alimlerin mezarını tahrip etmiştir.[419] Nasîrüddîn-i Tûsî'nin akaid ilmine dair yazmış olduğu önemli eserlerdendir. Bu eserin Şiî müelliflerle beraber, Sünnî müellifler tarafından da şerhi yapılmıştır. Tûsî, bu eserde bazen Mutezle mantığıyla haraket etmişir. Eserin beşinci bölümünde ise, İmamet`in nassa dayandığını idda eder.

Şah Tahmasb zamanında zirve dönemini yaşamaktaydı. Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra taht kavgaları başlamış ve II. İsmail, Safevi tahtına oturmuştur. O, Safevîler tarihinde Sünnilere karşı iyi muamele eden, ashaba karşı edilen küfrü yasaklayan bir hükümdar olmuştur. Hatta tarihçilerin kaydettiğine göre, Sünnilikle bile itham edilmiştir. O, İran'da yaşayan Sünnilerin değerlerini sarsacak eylemleri yasaklamıştır. Onun bu tutumu atalarının politikasına muhalefetti. [420]

7. KIZILBAŞLIK'TAN İMAMİYE ŞİA'SINA GEÇİŞ SÜRECİ

Safevi devleti kurulduktan ve mezhep değişimi merhalesi tamamlandıktan sonra Safeviler'in önünde herhangi engel kalmamıştır. Şah İsmail Safevi'nin hükümranlığının ilerlediği zamanlarda, özellikle Özbeklerle savaştan sonra ortaya temel iki problem çıkmıştır. Bunlardan ilki, Safeviler'de ilmiye sınıfının olmamasıdır. Mezhep ilanı sırasında dahi bu mezhebi anlatacak bir âlim ve bu mezhep hakkında tafsilatlı bir şekilde bilgiler sunacak kitap nerdeyse bulunmamaktaydı. Safevi yönetiminde olanlar da iyi biliyordu ki, baskıyla yayılan, zorla kabul ettirilen mezhep, bir zaman sonra terk edilecektir. Onların bu tutumu tek başına bir bağlayıcılık arz

[417] İmâm-ı Rabbânî, **Ehli Sünnetin Müdâfaası**, (Çev. İsmailağa Telif Heyeti), Siraç Yayınları, İstanbul, 2016, s. 66.
[418] Abdulbaki Gölpınarlı, "Kızılbaş", **Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Ankara, 2022, Cilt: 25, s. 548.
[419] Bayatlı, s. 97.
[420] Ahmet Meral, **Kısa Dünya Tarihi**, Yüzakı Yayınları, İstanbul, 2015, s. 499.

etmemektedir. Ulema sınıfı da kendisine bağlı ideolojik bir fikri sistemin kurulmasını elzem kılmaktaydı.[421] Bundan önceki dönemlerde de kurulan bazı şiî devletleri, mevcut dinî ve ilmî boşluğu doldurma adına dışarıdan ulema davet etmişlerdir. Halkın günlük dini meselelerinde danışacak bir makamın olması gerekmekteydi. Safeviler'de bu makam, ilmiye sınıfıyla birlikte teşekkül etmeye başlamıştır. Serbedariler devleti zamanında halkın bazı dini meselelerden uzak olmasını gören İbn Müeyyed, o zamanın büyük Şiî âlimlerinden sayılan Muhammed b. Hâmid el-Mutallibî'ye mektup yazarak içinden çıkamadıkları bazı meseleleri ona arz etmiş ve onu, bazı dini meselelerde kendilerinin taklit merciî olması için Horasan şehrine davet etmişlerdir. Fakat, Şehîdi Evvel Ebdillah Şemsuddin Muhammed b. Cemâleddin bu daveti kabul etmemiş ve onların sorularına cevap sadedinde bir risaleyi onlara göndermiştir.[422] Her ne kadar mezkur âlim Horasan'a gelmese de, Safeviler açısından pratik bir tecrübeyi ifade etmektedir. Serbedarilerin bu mektubu ve âlim arayışları, daha eski zamanda bile bu topraklarda Şiî nüfuzun çok az olduğuna delalet etmektedir. Serbedariler'den başka Büveyhi devleti de böyle bir uygulamaya el atmıştır. Şöyle ki onlar, dinî işlerin başına geçmesi ve Şiî ilmiye sınıfının teşekkül etmesi için İmam Kummi'yi Hilafetin başkenti olan Bağdat şehrine davet etmişledir.[423]

Safevîler'in kurulmasından önce, Şiî ulemada bir duraksama müşahede edilmiştir. Çünkü imam gaib iken ahkamın ifası sakıt duruma düşmüştür. İslâmi kaide ve ahkamların yegane icracısı imamdı.[424] Ama bu durum bir anda değişmiştir. Nitekim Şahın davetiyle gelen Amili âlimleri, sakıt döneminin sona erdiğini iddia etmeye başlamışlardır. Çünkü ahkamın icra edilmemesi, zamanla mezhebe karşı ciddi problemler yaratmaktaydı. Amililer, Safevi devletinin meşru bir Şiî devleti olduğunu

[421] Çelenk, s. 257.

[422] Katip, s. 470.

[423] Şeyh Saduk ismiyle de tanınan İmam Kummî, Şiîliğin önemli merkezlerinden biri olan Kum şehrinin fakihidir. Mekke, Belh, Semerkand, Nişabur gibi ilim merkezlerini gezmiş, âlimlerden ilim tahsil etmiştir. Hadis alanına dair önemli eserlerin müellifidir. İlmi seviyesine göre ona "*Muhaddislerin reisi*" ismi verilmiştir. Fıkhın temel konularını incelemiş ve Hz. Muhammed (s. a)`den nakl olunan hadislerden sonra Hz. Ali`nin rivayetlerine yer vermiştir. Şia`nın temel dört hadis kitabından biri olan "*Men la yehduruhul fakih*" isimli eserine 9044 adet hadis almıştır. İmam Kummi bu hadislerin hepsini kendi hadis kriterlerine bianen sahih saymışdır. Bkz. İsmail Lütfi Çakan**, Hadis Edebiyatı**, Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014, s. 312.

[424] Yönetimde velayet ve bu işi icra edene elzem olan vasıflar için Bkz. Kasım Süleymani, "Velayeti-Fakih düşüncesi", https://www.youtube.com/watch?v=87MiFlH3ako, (08.11.2022) : Nazariyenin dayanakaları, temel prensipleri, tarihi ve Ayetullah Humeyni için Bkz. Kerbelayi Kurban, "Velayeti Fakih Nazariyesi", (10.11.2022), https://www.youtube.com/watch?v=IKgbN1FGby4: Bkz. Ebubekir Sifil, Velayet-i Fakih Kavramı, (08.11.2022), https://www.youtube.com/watch?v=ZUOFoppIyLc.

ve Şahın da aynı zamanda bu mezhebin bir koruyucusu olduğunu kabul ettiler. Çünkü devletin bütün idari makamlarında vazifeli olanlar Şiî ekole mensuptu. Aynı zamanda devletin resmi mezhebi bile İmamiye Şiasıyla bazı noktalarda benzerlik arz ediyordu. Safeviler'de hizmet eden âlimlerse, ictihad salahiyetine sahip ve gaib olan imamın naipliği vazifesini ele alacak seviyedeydi.[425] Safevi Şiasını oluşturan temel aktörlerden biri olan âlimler, farklı merhalelerle İran coğrafyasına yerleşmişlerdir. Bu dönemde Safeviler, Şiî merkezlere âlimlerin gelmesi için davetler gönderiyordu. Bu merkezlerin başında gelenler, Necef, Bahreyn, Lübnan ve Arap kıtasının sahillerinde meskun olan Şiî merkezlerdi. Muhacir olarak gelen bu ulemanın temel vazifesi halka Şiî öğretileri öğretmek ve devletin meşruiyetine dair engelleri kaldırmaktı. Alimlerin gelmesi aynı zamanda ülkede iki geleneğin meydana çıkmasına sebep olmuştur. Bahreyn âlimleriyle Cebelî-Âmil âlimleri kendi usullerine yönelik bir ilmi sistem geliştirmişlerdir.

Amil âlimlerinin değeri görece yüksek olmuştur. Çünkü Şiî akide onlar arasında çok eski zamanlarda yayılmış ve aralarından çıkan âlimler, sistematik bir usule tabi olarak öğrenim görmüşlerdir.[426] Şah İsmail es-Safevi zamanından itibaren ulema sınıfı yönetim hakkı kazanmıştır. Şah İsmail, Safevi Şiasını tesis amacıyla dışarıdan ulema getirse de, onun yapmış olduğu bu ıslahat kendi hanedanlığını büyük bir tehlikeyle yüz yüze bırakmıştır. Âlimlerin yönetimde rol alması zamanla Safevi şahlarını zor duruma düşürmüş ve bu mesele onlarla sınırlı kalmamış, Kacarlar döneminde bu iş iyice çağrından çıkmıştır. Çünkü *merceiyye*[427] müessesi, her anlamda yönetimin kamilen âlime ait olduğunu savunan bir sistemdir. Velayetî-Fakih nazariyesinin temeli Şah İsmail zamanında atılsa da pratik olarak Kacarlar zamanında kendini göstermeye başlamıştır.[428]

Kızılbaşların aşırı görüşleri, hulûlcu akideleri, Şah İsmail hakkında tanrının bir parçası ve beklenen mesih olduğu inancı, İran'a gelen Şiî âlimler tarafından kabul

---

[425] Laurence, ss, 47.

[426] Daftary, s. 109.

[427] Merciyyet kavramı, Şiî literatürde önemli bir yere sahiptir. Hatta eski imamın vermiş olduğu bir fetva, zamanın imamı veya âlimi tarafından verilen fetva ile tearüz ederse, zamanın imamının verdiği fetva esas alınır. Yani Şiîlerin müntesib olacağı bir makamı ifade etmektedir. Böylelikle onlar, siyasî ve dinî meselerde merciyyet makamına danışacak ve onlardan bu konulara dair bir beyan alacaklardı. Bu müessesenin oluşmasında Şeyh Müfid ve Allame Murtezanın katkısı büyüktür. İbn İdris, bu meseleyi sistemli olarak ele almış ve taklit edilecek kişinin hangi vasıflarla muttasıf olacağını beyan etmiştir. Bkz. Vecih Kevserani, **Fakih ve Sultan**, (Çev. Ramazan Yıldırım), Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 2006, s. 161.

[428] Mazlum Uyar**, Şiî Ulemanın Otoriesinin Temelleri**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2004, s. 108.

edilmediği aşikardır.[429] Şah İsmailin de iki özelliğe sahib olduğuna inanılmıştır. Bunlardan birincisi, Sasani neslinin mukaddes ruhu, ikincisi ise, mehdi-mesih ruhudur. Hristiyanlıkla ortak noktalardan birisi de budur. Çünkü Efes konsilinin esaslarından birisi de, Hz. İsa`nın iki tabiatı olduğu hakkındaydı. Yani oğulun bedenleşmesi ve mukaddes ruh meselesidir.[430]

Şah Tahmasb es-Safevi, Şeyh Ali el-Kerekî'ye medhle başlayan bir mektup yazmış ve onu kendi ülkesine davet etmiştir. Şah Tahmasb'ın yazmış olduğu mektubun muhtevasına nazar edildiğinde o, âlimlerin, şeriatın tek uygulayıcı güç olduğu ve imamların yoluna tabi olunması için en önemli role sahip olan sınıf olduğunu söylüyor ve Safeviler'in Şiî bir devlet olduğu defaatle vurgulanıyor. Şah Tahmasp, İran tarihinde genel olarak hem dinî hem de siyasî anlamda bir devrimcidir. Çünkü, babası İsmail Safevi`nin birçok icratına muhalefet etmiştir. Hatta Kızılbaşlı`ğın devlet için çok tehlikeli bir cereyan olduğunu kabul etmiş ve başkenti sırf bu nedenle nakletmiştir. Pir`ler, dedeler, mürşitler gibi yaygın ruhani sınıf kaldırılmıştır. Bunun yerine Cebel ulemasının merci makamı olacağını kabul etmiş ve Şiî ulemanın huzurunda iki kez tevbe etmiştir.[431]

Tahmasp`ın ulemaya söylediği aşırı övgüler oldukça ilginçtir. Kerekî'ye yazılan bu mektup, Şiî-İslâm tarihinde çok önemli bir dönüm noktası olacaktı. Kerekî aynı zamanda Şah İsmail ile de görüşmüştür. Nureddin Kerekî, Kaşan vilayetinin Safevi kızılbaşları tarafından işgal edilmesinin ardından hazır olan âlim sınıfıyla şehre girmiş ve Sünnî olan ahaliyi sahabelere karşı küfretmeye zorlamıştır. Kerekî'nin yazmış olduğu eserler, genellikle Safevi şahlarını medhle başlıyor ve ardından sahabelere karşı asılsız ithamlar ileri sürüyordu. Hz. Ebû Bekir ve Hz. Muaviye başta olmak üzere sahabelere küfürler yağdırmıştır. Hz. Aişe validemiz hakkında çok çirkin

[429] Kızılbaşları bu aşırı düşüncelerden kurtarmanın tek yolu, onlara Şiî inancı hakkında yazılan kitapları okutmaktı. Muhacir ulema`nın ilk yapmış olduğu uygulamaların arasında, Ebu Müslim Horasani hakkında yazılmış olan eserleri toplatmak ve yerine Ehli-beytden bahseden ve Hz. Ali`ye karşı muhabbete davet eden kitaplar okutulmuştur. Çünkü Müslümane dediğimiz risaleler, aşırı görüşler ihtiva etmekteydi. Arap ulema da bunların karşısını alarak Oniki imam inancını yaymak istiyorlardı. Bkz. Mehmet Dağlar, **İran`da Kızılbaşlıktan Şiîliğe Geçiş,** Önsöz Yayınları, İstanbul, 2019, s. 109.

[430] Ali Erbaş, **Hristiyanlık,** İnsan Yayınları, İstanbul, 2004, s. 52.

[431] İlgar Baharlu, "Safeviler`de Dönüşüm Sembolü Olarak Başkentler: Kazvin ve İsfahan", **Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,** Sayı: 3, 2022, s. 1127.

kelimeler sarfetmiştir. Hz. Ömer'in lanetlenmesinin vacip olduğunu ve bu sözlerini teyit amacıyla Şiî imami kaynaklardan deliller getirmiştir.[432]

Onun bu devlette vazife alma dönemi, Safevi devletinin en kudretli zamanlarına denk gelmektedir. O, Safeviler'in hüküm sürdüğü memlekete gelerek dinî vazifesine başlamıştır. Safevi devletinin idari hiyerarşisinde makam sahibi olan ilk âlimlerdendir. İmamiye medreselerinde ilim tahsil etmiş ve daha sonra Mısır'a giderek orada Sünnî âlimlerden dersler almıştır. Sünni fıkıh sistemini ve hadis usulünü burada öğrenmiştir. Kerekî, Şah İsmail es-Safevi'nin isteği üzere Necef âlimlerinden bir grupla Herat şehrine gitmiştir. Şah İsmail'le birlikte görüşmeler ve istişareler yapıp ardında Necef şehrine geri dönmüştür. Safevi devletinin kurulduğu ilk dönemlerde bazı Şiî âlimler gibi Kerekî de Şah İsmail'in tutumuna muhalif olmuş ve davet şeklini çok ağır ifadelerle tenkit etmiştir. Kerekî'ye göre bir inanç zor ve şiddet kullanarak yaygınlaştırılmaz. Bu, zamanla onların irtidat etmelerine sebep olurdu. Şah İsmâil, Herat şehrini işgal ettiği zaman, Herat'ın meşhur tasavvufçularından olan Ahmed b. Yahya isimli Sünnî âlimi müritleriyle katletmesi Şiî alimlerin ve Nurettin Kerekî'nin tenkidine sebep olmuştur. Çünkü ilimle cevap verildiği zaman ve onları ikna ettiklerinde bütün müritleri ve Maveraünnehir civarı da ikna olur ve böylece Şiî akide onların arasında yaygınlaşırdı. Kan dökerek yapmak ise mezhebin hakkaniyetine halel getirmekti.[433] Şah İsmail'in bu tutumundan dolayı Kerekî onun davetine icabet etmemiştir.

Şah İsmail'le görüşmeler yapsa da onun davet işinin çok zararlı neticelere sebep olacağını biliyordu. Bunun yanında Kerekî, Şah İsmail için çok önemli bir âlimdi. Çünkü fıkıh tarafı ağır bastığından dolayı tasavvufa karşı menfi görüşlü birisiydi. Safevi yöneticileri, zamanla sufilere karşı saf değiştirdiler ve onların azalmaları için planlar kurdular.[434] Şah İsmail'in ölümünden sonra Tahmasb döneminde Kerekî'nin İran'a gelmesinin bir diğer sebebiyse, onun müfrit kızılbaşları Oniki İmamcılık mezhebine döndürmekti.[435] Safeviler'in din anlayışı ve dinî değerleri ve kültürü, farklı medeniyetlerden esinlenerek ihdas edilmiştir. Kızılbaşlar, bu

[432] Halil İbrahim Bulut, **Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2018, s. 239.
[433] Dağlar, s. 194.
[434] Kevserani, s. 156.
[435] Çelenk, s. 170.

temayüllerin çizgisinde devleti yönetiyorlardı.[436] Kerekî, vazifeye gelir gelmez bu sınıfa karşı mücadeleye başlamıştır. İbrahim Katifi ile aralarında olan muhalefet, onun makamına herhangi bir menfi tesir etmemiştir. İkinci Muhakkik olarak da isimlendirilmektedir. Tahmasb'ın döneminde en önemli hadise, âlimler için naiplik rütbesinin taltif edilmesidir. Şah Tahmasb, Kerekî'yi sarayına davet etmiş ve ona gaib olan imamın naibi olduğunu ve bu meselede herhangi bir ihtilafla karşılaşmayacağını beyan etmiştir.[437] Bunun ardından kendisinin de onun emrinde olduğunu bildirmiştir. Kerekî aynı zamanda hem emir hem de nehiy hukukuna sahip bir âlim olmuştur.[438]

Ekserisi Sünnî mezhebine müntesib olan İran topraklarının Şiîleştirilmesi meselesi, Şah İsmail döneminde tamamlanamamıştı. Tahmasb döneminde de devam eden bu merhalede baş müftü makamının sahibi Nurettin Kerekî olmuştur. Nurettin Kerekî'ye naiplik makamının tesis edilmesinden sonra çoğunluk ulemanın siyaset platformuna çıkması yoğunlaştı. İran'a gelen ulema iki merhaleyle hicret etti. Birinci merhalede gelenler, Tahmasb'ın emriyle devletin idari makamlarına yerleştirildiler. Daha önce de ifade edildiği üzere Kerekî, diğer âlimlerden farklı olarak gaib imamın yönetim hakkının müçtehitlere verilmesini şiddetli bir şekilde müdafaa etmiştir. Allame Kerekî'nin düşüncesinde bu haklar devlet yöneticisine verilemez. Çünkü bu makama layık olan insanlar, merciyet makamı olacaklarından dolayı havza-ı ilmiyede Şiî tedrisatını görmeliydi. Merciyet makamı zamanla dokunulmazlık kazanacaktı. Çünkü Kerekî, bu makamı sadece yönetimle zenginleştirmemiş, aynı zamanda Şia'da sakıt olan hükümlerin icrasının da müçtehitlere ait olduğunu savunmuştur.[439] Nureddin Kerekî, ulemanın çok yönlü bir şekilde hem siyasî hem de dinî meselelerde hak sahibi olduğuna dair bir fetva vermiştir. Bu fetvaya esasen fakih, imam gaybet âleminden

---

[436] Ali Şeriati`nin Safevilere yönelttiği eleştirileerin başında gelenlerinden biri de bu husustur. Safevilerin yerinde olmayan icraatlarından biri de, Ravza okuma bakanlığıydı. Ravza ve Taziye işlerine nezaret maksadıyla kurulan bu bakanlık tamamen Batının İrana sunmuş olduğu değerli armağandı. Çünkü Hristiyanlar toplanarak Mesihi ve onun havarilerini ağlayarak yadederlerdi. Onlar hakkında bazı methiyeler okurlardı. Emir ed-Darbla başlayan bu gelenek, Nasrâni adetlerin İran'da yerleşmesine sebep olmuştur. Bkz. Ali Şeriati, **Ali Şiası Safevi Şiası,** (Çev. Feyzullah Artinli), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1990, s. 170.

[437] Laurence, s. 48.

[438] Ahmed el-Katib, **Sünnilik-Şiîlik**, Mana Yayınları, İstanbul, 2015, s. 432.

[439] Şiî İslam tarihinde, özellikle Safeviler döneminden sonra fakihlerin liderliği meselesi oldukça tartışılmıştır. Bu tartışmalar genellikle nakli delil etrafında olmamıştır. Fakihin yönetim hakkının tartışılması meselesi akli muhtevada gerçekleştirilmiştir. Gerek Kerekî zamanında, gerekse de İran İslam devrimi zamanında fakihin yönetimde olmasına karşı çıkan şiî alimler olmuştur. Ayetullah Humeyni, 1979 tarihinde Fransa'dan dönerek İslam İnkılabı yaptıktan sonra tesis ettiği sistem ve fakihin rolüne dair çıkarmış olduğu kanunlar, bazı Şiî ulema tarafından reddedilmiştir. Hatta Humeyninin dinî makamını kabul etmeyen alimler bile olmuştur. Bkz. Hasan Gümüşoğlu, **İslam Mezhepleri Tarihi**, Kayhan Yayınları, İstanbul, 2008, s. 219.

dönene kadar imamın yükümlü olduğu işlerin icrasıyla sorumlu olmuştur. Bununla da iki gaybet dönemi atlayan ulema, Safeviler zamanında aktif hale gelmiştir. Çünkü Kerekî'nin vermiş olduğu fetva, İran'da günümüze kadar devam eden dinî hiyerarşinin bir temeli olmuştur. [440] Safeviler'de Kerekî ve ondan sonra gelen âlimler, kendi makamlarının hakkaniyetini müdafaa etme amacıyla imamlardan bazı haberler nakletmişlerdir.[441] Nureddin Kerekî, gaybette olan imamın naibi olmasına rağmen takiyye ve intizar nazariyesinden çıkmamıştır. Devletin ona tanımış olduğu yönetim hakkı, onu merciyet makamına kaldırması ve İran'daki Şianın temellerini daha sağlama alma adına ihtiyatı elden bırakmamıştır.

Kerekî, Safevi şahına müspet baksa da onun meşruiyetini mutlak olarak kabul etmesi de şüphelidir. Çünkü eğer Kerekî, Safevi devletinin meşruiyetini tanımış olsaydı, zekâtın devlet tarafından toplanmasına izin verirdi. Araştırmalara göre ondan böyle bir fetvanın sadır olmadığı ortaya çıkmaktadır. Zekâtın verileceği tek makamın fakihler olduğu kararını vermiştir. Aynı şekilde o, humus meselesinde ihtiyatlı davranmış ve imamın payının ilgili yerlere verilmesine hükmetmiştir. Kerekî aynı zamanda cuma namazı hakkında verdiği hüküm, onun Safeviler'i meşru saymamasından ileri gelmekteydi. Çünkü o, cuma namazının hükmünü farz-ı ayn olarak açıklamamıştır. Yalnız, İmam Mehdînin naipleri olan fakihlerin cuma namazını kıldıracağına fetva vermiştir.[442] Gaybet döneminde genellikle Şiî ulema cihadı caiz görmemişlerdir. Çünkü cihadın caiz olması için imamın izninin olması lazımdır.

---

[440] Uyar, s. 107.

[441] Kerekî ve diğer ulemanın Velayeti-fakih nazariyesini müdafa amacıyla getirdikleri nakli delillerin başında İmam Caferi Sadık`dan naklolunan haberdir. Bu haber aynı zamanda Humeyni`nin de tek dayanağı olmuştur. Şöyle ki, bu haberde önemli olan kişi Ömer b. Hanzala'dır. Biraz sonra takdim edilecek haber, Kutubû-Erba`a yazarlarının eserlerinde farklı bir şekilde geçmektedir. Rivayete göre Ömer b. Hanzala İmam Sadık (r. a)`ın huzuruna girmiş ve Şia mezhebine müntesib olanların herhangi bir meselede anlaşamazlığa düşdükleri anda kime müracat edeceklerini sormuş, buna cevap olarak da İmam Sadık (r. a) şöyle buyurmuştur: "Ben size delilim". İlk dönem Şiî müellifler, bu hadisi imamlardan gelen rivayetlerin hüccet olması anlamında olduğunu söylemişlerdir. Allame Meclisinin bu hadisin lafızları üzerinde oynadığı malumdur. Humeyni, kendi makamının meşruiyeti için nasdan delil bulamayınca yediyüz yıl sonra yazılan bir esere müracaat etmiştir. Kuleyni, Tusi, Şeyh Saduk gibi müelliflerin eserlerinde buluna mezkur hadisde "*Hakim"* kelimesi yokken Humeyni kendisine Amilî`nin eserinde geçen hadisi delil getirmiştir. Çünkü Hürr el-Amili, burada hakim kavramını ilave etmişir. Mazlum Uyar**, Şiî Politik Düşüncesi**, İyidüşün Yayınları, İstanbul, 2020, s. 327.

[442] Safevilerde Cuma namazının kılınması meselesi bir grup âlim arasında tartışılsa da tam bir şekilde açıklığa kavuşmamış bir meseledir. Bu konu Şah Tahmasp döneminde Üsulî-Ahbarî münazaralarının temelini oluşturmaktaydı. Safevi şehyülislamlarından olan Harisi, Cuma namazının ehemiyyetini ayet ve hadislerle isbat etmiş ve bu namazın kılınacağı takdirde Sünnilerin ithamlarından kurtulacaklarını ve onların karşısındaki birlik ve müdafânın tesis edileceğini söylemiştir. Cumanın terki, Sünnilerin onlara yöneltmiş olduğu ithamlardan en önemlilerindendi. Bkz. Mehmet Dağlar. **İran'da Kızılbaşlıktan Şiîliğe Geçiş**, Önsöz Yayınları, İstanbul, 2019, s. 215.

Kerekî de aynı zamanda cihâd farizasının halen sakıt olduğuna hükmetmiştir.[443] Safevi devletinin bünyesinde yapılan bu dini değerlendirmeler sadece İran'ı ihata etmemiştir. Suriye'de olan Şiî ulema ve medreseler, genellikle Kerekî'nin düşüncelerinden büyük oranda etkilenmişlerdi. Çünkü Suriye'deki Şiî ulemanın çizmiş olduğu siyaset haritası, Kerekî'ye nispetle daha aşırı bir şekilde fakihin yetkilerini artırıyor ve İmam adına cihada çıkmaya cevaz veriyordu. Buna en sarih örnek, Zeynuddin el-Amili'nin Şehîd-i Evvel Hamid el-Mutallibi'nin (ö. 786/1384) "*Lum'atü'd-Dimeşkiyye*" isimli eserine yazdığı şerhte velayet konusu ve şartlarını tartışmıştır. Ona göre fetva verecek kadar ilmi birikimi olan fakihin asli deliller işığında ictihat yapması gerekir, bu adam aynı zamanda gaib olan imam tarafından seçilmiş bir zattır. Kerekî'nin konumuyla diğer ulemanın konumu arasındaki fark, imamın naibi olduğundan dolayı farklı yorumlama ve içtihadına diğer alimlerin karşı çıkılmamasını misal gösterebiliriz. Şiî fıkhı Şah Tahmasb döneminin sonuna doğru İran coğrafyasında yaygınlaşmaya başladı. Hayatın tüm alanı şeriat çizgisine uygun düzenlenmesi merhalesi uzun sürse de sonunda tamamlanmıştır. İlk olarak içki ve müzik gibi şeylerin yasaklanması merhalesi başlamıştı. İlk dönemlerde Kızılbaşlarda bu iki şeyin çok yaygın olduğu görülmektedir.[444]

İran'a göç eden âlimlerden biri de Allame Nimetullah Hillî'dir. Nimetullah Hillî, usul ve fur'u tedrisatını Allame Muhakkik Kerekî'nin yanında kemalata erdirmiştir. İran'da Şiîliğin yayılması için gelmiş ve burada ilmî faaliyetlerde bulunmuştur. O dönemlerde Şah Tahmasb, ilim ehline çok büyük önem vermekteydi. Bu fırsattan yararlanan Allâme Nîmetullah Hillî, Giyaseddin el-İsfahanî'nin başkâtibi olmuştur. Nîmetullah Hillî, bir zaman geçtikten sonra İran'da tanınmış ve işinin mesuliyetinden dolayı Molla Mansur el-Deştekî ona yardımcı olarak verilmiştir.[445] Allame Nimetullah Hilli, Muhakkik Kerekî'den ilim tahsili etmesine rağmen bazı konularda ona muhalif olmuştur. Ahmet Kummî, Nimetullah Hillî'nin hocasına karşı olan nefretini kınamakta ve aşırıya gittiğini söylemektedir. Nîmetullah Hillî, İbrahim Kâtifî ile yazışmış ve kendisinin görüşlerinin İbrahim Kâtifî'nin görüşleriyle ayniyet arz ettiğini söylemiştir. Hatta bu iki âlime göre Muhakkik Kerekî kezzab ve fısk ehlidir.[446] Çünkü Kerekî'nin vermiş olduğu fetvalar saltanatın isteğiyle verilmiş ve

[443] Katib, s. 483-484.
[444] Uyar, s. 110.
[445] Dağlar, s. 200.
[446] Rumlu, s. 123.

şeriatla çelişmiştir. Nîmetullah Hillî'nin, hocasını en çok tenkit ettiği nokta, Muhakkik Kerekî'nin, fakih olan birinin gaybet döneminde cuma namazı kıldıracak yetkiye sahip olduğunu söylemiş olmasıdır. Safeviler'deki muteber görüş Muhakkik Kerekî'nin görüşüdür. Kerekî, öğrencisinin kendine muhalif olduğunu görünce hükümete bildirdi. Şah Tahmasb, Muhakkik Kerekî'yi dinledikten sonra Allâme Nimetullah Hillî'yi Bağdat şehrine sürmüş oldu. Şah Tahmasb'ın Kerekî'nin buyruğunu hemen yerine getirmesi, Kerekî'nin Safevi sarayındaki yüksek mertebesini açıklar mahiyettedir.[447]

İran'a hicret eden bir diğer âlim de, Bahauddin el-Amilî olmuştur. Lübnan'ın Ba'lebek (Baalbek) şehrinde doğmuştur. Küçüklüğünde İslâmi ilimleri okumuş ve Arap lisanında mahir olmuştur. Babası, Herat şehrinin müftülüğü vazifesini icra etmiştir. Bahâuddin el-Âmilî, Kudüs şehrine gitmiş ve buradaki muhaddislerin ders halkasına devam etmiştir. Sahih el-Buhari'yi burada okumuştur.[448] Daha sonraki zamanlarda, Şam şehrine gitmiş ve orada imamiye fakihlerinden ilim tahsil etmiştir. Osmanlı Hilafetinin, siyasi bazı sebeplerden dolayı o dönemlerde imamiye fakihlerine iyi davranmaması, Bahâuddin el-Âmilî'nin Şam şehrinden ayrılarak İran-Safevi devletine sığınmasına sebep olmuştur. Safeviler'in imamiye fakihlerine vermiş olduğu bu önem, Şah Tahmasb'tan sonra da devam etmiştir. Safeviler dönemi bazı Şiî tabakat kitaplarında Bahâuddin el-Âmilî Sünnî olarak bildirilse de, onun samimi bir Şiî olduğu gerçeğe daha uygundur. Fakih olmakla beraber matematik, astronomi, hadis ve tefsir gibi ilimlere tam vukufiyeti olan birisi olmuştur.[449] Mevlanâ Celâleddin Rûmî'ye (ö. 672/1273) terennüm etmiş olduğu bazı Farsça mesnevi üslubunda eserleri mevcuttur. Bahauddin el-Amili, Safeviler'in önemli şahlarından olan Büyük Abbas zamanında şeyhülislamlık makamına kadar yükselmiştir. Şah Abbas es-Safevi döneminde saray âlimleri, adeta şahın oyuncağı haline gelmiştir. Şah Abbas dönemiyle Şah Tahmasb döneminin en bariz farklarından birisi de, ulemanın statüsünün değişmesi olmuştur. Şah Abbas, ulemayı susturmuş ve halkın rağbetini kazanmıştı. O bu yolla diğer devletlere hatta Osmanlı Hilafetine yaklaşmak istiyordu. Şeyh Amil de, diğer ulema gibi içinde olduğu bu galiz durumdan kaçınmış ve kendisini ilme vermiştir. Şeyh Bahaddin'in Safevi devletinin dini konumundaki görüşüne gelince o, yazdığı bazı şiirlerde de kaydettiği üzere, gaybet döneminde hüküm sürenlerin hâkimiyetini caiz

[447] Hatip Kartaloğlu, "Şiî Ulemaya Yönelik Davet ve Fermanlar-Şehid-i Evvel ve Ali el-Kereki Örneği", **İran Çalışmaları Dergisi,** Cilt: 3, Sayı: 2, s. 55.
[448] Ömer Okumuş, "Âmili, Bah'âeddin", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 1991, Cilt: III, s. 61.
[449] İbrahim Özcoşar, **İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi**, Divan Yayınları, İstanbul, 2019, s. 273.

saymıştır. Hatta o, Safeviler'i kabul etmemekle beraber, Osmanlı devletine de rağbet göstermemiştir. Vecih Kevserani, Şeyh Bahauddin el-Amili'nin takiyye ile Şah Abbas'a yakınlık göstererek şeyhülislamlık makamına geldiğini kaydetmiştir. Zira o, Mısır seferinde kaleme almış olduğu "*Keşkül*" isimli eserde bu ifadelere yer vermiştir: Eğer bir âlimi sultanla birlikte görürsen, bil ki o hırsızdır. Sakın onun yalan dolu sözlerine aldanma. Çünkü bu iblisin kurmuş olduğu tuzaklardandır. Bunun ardından o, ilmin önemine dair Hz. Peygamberimizden bazı hadisler aktarıyor. O, ömrünün sonlarına doğru Safevi sarayında şahlarla düşüp kalkmanın ağır acısını yaşamıştır. Zira o, babasının Arap diyarını terk ederek Acem topraklarına gitmesini çok kınamıştır.

Ulema sınıfı, şahların dolduramadığı otorite boşluğunu doldurmada büyük rol oynamıştır. Allâme Kerekî ile başlayan süreç, Muhammed Bâkır el-Meclîsî ile zirveye ulaşmıştır. Allâme Meclisî, Safevi şahları Şah Sultan Hüseyin ve Şah Süleyman'a çok yakın olmuştur.[450] İsfahan'da şeyhülislamlık yapmış ve şahların taç giyme merasimlerine önderlik etmiştir. Meclîsî, Şia tarihinde en çok eser telif eden ve talebe yetiştiren âlim olarak tanınmaktadır. O, nazara dayanan ilimlere pek itimat etmemiştir. Yazmış olduğu meşhur eseri, Bihâru'l-Envar, onun hadisçiliğinin derecesi hakkında çok önemli bir eserdir. Velâyet-i fakih nazariyesinin önemli banilerinden sayılmaktadır. Onun hem dini hem de dünyevi işlerde söz sahibi olması, ulema sınıfının konumunun önemini ifade eder. Arapça'nın yanında, Farsça eserlerde kaleme almıştır. Hadis eserlerinin genelini Farsça yazmasının sebebi, Arapça bilmeyen İran halkına Peygamber'in ve imamların ahbarını tebliğ etmek olmuştur.[451] Felsefe ve Sufi ekollere karşı sert tutumuyla Muhakkik Kerekî'nin yolunu takip etmiştir.[452] Türbeleri ziyaret, ezan, tâziye gibi ritüellerin yaygınlaştırılmasında önemli rol oynamıştır. İlmi çalışmaları sayesinde İran'da Kızılbaşlıktan İmamiye Şia`sına geçişin önemli isimlerindendir. Allâme Meclisî, bazen yazdıklarından dolayı da tenkit noktası

[450] Menderes Kurt, "Safevi Dönemi Şiî Ulema ve Velayet-i Fakih`in Ortaya Çıkışını Hazırlayan Tarihsel Süreç Üzerine", **İran Çalışmaları Dergisi**, Cilt: 2, Sayı: 1. 2028, s. 83.

[451] Mustafa Öz, "Muhammed Bakır Meclisî", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,** TDV Yayınları, Ankara, 2003, Cilt: 28, s. 253.

[452] Muhakkık Kerekî, Allame Meclisi ve diğer alimler, felsefeye karşı sert bir şekilde karşı çıksalar da, onun yayılmasına engel olamamışlardır. Çünkü, Felsefe ve mantık ilimlerine binaen kurulan İsfahan ekolü, Molla Sadra ile zirveye ulaşmış ve bu dönemde yazılan eserlerin hareket noktası tamamen ahbari sistemden uzak olmuştur. Molla Sadra, İsbat`ı-vücub nazariyyesini geliştirmiştir. Mütaliye Felsefesi de, Molla Sadra`ya aittir. İsfahan ekolünün mirasçısı ise Molla Hadi Sebzivari olmuştur. Sebzivari, aynı zamanda Tahran ekolünün önderlerindendir. Cenk Keleş, **Safevi Döneminden Günümüze İran Düşüncesi,** (Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi, 2021, s. 49-52: Sedat Baran, "Molla Sadra`da Vacibu`l-Vücud`un İspatında Burhan`ı-Sıddıkın" **Diyanet İlmi Dergisi,** Cilt: 56, Sayı: 1, 2020, s. 209.

olmuştur. Siyasi maksatlarla hadisler uydurmuştur. Bu hadislerin başında, İran Şahı'nın kızının görmüş olduğu rüyadır. Bu rüya ve uydurulmuş olan hadis, İran Şahının nesebinin şahlara dayandığını gösterir. Bu da aynı zamanda meşruiyet iddialarından ileri gelmektedir.[453] Nitekim Ali Şeriati, bu hadisin üzerinde uzun uzun durmuş ve tenkit etmiştir. Şeriati, İmam Seccat'la Meclisi'yi mukayese etmiş ve Meclisi'nin bu gibi rivayetlerini ağır eleştirilere tabi tutmuştur.[454] Meclisinin dini hükümler hakkındaki düşüncelerine gelince, o, her ne kadar ahbari ekolüne mensup olsa da, dini konuları rasyonalist âlimler gibi düşünmüş ve buna göre hüküm vermiştir.[455] O, Cuma namazının vâcib-i ayni olduğunu söylemiş, buna dair hem imamların ahbarından, hem Peygamberin sünnetinden hem de Kur'an ayetlerinin tefsirinden deliller getirmiştir. Fakat onun bu konuda diğer âlimlerden farklı düşündüğü nokta, namazı kıldıracak kişinin müctehid olmasının zorunlu olmayışı hakkında olmuştur. O, cuma namazının eda edilmesinde İmam veya onun özel naibinin olması şartını kabul etmemiş ve bu şartların ilk dönem Şiî kitaplarında olmadığını savunmuştur. Kuleynî ve Şeyh Saduk'un yazmış olduğu eserlerde de bu konuda herhangi bir ibarenin olamadığını söylemiştir. Şahların konumunu yüceltmiş ve işlerinin hayırlı bir şekilde yürütülmesi için dua edilmesini halka tavsiye etmiştir. Cihatla ilgili düşünceleri ise, Safeviler'in düşmanlarıyla yapmış oldukları savaşı

[453] Kevserani, s. 160.

[454] Şeriati, s. 165.

[455] İmamiyye mezhebi, şer`i ahkamın kaynak ve delillerden hüküm çıkarma meselesinde iki ekole ayrılmıştır. Bunlardan birincisi Usuliyye, diğeri ise, Ahbariyye ekolüdür. Bugün elimizde olan eserlerin çoğu Üsulilerin mahsuludur. Bu ekolün savunduğu ana ilke, ahkamî meselelerde haberlerin yeterli olmadığıdır. Yani, içtihat sisteminin kapısını kapatmamak ve belirli kaidelerle içtihat ederek şer`i ahkama varmak. Üsuliler`in hadisi ele alış şekli Ahbarilerden farklıdır. Üsuliyyun`a mensup alimler, hadisi nazar ve içtihada arzederler ve bu yolla hüküm elde ederler. Çünkü üsuliler, içtihat anlayışını açıklarken, ahkami konularda ve kaynaklarda ferd üzerine zorunlu ana ilke olarak açıklamışlardır. Bu ekole karşı çıkan Ahbariler ise, hadis külliyatlarında mevcut bulunan nakillerle maksada ulaşılacağını beyan etmişlerdir. Aynı zamanda nazarla ve içtihatla hüküm çıkarılmasını reddetmişlerdir. Ahbari sisteme göre, verile her fetva İmamlardan gelen bir nakle dayanması mecburidir. Üsuli ulema, içtihat eden bir alimin İmam Şafii, İmam Ebu Hanife gibi Sünni ekole mensup olan alimlerin metodlarına başvurmasını zaruri görmüşlerdir. Fıkıh-üsulunu ilk tesis edenin ise Sünni`ler olduğunu kabul etmişlerdir. Ama Ahabari sistemde masumların delilinden dışarı çıkılmaz. İlk dönemlerde bu iki ekolün üslubunu Şeyh Saduk ve Şeyh Müfit`de müşahede etmek mümkündür. Safeviler döneminde de iki ekol arasında böyle tartışmalar yaşanmıştır. Devletin izlediği temel çizgi genellikle Üsuliyyun olmuştur. Bkz. Mustafa Öz, **Başlangıçtan Günümüze Şiîlik ve Kolları,** Ensar Yayınları, İstanbul, 2021, s. 286: Vecih Kevserani, **Fakih ve Sultan**, (Çev. Ramazan Yıldırım), Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 2006, s. 182: Habib Kartaloğlu, "İmamiyye`de Ahbari-Usuli Farklılaşması Şeyh Sauk ve Şeyh Müfid Örneği" **Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: 13, Sayı: 24, 2011, s. 194: Abdullah es-Semahici, "İmamiyye Şiası`nın İki Ekolü Ahbarîler ve Usuliler Arasındaki Temel Farklar" (Çev. İbrahim Kutluay), **Şırnak Ünivesitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Cilt: 4, Sayı: 7, 2013, s. 153.

cihâd-ı mutlak olarak kabul etmiştir. Cihatta elde edilen ganimetlerin taksimi hakkında geniş bir risale kaleme almıştır.[456]

[456] Uyar, s. 116.

SONUÇ

Merkezi Tebriz'de kurulan Safevî devleti, hem siyasî hem de dinî açıdan İran coğrafyasında birçok değişikliğin oluşmasına sebep olmuştur. Netice olarak bu sülalenin Türk olduğu daha kabil bir görüştür. Çok eski zamanlarda Sünnî mezhebinde oldukları da birçok sahih kaynakla sabittir. Safevîlerle beraber Ortadoğuda dinî-siyasî çizgisi farklı yönde şekillenmiş ve İran İslâm İnkılabıyla beraber de siyasî bir çatı altında İranla bazı ortak noktalarda birleşmiştir. İran'ın bugün mezhebî anlamda birleşmesinin temelinde Safevilerin zorla Şiîliği kabul ettirmesi gelmektedir. Safevilerin bunu yapması, Şiîlerin yıkılan ümitlerinin geri gelmesine, merkezi bir devlete sahip olmalarına ve eski dinî-kültürel miraslarına sahiplenmelerine sebep olmuştur. İran devleti Safevilerin varisi sayılmaktadır. Aynı zamanda Safeviler de, bazı Fars yazarlarına göre Sâsânilerin varisi konumundaydılar. Safeviler, devletleşme sürecindeyken meşruiyet arayışlarında Sasani nesil-veraset sistemini kendilerine mesned olarak kabul etmişledir. Aynı zamanda İran`da Safevî devletinin meşruiyetine engel olacak bir faktör de bulunmamaktaydı. İlmiye sınıfı, Safevî devletini verdikleri fetvalarla destekleyince muhtemel problemler de ortadan kaldırılmıştır.

Safevîler, Bazı dinî fikirlerden de istifade ederek otoritelerini güçlendirmişlerdir. Safevilerin durmuş olduğu dinî ve siyasî çizgi ister Osmanlı, isterse de Özbekler tarafından hoş karşılanmamış ve tarihte çokça savaşların olmasına, kan dökülmesine sebep olmuşdur. Safeviler, mezheplerini yaymak için birçok katliama girişmiş, bununla da yetinmeyerek Ehl-i sünnet alimlerinin mezarlarını yıkmışlardır. Bunun asıl müsebbibi ise Safevilerin din politikası olmuştur. Oysa kaynaklarda da sabittir ki, İran`da alim sınıfı teşekkül edene kadar sadece bir şer`i kitap mevcut idi. Safevilerin bu şeyleri yapması, İslâm'dan uzak hareketlere girişmesi, Şiî yazarlar tarafından da kötü karşılanmıştır. Ali Şeriati gibi yazarlar, kitap ve makalelerinde onları yermiştir. Yazar aynı zamanda yer-yer yaptığı kıyaslarla Safevîlerin hem dini hem siyasi düşüncelerinin sağlam temellerinin olmadığını ispat etmişdir. Osmanlı uleması da, bu güruh hakkında fetvalar vermiş ve onların İslâm'dan çıktıklarını beyan sadedinde risaleler kaleme almıştır. Osmanlı ulemasının ve şeyhülislamlarının fetvalarına bakıldığında, genellikle Safevîlerin sahabe konusunda ireli gittiklerini, hulul inancına düştüklerini, Hz. Ali hakkında aşırı fikirlere sahip

olduklarını, müslümanları katlettiklerini görmek mümkündür. Büveyhi döneminden itibaren sakinleşen Şiî-Sünni kavgası Safeviler zamanında patlak vermiştir.

Sünni-Şiî gerginliği giderek devam etmiş ve Nadir Şah dönemine kadar sürmüştür. Osmanlı ve Özbeklerin Safevilerle yapmış olduğu savaşlar genellikle mezhebi temele dayanmaktaydı. Şah Tahmasp`ın fermanıyla dışarıdan alimler davet edilerek İmami Şiîliği yayılmıştır. Şah Tahmasp`ın iki kez tevbe ettiği kaynalarda sabittir. İran`da yayılan bu İmamilik, Ahbarilik sisteminin ikinci safhasını oluşturmaktaydı. Bu heterodoks Şiî akım, İmami ulema tarafından belli bir sisteme oturmuş ve ulemanın zamanla konumu kendini göstermiştir. Merceiyyet makamı, ulemaya devlet yönetiminde söz sahibi olma yetkisini vermiştir. Merceiyyet makamına kadar İran-Safevilerde İlmiyye sınıfı yoktu. Bundan istifade eden alimler, birçok alanda kendilerini devletin bir mekanizması olarak kabul ettirdiler. Bu durum sonucunda Ayetullah Humeyni, inkılap yapmış ve İran İslâm Cumhuriyetini kurmuştur. İran, dinî konuların tamamında Safevilerden esinlenmiştir. İranın kültürünü ve dini düşünce seyrini anlamak için Safevilerin mutlak olarak gözden geçirilmesi lazımdır. Günümüz İran halkının Safeviler hakkında iyi yorumlarda bulunmalarının temel sebebi, mezhep üzerinden giderek meseleleri değerlendirmeleridir. Şu`ubî düşüncelere sahib olanlar ve milliyetçi Farslar Safeviler hakkında olumlu yorumlarda bulunmamaktadırlar. Safeviler, itikadî konularda farklı bir düşünceye sahipler ve mezheplerini kılıçla yaymışlardır.

Burada ilk geniş telifat, alimlerin İran`a hicretinden sonra olmuştur. İlmiye sınıfının olmaması halkı kör taklide itmiş ve bundan dolayı karışıklıklar meydana gelmiştir. Bazı alimlerin onlara yöneltmiş olduğu tenkitlerin başında, usulüne uygun olmayan tebliğ hareketleri gelmektedir. Bundan dolayı halkda, mezhebe karşı kötü düşünceler meydana geliyordu. Uluhiyyet, Hz. Ali ve Mehdilik gibi konular, daha sonra alimler tarafından kaleme alınan eserlerde yeniden incelenmiş ve İsmail`in görüşlerinin İmami sisteme de uygun olmadığı vurgulamıştır. Kızılbaş öğretilerinde ele alınan Hz. Ali tasavvuru, rivayetlere dayanmayan, efsanelerde anlatılan tasavvurlardan ibarettir. Kaynaklar ciddi bir şekilde gözden geçirildiği takdirde Hz. Ali`nin çokca istismar edildiği hemen ortaya çıkmaktadır. Safeviler de Hz. Ali hakkında ifrat görüşlere varmıştır. Kızılbaşların Hz. Ali hakkında sarf etmiş olduğu sözleri, Kur`an'ın umumi muhtevasıyla çelişmektedir. Buna aynı zamanda Nübüvvet konusu da ilave edilebilir. Hz. Ali hakkında nübüvvet iddiasında bulunan Gulat`ın

görüşleri, bu noktada Kızılbaşlarla örtüşmektedir. Sahabe hakkında Şia`nın tutumunu ölçmek için eski kaynaklara müracaat etmek gerekir. Safevi devletinin sahabeler hakkında ileri gitmesi, teberri cemiyetlerinin kurulması, Necef ulemasının bile zoruna gitmiş ve bunu hiç hoş karşılamamışlardır. Mehdi-Mesih inancı, Safevi devletinin ilk zamanlarına münhasırdır. Çünkü Şah İsmail es-Safevi`den sonra bu inanç devam etmemiştir. Ülkeye gelen ulema sınıfı bu inancı ortadan kaldırmıştır. Şiî-İslâm tarihinde intizar döneminde böyle Mehdi`ler ortaya çıkmıştır. Ulemanın gayretiyle ilmiye sınıfının esas alınması gerçekleşmiştir. Bundan sonra devletin izleyeceği çizgi İmamî çizgi olmuştur. Alimler arasında kutuplaşma ve muhalefet olsa da İmamî çizginin muhtevasından ayrılmamışlardır. Safevilerden itibaren İsfahan, Kum, Şiraz Havzayı İlmiyye`leri daim ilim merkezi olmakla beraber devletin istişare makamı olmakla beaber, Kacarlar döneminde de siyasî rol oynamıştır. İran İslam Devrimine kadar din alimlerinin görüşüne uyulmuştur. Devrimle birlike ulema, devletin yönetim kademelerinde kendi yerlerini almışlardır. Ayetullah Humeyni, Velayet-i Fakih anlayışını sistemleştirmiş ve bazı muhalefet olsa da Şiîilerin itaat mercî olmuştur. Ondan sonraki zamanlarda rehberde aranacak vasıflarda ihtilaflar başgöstermiştir.

KAYNAKÇA

Abbaslı, Mirza. **Safevilerin Kökenine Dair**, Belleten., Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1976.

Abdullatıf, Yakūb Bin. **İslam Mezhepleri Ve Kelamı,** Turkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2019.

Abdullayev, Kamran. "Kuzey Azerbaycan`da Hicret ve Muhacir Alimler", **Uluslararası Öğrenci Sempozyumu-V,** Trakya Üniversitesi, 2020.

Acluni, İsmail b. Muhammed b. Abdu`l Hadi. **Keşfu`l-Hafa ve Mizanu`l-Libas,** Daru`l-Kutubul İlmiyye, Beyrut, 1998.

Ağırakça, Ahmed. **Hz. Ebû Bekr`in Hilafet Dönemi**, Akdem Yayınları, İstanbul, 2013.

Aka, İsmail. "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla kadar Şiilik" **Miiletlerarası Tarihde ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu**, İslami İlimler Araştırma Vakfı, İstanbul, 1993.

Aka, İsmail. "X. Yüzyıldan XX. Yüzyıla Kadar Şiilik", **Milletlerarası Tarihte Ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu,** İslami İlimler Araştırma Vakfı, 1993.

Akdoğan, Ahmet Nur. **Tarihsel ve Aktüel Boyutlarıyla Gadir`i-Hum,** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2021.

Akman, Mustafa**. Celaleddin Davvani`nin Kelâm Sistemi**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2017.

Akman, Mustafa. **Şii-İmamiyyenin Bid`at Anlayışı,** Astana Yayınları, Ankara, 2021.

Akyol, Taha**. Osmanlı`da ve İran`da Mezhep ve Devlet,** Doğan Kitap Yayınları, İstanbul, 2013.

Algül, Hüseyin. **Hz. Hüseyin ve Kerbela,** İpekyolu Yayınları, Bakü, 2012.

Alışık, Gülşen Seyhan. **Türkistan`dan Balkanlara Türk Sufizmi,** Paradigma Akaddemi Yayınları, İstanbul, 2021.

Alışık, Gülşen Seyhan. **Türkistan`dan Balkanlara Türk Sufizmi,** Paradigma Akaddemi Yayınları, İstanbul, 2021.

Alkan, Mustafa. **Osmanlılarda Hilafet,** Nobel Yayınları, İstanbul, 2022.

Altıngök, Ahmet. **İslam Öncesi İran'da Devlet ve Ekonomi (M.S. 226-652)**, Hikmetevi Yayınları, İstanbul, 2015.

Araz, Muhammed. **Şah İsmail** Hatai, (bs, ty,), (Hurşah b. Kubad, **İlciyi Nizamşahi**`den naklen)

Araz, Muhammed. **Şah İsmail Hatai**, (bs, ty,), (Emir Şerefuddin b. Şeref Han Bitlisi`den naklen).

Aslan, Abdülgaffar . "Kelâm`da İlhamın Bilgi Değeri", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 20, 2008.

Aslan, Abdülgaffar. "Yalancı Peygamberlik Olgusunda Hz. Ali`nin İstismarı", **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı: 21, 2008.

Aşurbeyli, Sara. **Şirvanşahlar Devleti VI-XVI,** Bakü Avrasya Yayınları, Bakü, 2006.

Aydın, Şadi. "Sasani Kültürü ve İslamın Çatışma Alanı: İran", **Mevlana Sosyal Araştırmalar Merkezi Dergisi,** Cilt: 3, Sayı: 4, 2018.

Aydın, Şadi. "Sasani Kültürü ve İslamın Çatışma Alanı: İran", **Mevlana Sosyal Araştırmalar Merkezi Dergisi,** Cilt: 3, Sayı: 4, 2018.

Aydoğmuşoğlu, Cihat. **Safeviyye Tarikatı Tarihi**, Berikan Yayınları, Ankara, 2014.

Baharlu, İlgar. "Safeviler`in Dönüm Sembolü Olarak Başkentler", **Gaziantep Üniversitesi Araştırma Makalesi,** Sayı: 3, 2022.

Bahrani, Şeyh Yusuf. **El-Keşkül,** Der Mektebeti Hilal, Beyrut, 2019.

Bahtiyar, Murat Aras. "İranlı Şiilerin Safevilere Bakışı", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,** Cilt: 120, Sayı: 236, 2018.

Beg, Oruç. **Elçilik Katibinin Kaleminden Safeviler**, (Çev. Leyla Aksüt Kuzucular), Yurt Yayınları, İstanbul, 2014.

Belazuri, Ebu`l-Hasan Ahmed b. Yahya, **Ensabü`l-Eşraf**, (Çev. Mehmet Vehbi Şahinalp), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2022.

Bulut, Halil İbrahim**. İslam Mezhepler Tarihi,** Bilay Yayınları, Ankara, 2020.

Bulut, Halil İbrahim. **Mezheplere Göre Klasik Kaynaklar ve Özellikleri**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2018.

Bulut, Mehmet. **Ehl-i Sünnet ve Şia`da İsmet İnancı,** Risale Yayınları, İstanbul, 1991,

Caferzade, Azize. **Bakü-1501**, Han Yayınları, Bakü, 2019.

Cezar, Mustafa. **Mufassal Osmanlı Tarihi**, TTK Yayınları, Ankara, 2010

Cünabedi, Mirza Beg. **Ravzatu`s-Safeviyye**, İntişarati Danişgahi-Tahran, Tahran, 1998.

Cürcani, Ebu`l-Hasan Ali b. Muhammed. **Şerhu`l-Mevakıf,** (Çev. Ömer Türker), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2021.

Cürcani, Ebu`l-Kasıım Ali. Muhammed. **Tarifat,** Daru`l Kutubu`l-İlmiyye, Beyrut, 1434.

Çakan, İsmail Lütfi**, Hadis Edebiyatı**, Marmara İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul, 2014.

Çakır, Mesut**. İmam`ı Birgivi ve Kitabu`l-İman**, Ravza Yayınları, İstanbul, 2020.

Çelenk, Mehmet. "Safeviler Döneminin Şii-Sünni İlişkileri Üzerindeki Etkisi", **E-makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi,** Cilt: VI, Sayı: 2, 2013.

Çelenk, Mehmet. "Safevilerin Din Politikası ve İranın Şiileşme Seyri", **Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı: 4, 2014.

Çelenk, Mehmet. **İranda Şiiliğin Seyri**, Emin Yayınları, Bursa, 2016.

Çelik, Ali. **Çepnilerin Anaolu`nun Türkleşmesindeki Yeri ve Önemi,** Türkler Ansiklopedisi, Ankara, 2002.

Çetin, Harun. **İttihattan İhtilafa,** Kudema Yayınları, İstanbul, 2017.

Çetinkaya, Nihat. **Kızılbaş Türkler**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2004.

Çetinoğlu, Mustafa. **Safeviler ve Kızılbaş Türkler,** Kamer Yayınları, İstanbul, 2016.

Çınar, Gülay Karadağ. "Safevi Devleti`nde Dini Otoritenin Temsilcisi Şahlar ve Şii Ulemayla İlişkileri", **İran Çalışmaları Dergisi,** Cilt: 1, Sayı: 1, 2017.

Daftary, Farhad. **Şii İslam Tarihi**, (Çev. Ahmet Fethi Yıldırım), Alfa Yayınları, İstanbul, 2020.

Dağlar, Mehmet. **İranda Kızlbaşlık`tan Şiiliğe Geçiş,** Önsöz Yayınları, İstanbul, 2019.

Dalkıran, Sayın. "İran Safevi Devletinin Kuruluşunda Şii İnançların Etkisi ve Osmanlının İrana Bakışı", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı: 18, 2002.

Demircan, Adnan, **Emeviler**, Beyan Yayınları, İstanbul, 2015.

Duran, Muzaffer, "Pers (Akhaimenid) Bağlamında Sakalar", **Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Cilt: 21, Sayı: 3. 2019.

Ebu Ali Bel`ami, **Tarih-i Belami,** İntişarare Zavar Yayınları, Tahran, 1392.

Ebu Zehra, **Muhammed. Mezhepler Tarihi**, Çelik Yayınları, İstanbul, 2018.

Efendiyev, Oktay. **Azerbaycan Safeviler Devleti**, Şark-Garp neşriyatı, Bakı, 2007

Ekinci, Ekrem Buğra."Çaldıran", **Derin Tarih Dergisi,** Eylül, 2020. https://www.ekrembugraekinci.com/pdfs/Ekrem%20Bugra%20Ekinci-revize.pdf.

Ekinci, Mustafa. "Hatai Kelimesinin Etimolijisi", **Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı: 13, 2004.

Ekinci, Mustafa. "Safeviyye Tarikatı ve Türkmenler Üzerindeki Rolü", **Sakarya Üniversitesi Yayınları,** Sayı: 1, 2010.

Ekinci, Mustafa. **Şah İsmail ve İnanç Dünyası,** Beyan Yayınları, İstanbul, 2010.

Elisa Nicat, **Sasanilerin Sonu**, Kanun Yayınları, Bakü, 2021.

El-Katib, Ahmed. **Sünnilik-Şiilik**, Mana Yayınları, İstanbul, 2015,

El-Katib, Ahmed. **Şiada Siyasal Düşüncenin Gelişimi,** (Çev. Mehmet Yolcu), Otto Yayınları. Ankara, 2020.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. **Hak Dini Kur`an Dili,** Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2022.

Endülisi, Ahmed b. Abdurrahman. **Tabakâtü`l-Ümem**, (Çev. Ramazan Şeşen), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2014.

Eravcı, Mustafa. **Safevi Hanedanı**, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2022.

Erbaş, Ali. **Hristiyanlık,** İnsan Yayınları, İstanbul, 2021.

Eşa`ari, Ebu`l-Hasan. **Makalatü`l-İslamiyyin,** Türkiye Yazma Eserler Kurumu, İstanbul, 2019.

Eyüpoğlu, İsmet Zeki. **Alevilik-Sünnilik ve İslam Düşüncesi,** Der Yayınları, İstanbul, 1989.

Fığlalı, Ethem Ruhi. **İmamiyye Şiası,** Selçuk Yayınları, İstanbul, 1984.

Garthwaıte, Gene. **İran Tarihi**, (Çev. Fethi Aytuna), İnkilap Yayınları, İstanbul, 2019.

Gencalp, Güntay. **Safeviler,** Kanun Yayınları, Bakü, 2012.

Gencalp, Güntay. **Tarihin Perde Arkası**, Alatoran Yayınları, Bakü, 2013.

Geyikoğlu, Hasan. "Şah İsmail`in Devlet Kurma Yolundakin Faliyetleri ve Akkoyunlularla Şerur Muharebesi" **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,** Cilt: 14, Sayı: 33.

Gölpınarlı, Abdülbaki. **Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik**, Kapı Yayınları, İstanbul, 2021.

Gümüşoğlu, Hsan. **Devlet-i Aliyyenin Sonbaharı,** Ensar Yayınları, İstanbul, 2014.

Gündüz, Şinasi. "Mecûsîlik", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, Ankara, Cilt: 28, 2003.

Gündüz, Tufan. "Safeviler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Erişim, 17 Ocak 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/safeviler.

Gündüz, Tufan. **Son Kızılbaş Şah İsmail**, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2020.

Hakyemez, Cemil. "Nasıl Bir Şii-Sünni Birlikteliği", **Eskiyeni Dergisi,** Sayı: 25, 2012.

Hamdi Döndüren, **Ahkâmu`l-Kur`ân**, Erkam Yayınları, İstanbul, 2020.

Hatayi, İsmail Safevi. **Divan,** Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 2017.

Haydar, Mirza Muhammed. **Tarihi-Reşti,** Neşri Merasi Mekatip, Tahran, 1373.

Honçi, Emir Hüseyin**. Kızılbaş Kökleri ve İnançları**, Haraket Neşri Yayınları, Tahran, 1993.

Humeyni, Ruhullah Mûsevî, **Hukûmêtu`l İslâmiyye**, Dâru`l Lıvâ, Beyrut, 1432.

İbn Bezzaz, Tevekkül b. İsmail. **Safvetüs-Safa**, İnşaratı Zaryab, Tahran, 1376.

İbn Manzur, Cemaleddin Muhammed b. Mükerrem. **Lisanu`l-Arab,** Daru`l-Sadir Yayınları, Beyrut, 1414.

İbnu`l Cevzî, Ebu`l Ferec. **el-Muntazam fî Tevârîhi'l-Umem,** Dâru`l Kutubu`l İlmiyye, Beyrut, 1995.

İlhan, Avni. "Şia`da Usuliddin", **Milletlerarası Tarihte Ve Günümüzde Şiilik Sempozyumu,** İslami İlimler Araştırma Vakfı, 13-15 Şubat, 1993.

İlhan, Avni. **Mehdilik**, Beyan Yayınları, İstanbul, 1993.

İsfahani, Ebu`l-Kasım Hüseyin b. Muhammed, **Müfredat**, Daru`l Kutubu`l-İlmiyye, Beyrut, 1425.

İsrafilov, Vüqar. **Azerbaycan Tarihi**. Minbir Mahnı Yayınları, Bakü, 2013.

Kadınhani, Ahmet. **Ashab`ı-Kiram ve Faziletleri,** Erkam Yayınları, İstanbul, 2018.

Kalaycı Mehmet, **Osmanlı Sünniliği,** Otorite Yayınları, İstanbul, 2015.

Kamberov, Asef**. Azerbaycanda Din-Devlet İlişkisi,** Nurlar Yayınları, Bakü, 2019.

Kaplan, Doğan. "Şiiliğin İran Topraklarında Egemenliği: Safeviler Öncesi Arka Plan Ve Safevi Dönemi Şiileştirme Politikaları", **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, Cilt: 8, Sayı: 3, 2008.

Kaplan, Doğan. **Safeviler ve Kızılbaşlar**, Yason Yayınları, İstanbul, 2014.

Karadeniz, Yılmaz. "Safevi Devleti`nin Kuruluşu Meselesi: Kızılbaşların Ortaya Çıkışı", **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Sayı: 3, 2015.

Karadeniz, Yılmaz. "Safevi Tarikatı`nın Seyidliği ve Şiiliği Meselesi", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi,** Cilt: 1, Sayı: 75, 2015.

Kartaloğlu, Hatip, "Şii Ulemaya Yönelik Davet ve Fermanlar: Şehid-i Evvel ve Ali el-Kereki Örneği", **İran Çalışmaları Dergisi,** Cilt: 3, Sayı: 2. 2019.

Kavak, Abdulcebbar. "Safevilerin Şiileştirme Siyasetinin Mağduru olan Bir Aile: Haydariler ve Irak`taki Faaliyetleri", **Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,** Cilt: 46, Sayı: 46, 2018.

Kazvini, Budak Münşi. **Cevahiru`l-Ahbar**, Merasi Mekatip Yayınları, Tahran, 1379.

Keşmiri, Muhammed Enver. **Tekfir Ahkamı ve Zaruriyyatı Diniyye Meseleleri**, (Çev. Hüseyin Erbağ), Tahkik Yayınları, İstanbul, 2021.

Kevserani, Vecih. **Osmanlılarda ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi**, Yeni Zamanlar Yayınları, İstanbul, 2006.

Kılavuz, Ahmed Saim. **Tekfir Meselesi**, Marifet Yayınları, İstanbul, 2016.

Korkmaz, Ömer Faruk, **Sünnetin Hücciyeti**, Dirayet Yayınları, İstanbul, 2021.

Kummi, İbn Babaveyh. **Risaletu`l-İtikadati`l-İmamiyye,** (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1978.

Kummi, Saduk İbn Babeveyh, **Men La-Yahduruhu`l-Fakih,** Müessesetü`l-Neşru`l-İslami, (Tashih: Ali Ekber el-Ğaffari), Kum, 1429.

Kurt, Menderes. "Safevi Dönemi Şii Ulema ve Velayeti Fakih`in Ortaya Çıkışını Hazırlayan Tarihsel Süreç Üzerine", **İran Çalışmaları Dergisi,** Cilt: 2, Sayı: 1. 2018.

Kurtubi, Muhammed b. Ahmed b. Ebi Bekr. **el-Cami Li-Ahkami`l Kur`an,** Mü`essesetü`l-Risale Yayınları, Lübnan, 1467.

Küçükdağ, Yusuf. Dedeyev, Bilal. "Safevilerin Nesebine Farklı Bir Bakış", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi,** Cilt: 2, Sayı: 6, 2009.

Lewis, Bernand. **OrtaDoğu,** Arkadaş Yayınları, Ankara, 2015.

Louer, Laurence. **Sünniler ve Şiiler**, (Çev. Barış Özkul), İletişim Yayınları, İstanbul, 2022.

Maksudoğlu, Mehmet**. Osmanlı Tarihi,** Ensar Yayınları, İstanbul, 2011.

Mazlumi, Farbod. "Safeviler Döneminde Tebarrailer", **Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi,** Cilt: 3, Sayı: 5, 2021.

Mebrük, Ali. **Teolojiden Tarih Felsefesine Nubevvet,** (Çev. Muhammed Coşkun), Mana Yayınları, İstanbul, 2014.

Meclisî, Muhammed Bâkır . **Celâu`l Uyûn**, s. 45. (y.y).

Meclisî, Muhammed Bâkır. **Bihâru`l Envâr**, Dâru`l İhyâ`i Turâsi`l Arabî, Beyrut, 1408.

Meclisî, Muhammed Bâkır. **Hayâtu"l Kulûb,** (thk., Seyyid Ali İmâmî), Neşri İntişârât, Kum, 1386.

Meral, Ahmet. **Kısa Dünya Tarihi**, Yüzakı Yayınları, İstanbul, 2015.

Mesud, Cubran. **er-Râidi`s-Sağîr**, Daru`l İlim lil Melâyin, Beyrut, 1080.

Mesudî, Ali b. Hüseyin b. Ali. **Murûc Ez Zeheb**, (Çev. Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2004.

Mezaheri, Ali**. Ortaçağda Müslümanların Yaşayışı,** (Çev. Bahriye Üçok), Varlık Yayınları, İstanbul. 1972.

Mısıroğlu, Kadir**. Tahrif Hareketleri**, Sebil Yayınları, İstanbul, 2011.

Muharramî, Gulam Hasan. **Şia Tarihi**, (Çev. Hakan Karacan), Kevser Yayınları, İstanbul, 2013.

Muteherri, Murteza**. Vela ve Velayet Üzerine**, Kevser Yayınları, İstanbul, 2011.

Müfid, Ebu Abdullah Myhammed. **Evailu`l-Makalat**, Tahran Üniversitesi Yayınları, Tahran, 1372.

Mümtaz, Tarık. **Tarih Boyunca Alevilik,** Çözüm Yayınları, İstanbul, 1992.

Münşi, İskender Bey. **Tarih`i-Alem Arayi Şah İsmail es-Safevi,** İntişaratı İlim ve`l-Fikri Yayınları, Tahran, 1951.

Naskali, Esko, "Sâsânîler", "**Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2009.

Niray, Nasır. "Sasani İmparatorluğunun Devlet Yapısı Üzerine Bir İnceleme", **Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Ensititüsü Dergisi,** Sayı: 5, 2001.

Okumuş, Ömer. "Âmili, Bah'âeddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansklopedisi.* TDV Yayınları, İstanbul, 1991.

Olcay, Bahauddin. Safevilerin Hetorodoksi Açısından Değerlendirilmesi, **Kadim Akademi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 5, Sayı: 2, 2021.

Öz, Gülağ. **Şah İsmail ve Safeviler**, Bizim Büro Yayınları, Ankara, 2018.

Öz, Mustafa, "Sefir", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları,** İstanbul, Cilt: 36, 2009.

Öz, Mustafa. "Şia", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Erişim, 17 Ocak 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/sia#3

Öz, Mustafa. **Başlangıçtan Günümüze Şiilik ve Kolları,** Ensar Yayınları, İstanbul, 2011.

Özcoşar, İbrahim. **İslam Bilim Tarihi ve Felsefesi**, Divan Yayınları, İstanbul, 2019.

Perizi, Muhammed Bastani, **Safeviler Döneminde Siyaset ve İktisat,** Merkezi Çap Yayınları, Tahran, 1357.

Rabbânî, Ahmed b. Abdilehad. **Ehli Sünnetin Müdâfaası**, (Çev. İsmailağa Telif Heyeti), Siraç Yayınları, İstanbul, 2016.

Razi, Abdullah, **Tarihi Mufassalı İran,** Ohio Üniversitesi Yayınları, Columbs, 1978.

Razi, Fahrettin. **Me`âlimü Usuliddin**, (Çev. Muhammed Altaytaş), Türkiye Yazma Eserler Kurumu Yayınları, İstanbul, 2019.

Rumlu, Hasan Beg**. Ahsenu`t-Tevârih**, Naşiri Asatir, Tahran, 1979.

Salimi, Ebu Şekür el-Matüridi. **et-Temhid,** Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 2017.

Sallâbî, Ali Muhammed. **Hz. Ebû Bekir (ra),** (Çev. Şerafettin Şenaslan), Ravza Yayınları, İstanbul, 2019.

Sarhandi**,** Mortoza. **Hanedani Safevi, (**Nasir Ehmədov) Merkezi Neşr, Tahran, 1987.

Seferli, Eliyar. Hatayi`**nin Eserleri,** Şark-Garp Yayınları, Bakü, 2005.

Semarkandi, Ebu`l-Kasım Hakim**. Savadu`l-Azam,** (Çev. Hüsamettin Vanlıoğlu), Muallim Yayınları, İstanbul, 2017.

Seyidşehirli, Mahmud Esad. **Matüridi Akaidi**, Çelik Yayınları, İstanbul, 2019.

Sifil, Ebubekir, "Tekfir Meselesi-4", **Milli Gazete**, 25, 10, 2008, https://ebubekirsifil.com/gazete-yazilari/tekfir-meselesi-4/,

Söylemez, Mahfuz. "Hz. Hasan`ın Hilafeti Muaviye`ye Devrinin Arkaplanı" **İslami Araştırmalar Dergisi,** Cilt: 14, Sayı: 3, 2001, ss. 456-468.

Süleymanov, Mehman. **Safeviler Devleti**, Mârif Yayınları, Bakü, 2019.

Sümer, Faruk. **Oğuzlar,** Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1972.

Şahin, Hanifi. "Câmiu't-Tevârîh'e Göre Gâzân Hân'ın Müslümanlığı ve Bunun İlhanlı Toplumuna Yansımaları", **Bilig/Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 73, 2015.

Şahin, Hanifi. **Şiilerin Gözüyle Sünniler**, Mana Yayınları, İstanbul, 2016.

Şehristani, Abdülkerim. **el-Milel ve`n-Nihal**, Yazma Eserler Kurumu, (Çev. Mustafa Öz), İstanbul, 2015

Şenocak, İhsan. **Kur`an Müslümanlığı,** Hüküm Kitap, İstanbul, 2017.

Şeriati, Ali. **Ali Şiası Safevi Şiası,** (Çev. Feyzullah Artinli), Yöneliş Yayınları, İstanbul, 1990.

Şirazi, Ahmed b. Muhammed. **Bustanu`l-Seyahe,** İşarak Yayınları, Tahran, 1315.

Şirazi, Giyasuddin b. Hamiduddin Handemir. **Tarihi Habibus`s-siyer fi Ahbari Efradı Beşer**, Merkezi Tahkikat Yayınları, İsfahan, 2013.

Şirazi, Nasir**. Hanedani Safevi,** Şems Yayınları, Tahran, 1991.

Tabatabai, Muhammed Hüseyin, **İslam`da Şia**, (çev, Kadir Akaras, Abbas Akyüz) Kevser Yayınları, İstanbul, 2022.

Tabatabi, Muhammed Hüseyin b. Muhammed. **El-Mizan fi Tefsiri`l-Kur`an,** Müessesetül-Alemi Lilmatbu`at, Beyrut, 1417.

Tayşi, Mehmet Serhan, **Lemazat`ı-Huluviyye,** Semerkant Yayınları, İstanbul, 2013.

Teber, Ömer Faruk. "Mezhebi Ayrışmanın Politik Sonuçları: Safevi Tarikatınn Siyasallaşması" **Gaziantep Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Resmi Dergisi,** Sayı: 5, 2017.

Terbiyet, Muhammedali, **Danişmend`i-Azerbaycan,** (Çev. İsmail Kendi), Tahsil Yayınları, Bakü, 1987.

Togay**,** Hüseyin. **Sasani-Bizans İlişkileri IV-VII. Yüzyıllar**, Nevşehir Hacı Bektaşı Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı, Yüksek Lisan Tezi, 2018.

Topaloğlu, Bekir. Tecrîdu`l İtikad, **Türkiye Diyanet İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, 2011.

Topaloğlu, Fatih. "İran Coğrafyası`nın Şiileşme Süreci, İlk Dönem Emeviler ve Abbasiler", **e-Makalat Mezhep Araştırmaları Dergisi,** Cilt:4, Sayı: 2, 2013, ss. 43-62.

Türkgülü, Mustafa**. İslam Düşüncesinde Kelâm**, Ensar Yayınları, İstanbul, 2018.

Tüsteri, Şeyh Ayetullah Maraşi**. Mesaibu`n-Nevasıb,** Matbuatu`n-Nagareş Yayınları, Kum, 1992.

Tüysüz, Cem. Şahin, Yılmaz. "Safevi Devleti Kurulmadan Önce Erdebil Şeyhlerinin Siyasi Faaliyetleri" **Tarih ve Gelecek Dergisi,** Cilt: 5, Sayı: 3, 2019, ss. 724-453.

Uyar, Mazlum. **Başlangıçtan Günümüze Şii Poltik Düşüncesi**, İyidüşün Yayınları, 2020.

Uyar**,** Mazlum. **Şii Ulemanın Otoriesinin Temelleri**, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 2004.

Velhanlı, Naile**. Azerbaycan Tarihi,** Bakü İlim Yayınları, Bakü, 2007.

Vladimirovic Bartol`d, Vasilij. **Müslüman Dünyasında Hazaryanı Bölgelerinin Yeri**, (Çev. Ziya Bünyadov), İlim Neşriyatı, Bakü, 1999.

Watt, Montogomery. **İslam Düşüncesinin Teşekkül Dönemi, (**Çev. Osman Demir**),** Ketebe Yayınları, İstanbul, 2021.

Yaman, Ali. **Alevilik ve Kızılbaşlık Tarihi,** Nokta Kitap Yayınları, İstanbul, 2007.

Yazıcı, Tahsin. Cüneyd-i Safevi, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, TDV Yayınları, İstanbul, Cilt: 8. 1993.

Yılmaz, Hüseyin. "İran`dan Sünni Kaçışı ve Osmanlı Devletinde Safevi Karışıtı Propagandanın Yaygınlaşması-Hüseyin b. Abdullah eş-Şirvanin Mesyanik Çağrısı", **Osmanlı`da İlim ve Fikir Dünyası,** (Ed. Ömer Mahir Alper), Klasik Yayınları, İstanbul, 2015.

Yörükan, Yusuf Ziya**. Anadoluda Aleviler ve Tahtacılar,** Ötüken Yayınları, İstanbul, 2015.

Yurdagür, Metin. **Kelâm Tarihi**, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019.

Zeynaloğlu, Cihangir**. Şirvanşahlar Yurdu,** Sebat Yatınları, İstanbul, 1931.